

SVENSKA
LINNÉSÄLLSKAPETS
ÅRSSKRIFT
ÅRGÅNG 2011

SVENSKA
LINNÉSÄLLSKAPETS
ÅRSSKRIFT
ÅRGÅNG 2011

YEARBOOK OF THE
SWEDISH LINNAEUS SOCIETY

UPPSALA 2011

REDAKTÖR
GUNNAR BROBERG
LUND

BITRÄDANDE REDAKTÖR
DAVID DUNÉR
LUND

*Svenska Linnésällskapet stiftades den 23 maj 1917
och dess årsskrift utkom första gången 1918*
ISSN 0375-2038

Printed in Sweden by
Grahns Tryckeri AB, Lund 2011

INNEHÅLL

GUNNAR BROBERG, Collegium anatomicum Doct. Rudbeckii. Ett stycke ur den svenska sexualundervisningens historia	7
KARIN MARTINSSON, Linnés döttrar och Rudbecks fröken – en namnförväxling	23
STAFFAN MÜLLER-WILLE & SARA SCHARF, Indexing Nature. Carl Linnaeus and His Fact-Gathering Strategies	31
EVA WILLÉN, Vattnet blommar. Linnés <i>Byssus flos-aquae</i>	61
INGVAR SVANBERG, Kanarifågeln svenska historia. Ett förbisett 400-årsjubileum	71
KEJLL LUNDQUIST, Vita och röda liljor från Konstantinopel. Om bysantinska liljor och trädgårdsväxter	117
<i>Smärre meddelanden</i>	139
Recensioner och anmälningar • Linneana, 139 • Linneaner, 142 • Övrigt, 150 (Gunnar Broberg, David Dunér, Karin Martinsson, Eva Nyström, Ingvar Svanberg & Krister Östlund)	139
Diverse notiser och meddelanden • Symposier, 172 (Anders Bohlin, Gunnar Broberg, David Dunér & Ingvar Svanberg)	169
<i>Svenska Linnésällskapets egna angelägenheter</i>	177
Svenska Linnésällskapets verksamhetsberättelse 2010 (Roland Moberg & Eva Nyström)	177
Linnémuseets verksamhetsberättelse 2010 (Ing-Marie Munktel, Eva Björn & Cecilia Bergström)	179
Övriga meddelanden (Eva Willén)	182
Svenska Linnésällskapets styrelse 2011	187
Valda avhandlingar av Carl von Linné	189

GUNNAR BROBERG (utg.)

Collegium anatomicum Doct. Rudbeckii

Ett stycke ur den svenska sexualundervisningens historia

Inledning

Äldre svensk sexualundervisning är sällan synlig i tryck. Man kan fråga sig om sådan fanns. De föreläsningar som med viss tvekan attribuerades till Linné och som gavs ut under titeln *Collegium medicum om sättet att tillhopa gå* (1969) har väckt stort intresse och rentav framförts på teaterscenen.¹ Hur vittnesgilla de ska sägas vara för ett frigjort 1700-tal i förhållande till ett bigott 1800-tal är väl en mer öppen fråga. Det finns anledning att markera bland annat svårigheten att utifrån en eller ett fåtal texter uttala sig om en period. Men någon systematisk genomgång av möjliga motsvande texter har aldrig försökts. Det finns fler spår att följa, till exempel ett anonymt nu utgivet manuskript i Kungliga Bibliotekets samlingar, "En läkare-undersökning om af förnekadt älskogs bruk siukdomar härröra kunna" – som redan titeln anger också en text av det bejakande slaget.² En liten sentenssamling under titeln *Muliebres simulationes*, upptar ett tjugotal tecken på kvinnors sätt att låtsas i fråga om sexualiteten omväxlande skrivna på svenska och latin; den har vidare publicerats av Olle Strandberg i hans avhandling om *Urban Hiärnes ungdom och diktning* (1942). Det som bevarats kan givetvis sägas vara alltför speciella eller alltför isolerade till tid och plats. Beroende på vad de tar upp och beroende på vad vi förmår tolka lämnar de onekligen vida luckor. Mer behövs för att göra bilden fullständig.

Den handskrift i Nordiska handskriftssamlingen i Uppsala universitetsbibliotek som här ges ut ingår i en volym i kvartoformat bärande signum N 609 och upptar ett antal olika handskrifter i anatomi och kirurgi. Den det här gäller, nummer 2, omfattar tolv tättskrivna sidor och är betitlad "Collegium anatomicum Doct. Rudbeckii". I övrigt innehåller samlingen anatomi- och kirurgianteckningar på franska, latin och svenska.³ Två är daterade 1732, en 1736. Bland annat ingår en *Dissertatio chirurgica inauguralis de fistula pectoris* av Guilielmus Kammecker jun. Fierdhundria svecus (juli 1732). Dessutom finns inhäftade rester av två brev, adresserade till "Herr

Wilhelm Kammecker Upsala”, det ena, odaterat, från en viss N. A., det andra, daterat december 1732, från David Kammecker. Dessa båda brev har använts som anteckningspapper och är fullskrivna på alla tomma ytor. Bandet är tillkommet betydligt senare, men de flesta anteckningarna förefaller att härstamma från samma källa. Om man undersöker handstilarna finner man att handskrifterna 4 och 6 är skrivna med en handstil som betydligt avviker från den i de övriga, och är också daterade betydligt senare än dessa. Ett par pronomina i nummer 2 eller *Collegium anatomicum*, ”min” och ”jag” tyder på föreläsningsformen snarare än på en översättning. Beteckningen *collegium* användes just för privata, mot betalning hållna föreläsningar. Man kan tänka sig att det handlar om en enskild föreläsning, snarare än en serie. Felskrivningar (till exempel *Emboi* för embryo) talar för relevanta teckningar liksom att några kapitel blivit mycket korta.

Handskriften är alltså knuten till ”Doctor Rudbeckius”. Vem som avses får tills vidare vara en öppen fråga. Att föreslå anfadern i den berömda släkten kan tyckas långsökt men som ska framgå, rör vi oss över stora tidsperspektiv. Och Johannes Rudbeckius, professorn i det nyöppnade Uppsala universitet och sedan kraftfull biskop i Västerås, presiderade faktiskt för en *Disputatio de hominis propagatione* (respondent Andreas Laurentij; Stockholmiae, 1611). Den är som sig bör starkt teologisk och nyaristotelisk men saknar i sin korthet anknytningar till texten här. Valet bör därmed i stället falla på Olof Rudbeck den äldre eller den yngre, den berömde fadern eller efterträdaren, den adlade sonen – ornitolog, språkman, tjugobarnsfar och professor i medicin och till exempel mecenat för Linné. Tidsmässigt ligger den yngre närmast, kanske man av kvalitetsskäl också ska hålla sig till honom. Men naturligtvis behöver det inte alls vara så, bellmanhistorierna har inte Bellman till upphovsman och *Om sättet att tillhoppa gå* behöver inte vara Linnés föreläsningar bara för att det står så – men mycket tyder alltså på det. Andra sexualupplysande texter har fått stor spridning genom att anknytas till kända namn, som *De secretis mulierum* till Albertus Magnus (nedan) och ”Aristoteles masterpiece”, utgiven många gånger på det anglosaxiska området ännu in på 1800-talet.

En snabb karaktärisering av texten hjälper inte särskilt långt. Vi rör oss på tidens allmänning. Alldeles klart vilar den på klassiska aristotelisk-galenska vätskeläran och uppdelningen i varmt/kallt, manligt/kvinnligt, form/materia. Sådan den används i den obstetriska litteraturen.⁴ Här finns Ambroise Parés *Om människans tillblivelse* (1573; översättning till svenska av Elis Essen-Möller 1944). Den första läkarboken på svenska, Benedictus Olais

Een nyttigh Läkere Book (Stockholm, 1578), behandlar fortplantningen ur moderns och förlossningskonstens perspektiv. Andreas Sparman (Palmcron) versifierade *Sundhetzens Speghel* (Stockholm, 1642) avhandlar utförligt "älskoghen" med många klassiska och bibliska exempel, men ger upp inför värdet av sina egna bidrag. "Men Kärleeks såår och elskogs Pijn/ Thet stillas ey aff Medicin." Det förnämsta medlet mot sjukhet är som annars tillflykten till Gud. Det är en liten erotikens kulturhistoria som erbjuds. För sin tid betydelsefulla var Johan von Hoorns läroböcker i barnmorskekonsten, *Den Swenska wälöfwade Jorde-Gumman* (1697; 1723) och *Siphra och Pua* (1719). Läs värd är Lars Robergs *Lijkrevningstavor* (1718) inte minst för dess terminologi över människans "Avel-tyg eller frodlemmar". Uppräkningen av angränsande litteratur behöver kanske inte gå längre eftersom man med skäl kan säga att ett nytt läge uppstod med Antonie van Leeuwenhoeks upptäckt av spermatozon som i Sverige uppmärksammades av Lars Roberg och örebroläkaren Christian Ström. Bilden förblev oskarp, bland annat av det enkla faktum att kvinnans ägg upptäcktes först 1827 av Karl Ernst von Baer.⁵ Men man kan också hävda att fram mot mitten av 1700-talet får fortplantningsprocessen en ny tydlighet genom Linnés lansering av växternas sexualitet. Ämnet har många aspekter: sexualiteten måste befrämjas eftersom nationen ansågs behöva mer folk samtidigt som moralen måste upprätthållas och den florerande prostitutionen liksom de veneriska sjukdomarna måste stävjas.

Nu är *Collegiet* inte en självständig text utan ett sammandrag av den Albertus Magnus tillskrivna *De secretis mulierum*! Det nämns inte och skillnader finns i omfång, i att religiösa hänvisningar saknas, men båda är likartat uppdelade i tolv kapitel med överensstämmande innehåll. Så till exempel kapitlet om hur man avgör om pigan är mö eller ej.⁶ Man kan finna det underligt, eller pikant att en av den katolska lärans fäder, född omkring 1200 och död 1280, fyrahundra femtio år senare användes i det närmaste ord för ord i svensk undervisning i sexologi, som det verkar rentav för en blivande läkare vid det ärkelutherska lärosätet. Men *De secretis mulierum* var en bestseller, utgiven många gånger och översatt – aldrig till svenska dock förrän här. Den och andra apokryfiska arbeten knutna till Albertus har sagts ska ha hindrat hans kanonisering som inträffade först 1931. Titeln bör översättas, trots grundtanken om den kvinnliga säden, inte som kvinnors sekret utan just som hemligheter. Man kan nästan tala om en medeltida genre med "hemligheter" i titeln, *Secreta secretorum* med Aristoteles brev till Alexander, *Secreta philosophorum*, och så denna. Alla får sin auktoritet genom

påstådda förnamnet, genom anknytning till Alexander och så vidare. Samling av märkvärdigheter, marvels, handlar om växters krafter, egenskaper, botemedel och dygder. Ett inslag som också gjorde skriften populär – men som saknas här – är örtaboken om hur växter kan användas för att avslöja jungfruns natur.⁷

Ett snabbreferat av *Collegiet* skulle visa de gamla tankemönstren styrt av talförhållanden och föregivna symmetrier. Att höger står för manligt och vänster för kvinnligt betyder att mittemellan blir hermafrodit. Möjlighet finns för sjulingar eftersom kvinnan har sju rum (kapitel 1). En sjuårsindelning återfinns här (kapitel 2) som på så många håll, till exempel i den folkliga ålderstrappan. I enlighet med tanken om vätskornas fria flöde relateras (kapitel 10) om en äldre kvinna som föll stendöd till marken och som först väcktes av Galenos. För kvinnor, vars månadssjuka hejdas, är det därför nyttigt med manfolk som så att säga löser upp vätskorna. I kapitel 11 relateras ett experiment om hur man kan avgöra vem av man eller kvinna som är ofruktsam. Genomgående, men man kan ibland finna med bristande konsekvens, omfattas tanken om en dubbel säd, det vill säga att man och kvinna är lika, men också den aristoteliska uppfattningen om menstruationsblodet som materia för fostret. Ändå är det den förra tanken som flera gånger uttrycks och som gör att texten väl kan förankras i den beskrivning om en enkönsmodell à la Thomas Laqueur. (Enligt Laqueurs inflytelserika tolkning sker inte förändringen genom ”upptäckter” utan beroende på sociala förändringar. Han delar alltså upp kön i socialt respektive biologiskt.⁸) Ett mått av astrologi kan också anas i betoningen av tidpunkt för sexuellt umgänge. Vad som ibland efterfrågas som en brist på intresse för exakt ålder kompenseras här med ålderstrappan och indelningen av människolivet. Sex, fortplantning och föda betonas. Frågan om gossebarn eller flickebarn tycks angelägen. Mansperspektivet är självklart. Kvinnor ”luras”. Ett drag av misstroende hör till texten som måste ha påverkat relationerna man-kvinna genom århundradena.

Ett nytt försök i fråga om författarskap och föreläsare. Rätt svar på den första är alltså Albertus Magnus eller egentligen någon *anonymus* i hans närhet. Och föreläsaren som Kammecker nedtecknat efter borde av enkla tidsskäl vara Olof Rudbeck den yngre. Men vi kan också se oss om i professors närhet och pröva hans informator och handgångne under tidigt 1730-tal, alltså den unge studenten Carl Linnaeus. Det finns en intressant litet tillägg i kapitel IX, om pigan är mö eller ej, där det står ”Wallerianrot til snus gifwes, och den som är mö, swimmar, men en kräkter ej. Är pro-

berat.” I Linnés *Örtabok* från 1725 finns ett sådant experiment omnämnt som utförts av Linné själv men under Malva: ”Katost krusad. På hwilkens bloma, om en jungfru (som ej är mö) mycket luchtar, moste hon swemla. Probatum est d. 22. Julii 1724. Jungf. Stina Trolle i Skatelöf.” (Namn och härkomst är skrivet i spegelskrift och upp och ner.) Som synes stämmer inte botaniken i trekanten vallerianrot, kattmynta och kattost. Men är det samma experiment som åsyftas så skulle det tyda på att föreläsningen inte hölls av Rudbeck utan den unge studenten Linné.

Linné hänvisar flera gånger i *Örtaboken* till Albertus Magnus. Skriften finns inte upptagen i hans tidiga *Bibliotheca medicina*.⁹ Tiden för föreläsningen skulle kunna vara 1732 och tidigare, då både Linné och Kammecker var i Uppsala och platsen botaniska trädgården och då Linné var knuten till Rudbeck den yngre som informator och botanices demonstrator. Beviset, främst formuleringen ”Är probarat”, men också Linnés läsning av Albertus Magnus kan bedömas olika. En sak är att *Om sättet att tillhoppa gå* i grunden, men inte i detaljen, är en text i traditionen från Albertus Magnus, alltså en sorts medeltida kyrklig gladporr – den enda hänvisning som ingår är just till den gamle dominikanen. De nu aktuella föreläsningarna har en annan andhämtning och skiljer från den fria ton som råder i *Om sättet att tillhoppa gå*. Det kan bero på att tillfället är ett annat eller på att den som upptecknat omformulerat och kanske friserat språket. Kanske viktigare är nog det som borde varit med men som saknas. I *Collegium* görs inga anknytningar till övriga naturen, sexualiteten i växt- och djurrike. Den iatromekaniska grundhållning som rådde i Uppsala borde ha satt några spår. Linnés hemhörighet i ovismen borde också ha framgått. Framför allt saknas språkets glans. Men ämnet låg honom som sagt nära. Att professorn i medicin, arkiatern och riddaren von Linné senare såg som sin ämbetsplikt att föreläsa i sexualkunskap är dokumenterat i hans populära dietetikföreläsningar där ämnet behandlades under rubriken *Excreta et retenta* och *sexus*.

Åter till den trolige antecknaren, alltså den Wilhelm Kammecker som dyker upp på några inhäftade brev i manuskriptvolymen. Han var prästson från Simtuna i Uppland, som student fjerhundraensis inskriven 1722, medicinare från 1725 och doktor i Reims 1733, assessor i collegium medicum vid hemkomsten 1734, kunglig livläkare, verksam i Stockholm, död ett par månader efter Linné våren 1778 vid åttio års ålder. Kammecker verkar trots en lyckosam karriär inte ha varit någon skrivande läkare, i alla fall inte av något som lämnats till trycket. En ironi med tanke på föreläsningarnas fokusering på havandeskap är att han dog barnlös. Kammeckers intresse för temat kan

sågas framgå av det tidigare nämnda manuskriptet ”En läkare-undersökning om af förnekadt älskogs bruuk siukdomar härröra kunna”. Med Kammecker vid pennan bör föreläsningarna ha hållits inför medicinare och inte inför adelsynglingar som i Linnés fall på Riddarhuset. Det är delvis mycket enkel vara som erbjuds vilket borde peka på en ganska ung publik.

Utgåvan nedan håller nere de språkliga kommentarerna. De centrala orden *vulva*, *membrum virile*, *coitus* används i *De secretis mulierum*, här även *actum* (med förleden ”själva”). Inhemska ord är till exempel ”moder” för livmoder, ”karbas” och ”strykare” för penis, ”skräppan” (kapitel 12) för pungen, ”tidslen” för samlag, ”knappar” för respektive säds avsöndringsorgan. ”Vulva” får ett specialritat tecken. Modren = livmodern Karpus hätta, mössa. Kapitel 5 och återkommande, blöta = mjuka. Några ord är oklara för utgivaren, ”rosterne” mot slutet av kapitel 2, liksom ”tidslen” mot slutet av kapitel 3, ”menstruum osum” i kapitel 11. Transkriberingen baserar sig på en seminarieuppsats i idé- och lärdomshistoria 1974 utförd av Mats Bergman (1950–2000). Senare skulle Bergman framför allt skriva sörmländska kyrkobeskrivningar för Vitterhetsakademien. Han var sällskapsbroder och boksamlare inriktad på uppsaliana. Han utgav den nöjsamma pekoralsamlingen *Jullen på världshavet* (1982). Här har utöver inledning och kommentarer bara några smärre justeringar av Bergmans tydning gjorts av redaktören Gunnar Broberg.

Noter

¹ Jfr Claes Ekenstam, *Kroppens idéhistoria* (Hedemora, 1993), kap 7; om attribueringen Gunnar Broberg, *Homo sapiens L.* (Uppsala, 1975), 32 f., 227, och densamme, ”Fruntimmersbotaniken”, *SLÅ* 1990–91, 195, med stöd från Johan Gottschalk Wallerius, ”Själviografi”, *Lychnos* 1953, 246, om hur Ulrica Eleonora upprörts över att Linné skulle ha föreläst om sexualfrågor på Riddarhuset.

² Utg. i *Köttets poesi* I (Stockholm, 1995), 95–101. Inledningsfrasen ska vara ”Wäxen till och föröken Eder” och inte vad som står i utgåvan.

³ De övriga i volymen ingående skrifterna är följande: 1. *Extrait de la chirurgie ou Le cours d'operation, du Monsieur Pierre Dion*; 3. *Annotata morbos thoracis varios & imprimis ejus Fistulam Concementia e variis Auctoribus col-*

lecta. 1732; 4. *Anmärckningar om chirurgis. Eschenbachs Med. Doct. Chirurgie, Rost(ock) und Leipz(ig) 1754*; 5. *Dissertatio medico Chirurgica inauguralis. De Fistula Pectoris a pleuropneumonia oriunda...* Guilielmus Kammecker jun. F. Fierdhundria svecus. Daterad juli 1732; 6. *Trenne Chirurgiens dehlar...* Afhandlade uti Publica Praelectiones Chirurgicas Chirurgiska societeten i Stockholm af Mathias Ramström. Anno 1746; 7. *Extract af medicine Doctoris Dno Nicolai Roséns Lectionibus Publicis, Ups(ala) 1736. Om Anatome nytta i Theolog*; 8. *Auditorius et amici delecti...* (Kommentar till Roséns *Compendium anatomicum*, föreläsningar hållna av J. G. Wallerius); 9. *Anotates in collegium anatomicum Herman D. Spöring, Med. Doct. Aboae.*

⁴ Se inte minst för illustreringen Ove Hagelin, *The Byrth of Mankynde otherwyse named The Woman Booke* (Stockholm, 1990).

⁵ Om fortplantningsläror vid mitten av 1700-talet se Broberg 1975, kap. 1. För senare upplysningslitteratur se Maria Eriksson, "Om kärleksnöjet. Kön och biologi kring sekelskiftet 1800", *Lychnos* 1996; Handböcker och "rådgivare" börjar utkomma vid sekelskiftet 1800. Det vittnar om ett publikt intresse men de är genomgående översättningar. Jfr Pia Laskar, *Ett bidrag till Heterosexualitetens historia* (Stockholm, 2005) om sexhandböcker 1800–1920; se även Nils Thyresson, *Från fransoser till Aids. Kapitel ur de veneriska sjukdomarnas historia i Sverige* (Stockholm, 1991).

⁶ Albertus Magnus här efter upplaga *De secretis mulierum* (Argentorati, 1625), ca 120 s. En innehållsöversikt visar överensstämmelserna: Proemium cap. 1 de generatio, embryonis cap. 2 De foetu; formatione, cap. 3 de influenza planetarum, cap. 4 de generatione animalium imperfectorum, cap. 5 de exitu foetum de utero, cap. 6 de monstis in Natura, cap. 7 de signis conceptionis, cap. 8 de signis an vir vel foemina in utero, cap. 9 de signis corruptionis virginitutis, cap. 10 de signis castitatis, cap. 11 de defectis

matricis, cap. 12 de impedimentis conceptionis, cap. ultimum de spermatis natura & digestionem, conclusio. Båda har tolv kapitel, till exempel överensstämmer de båda åttonde kapitlens uppräknings. Wallerbiblioteket i Uppsala har ett tiotal utgåvor av *De secretis mulierum*.

⁷ Asta Ekenvall, *Manligt och kvinnligt. Idéhistoriska studier* (Göteborg, 1966), 160 ff., om temperamentslära o.s.v., menstruationsblod eller kvinnlig säd blandas samman. Om *De secretis* är skriven eventuellt av någon elev, sedan snabbt spridd i avskrifter. Skriften är ett uppkok på Aristoteles, Avicenna m.fl., men enligt Joseph Needham ett sammandrag av Albertus egna skrifter. Ekenvall använder latinska utgåvan från 1669, tyska från 1701 och franska från 1775. Jfr för författarfrågan och genren utgåvan *The Book of Secrets of Albertus Magnus*, red. Michael R. Best & Frank H. Brightman (Oxford, 1973), och Brigitte Kusche, "Zur 'Secreta mulierum-Forschung'", *Janus* 62 (1975, 103–123).

⁸ Se Eriksson och Laskar ovan om Laqueur enkönssteori.

⁹ *Örtaboken*, utg. T. Fredbärj; utg. Torbjörn Lindell, 107, 125; Valda avhandlingar nr 23 (Ekenäs, 1956).

Collegium anatomicum Doct. Rudbeckii

Caput 1. De vulva. Moderlif. Qved.

Aldraförst skal man achta, at affelsen sker af den kärlek, som Mannen hafwer til Qwinnan, och Qwinnan til Mannen, förmedelst de Instrumentery, som dertil af naturen äro ämnade. Tiden, när Mannen skal hafwa sin lusta med Qwinnan, är den beqwämligaste om wintern och om wåren; men för Qwinnan, om sommaren och hösten: och detta sker enkannerligen för deras natur, som är kall och warm, wåt och torr. Ingen kan hafwa sin lusta, med mindre han hafwer sådana Instrumenter, som dertil af naturen ämnade äro, både inwärt och utwärt, nemligen: emellan bägge lären, rätt nedanför buken. Qwinnan hafwer ock sina Knappar, dock ej lika med Mansens. Modrens begynnelse är mycket olik Mansens Knappar, hwaraf sker, at Qwinnan likawäl har sin Säd, som Mannen af Knapparna.

Säden kommer af hela Kroppens wätska, hwilken är fluten af alla Mänskians lemmar, och denna är den förnämligaste wätska ibland alla andra. Fostrets kvalitet och storlek blifwer eftter som Säden och Månadsjukan är mycken til; Ty Säden och Månadsjukan förmängas altid i själfwa Actum til en af Modren, den der bör wara af god complexion¹, så framt det skal blifwa et wäl fulkomligt Foster af.

Emboi kallas Fostret i Moderlifwet, förrän det får sin skapnad, hwilket plägar mästadels ske kring den 24de dagen, sedan de hafwa sammangångit. Plägar också hända, at, när Säden inlåtes i Modren, hwilken är näst inför Qwinnans hemliga ting, i längden, så blifwer barnet smalt; men inlåtes thet likasom rundt, så blifwer barnet tiockt. Säden eller Semen är et rent Blod, som twingas uti åtskilliga ådror, och sist neder i Knapparna. Hetsigheten förhindrar dess färga, så at thet blifwer hwitt som Mjölk, och efter den Bloden är förnämligare än alla andra wätskor i Mänskan, så är han ock lättare och kraftigare af Knapparnes uträttande. Derföre stiger han utföre, när han kommer i Qwinnans hemliga blygd.

Det skal man också märka, at om det är mera af Mansens Säd än af Qwinnans, så blifwer barnet mera likt honom än henne och twärt om. Och när de äro i sielfwa Actum, så hielper ock Phantasien mycket till barnets constitution: ty om hon tänker på en dägelig, så blifwer barnet dägeligt; och twärt om gifwas mångahanda exempel. När säden utgår i själfwa Actum,

så är det en stor förlustan, både uti sjelfwa lemmarna, som dertil höra, som ock uti Kroppen och hjertat: och dess mera Säd der är, dess större sötma och liuflighet förordsakar det. Säden kommer af blodet, som förr sagt är, och blodet kommer af maten, dock icke af all mat, ty af färska rofwor, färskt kött, Höns, snöpte grisar, blöta ägg, färskt bröd och annat slikt förökas Säden mäst: men af saltat kött, hård mat och tort bröd föminskas han utan utslippande; och skal detta här förstås om bägge Könen. Är ock somliga rätter, hwarigenom kyskheten bewaras kan, såsom Lactuca², Pettersilja, Ätticka och Agurkor, m.m. Man skal ock weta, at Säden sällan utflyter af bägge knapparna i sänder, men om det händer, at han kommer i bägge rummen, som är i Modren, så blifwer det 2ne barn utaf. Modren består af sju rum; men tre af de sju äro de förnämligaste och besynnerligaste.

Kommer säden i alla Sju, så blifwer det Sju Barn af, som ganska sällan ske plägar; men kommer Säden i de tre besynnerligaste rummen, så blifwer det tre barn utaf, et piltebarn, et pigobarn, och det, som i medlersta rummet är, hafwer bägge delarna.

Cap. II. Om tiden, när man och qwinna skola hafwa sin sammangång, och om dess effect.

Mansens tid, at inlåta sig naturligen med qwinnan, är, när han hafwer fyllt 14 år, och sedan til 77, och något öfwer. Qwinnans tid är, när hon är 12 år gammal, och til det 50de året, och något öfwer.

När säden begynner, nemligen på det 14de året hos Mannen, och på det 12 året hos Qwinnan, så begynner ock Hemliga Hår. Och när ändan eller Hufwudet på Adams karbas begynner öfwertäckas liksom med en röd karpus³, då begynner ock Qwinnans bröst utswälla. Bägge hafwa de lust att umgås naturligen, förmedelst den stora lusta och åtrå, som finnes uti bægges deras lemmar. Sker Coitus för ofta, så kyler han kroppen, och uttorkar Mannen af all wätska, hwarigenom Hjernan och Ögonen få stort fel. Det skadar ock sjelfwa lifwet, såsom man ser Sparfvarna, de der äppeligen lefwa öfwer 3 år. Dagen strax eftter, sedan coitus är skedt, rinner mycket watn af ögonen: Hufwudet värker mäst kring klockan 7, eller Kraftterna förminskas: Lifwet stäcket: skapnaden blifwer ej så wacker som tilföre: Synen föminskas: Andan förswagas, Matlusten förswinner; minnet blifwer stackot: Mänskan blifwer lat i arbetandet: tungar til at gå: wålar⁴ sig intet, snar til at tro, ufwdhåret faller af, och blifwer skinnskallot i Hufwudet.

På ungarlar och Jungfrur ser man annat. Detta örstås om bägge Könen. Detta synes wäl på Qwinnors Hufwud och hemliga Hår, hwilka, när de hafwa brukat för mycket coitus, mista de bägge slags håren, mer och mer, såsom ock sin färga, deröfwer de storligen sig förundra, icke wetandes ordsaken dertil. Det samma finnes ock hos Männerna, det de wäl kunna öfwerwäga af deras Hårs fallande, såsom ock af den Hufwudwärk de ofta hafwa, men de weta intet, at den värken kommer af tidig och ofta skedd coitus; Hwarföre synes, rätteligen öfwer sådane desse Rim och böra wäl i acht tagas och wäl minnas:

Om våren tidas, hjälper wäl,
Wintern gör tig mycket säll
Wil tu blifwa frisk och sund wisselig,
Bruka naturen om hösten, råder jag tig.⁵

Den som deremot gör, och ei brukar det med sådan acht, som til hans temperament tienar, han kommer hastigt i stor fara, så framt han ej det i tid med medicamenter förekommer. Den i coitus sticker sin födslolem alt för diupt uti hennes hemliga ting, han skal twätta sin lem af rosterna⁶ med godt Win, och äta god Mat, at det som mistes af säden, måste derigenom igenfås och förbättras.

Cap. III. Om det, som länder til födslen, och intet länder.

När en Qwinna afla skal, måste Modren wäl wara til pass uti sitt naturliga rum, och intet förqwäfder. Ja, naturen måste också wara wärm. Bägges deras Säd skal länge wara förwarad, och i synnerhet Mansens, de der sammanblandas måste, som förr sagt är. Hans instrument skal wara lång. Qwinnan ung och en sådan, som hafwer mycket månadssjuka. Hennes tingest eller Modren måste behålla Säden til det ringaste en half dag, och sedan skal hon hålla sig ifrå honom i 3 dagar, at ingen annan säd skal sig inmänga med den förra. Hon skal intet äta kallachtig mat, eller låta åderslå sig. När hon blifwer hafwande, så måste hon uti tidslen⁷ ligga hårdt när in til sin man, och måste hon öppna sin [?]⁸, at Säden må dess bättre ingå. Hon skal ock litet wända på en sida, efter hwilcken hon wil blifwa hafwandes.

Cap. IV. Huru man skal känna warmachtig natur och lusta hos en ung qwinna.

Teckn äro följande: En ung Piga, 12 år gammal, hafwer små bröst; Hon är wäl ludin på sina wissa rum; Hennes hår äro lika tjocka skarpa och Knorluta; hon hafwer en djerf tunga, hög och subtil röst i talandet, högfärdig och ond emot andra. En sådan Piga åstundar gerna sammangång med en ung Snapphane om hon så får: Hafwer ock menstruum, den icke flyter hwar månad: Hon blifwer icke snart hafwandes: Hennes Kött lugtar icke så i swettandet, som andra Qwinnors: Hon sjunger gerna; går och spasserar Hit och tit, och förlustar sig med sina smycken, om hon hafwer några.

Cap. V. Huru kyska och kallachtiga qwinnor skola igenkännas.

En kallachtig och kysker Qwinna hafwer tunna och blöta bröst: är ei mycket hårig under armarna och uppå sina hemliga ting, hafwer altid tjockt och långt wäxande swart hår, och är rädd i talandet, snart trogen, låter andras eländighet gå sig til hjertat, blött kött, och är swag: har mycken månadsjuka, som flyter hwar månad, blifwer fetare och fetare, blek i ansigtet, har en hård barnsbörda, och eftter barnsbördan hafwer hon mycket mjölck i sina bröst. *En hafwande Qwinnas teckn äro desse:* Magens ombytelse: Månadsjukans stannande. Ordsaken til magens ombytelse är denna: Meatus eller den vägen, förmedelst hwilken magen skulle ränsas genom blods flytandet, är nu förtegen och igentäpt. Om en Qwinna wil snart blifwa hafwandes, måste hon, för(e) coitus, låta koppa sig öfwer sine länder.

Cap. VI. Om månadsjuka och dess tilfälligheter.

Månadsjuka är intet annat, än en öfwerflöd af Spisen, utaf hwilken hon får sin Substance eller warelse, och kallas et menstruum eller Månadsjuka; för ty det flyter til det ringaste en gång i hwar Månad, när qwinnan är wid pass 12 eller 13 år gammal, men gemenligen de i 14de året, en der somligom flyter i nymånaden; ty de äro af mycken wåtachtig natur: de gamle twärt om. Och räcker detta flytandet til det 50de Året och öfwer. Och bör man här achta, at denna månadssjukan hafwer en blodachtig färga; ty det

kommer af den digestion, som sker af lefren, den der sielf är röd. Så mycket ware sagt om detta, ty det hörer en djupsinnigare ransakning til, än som min mening för denna gången fordrar. Men här kan någon undra hwadan månadsjukan kommer, när de äro uti coitu; ty det är sagt tilförene, at, när Qwinnan aflar, behåller hon Menstruum til den ändan, at fostret i Moderlifwet skal hafwa sin födo; Men när Qwinnan öfwar naturen med mannen för den stora förlustan, som hon hafwer til sammangången; ty plägar deras Månadsjuka under den tiden hafwa sin utgång; ty der finnes mycket af samma slags waror.

Cap. VII. Huru man skal kunna weta, om qwinnan aflar eftter sammangången, eller ej.

1:o. Om Qwinnan förnimmer eftter sammangången med sin Man köld och wärk uti benen, är det et wist tekn, at hon hafwer afwel; ty den naturliga värmen öfwer gifwer henne för Fostrets disposition skull, och derföre blifwer Kölden qwar i lemmane. Det samma se wi ock hos alla Mänskior, ty när hon hafwer ätit, gifwer den sig strax til magen, at förändra och sammankoka Maten.

2:o. Om man förnimmer sin födslolem sugas uti coitu, så hafwer Qwinnan afwel; ty när hon aflat hafwer, så sugar Mansens strykare åt sig, och af det stora förlustandet sammantryckes Modren, och wil likasom instänga Mansens födslolem i [?].

3:o. Om månadsjukan intet flyter eftter sammangången, som tilförene skedt är, så är det et tekn, at hon hafwer afwel; ty eftter sammangången och afelsen förwandlas Månadsjukan til Fostrets föda, nemligen Miölk, af hwilken Månadsjuka Fostret hafwer sitt uppehålle i Moderlifwet, som sagt är.

4:o. Om Ansichtes färga ombytes, som efter afelsen plägar mästadels wara röd; såsom ock om de åstunda annan slags mat, än som want är, så är det et wist tekn at de hafwa afwel; ty eftter afelsen upstiga åtskilliga många wätskor til hiernan, ock de samma upwäcka appetiten; e.g.⁹ Om wätskorna, som äro upstigna til hjernan, äro hetsiga, så åstunda de hetsig mat, såsom Kål och annat sådant, som hetsigt är. Äro wätskorne kalla och wåta, så åstundar de kall och wåtachtig mat, såsom Päron och Äpple, m.m.

Cap. VIII. Huru man skal kunna se, om det är pilte- eller pigo-barn i moderlifwet.

1:o. Är det et Piltebarn, så är hon röd i ansichtet; ty den röda färgen är et teckn til den myckna värma; och är det mycken värma i Modren, så är wäl tekn til et Piltebarn.

2:o. Swäller buken på högra sidan, och blifwer trinner som en böna, så hafwer hon Piltebarn.

3:o. Om henners miölk ligger på ett slätt och strukit bräde, eller på en spegel, och intet sönderskilja sig, så är tekn til et Piltebarn.

4:o. Om hennes mjölck, eller en droppa blod, af högra sidan uttagen, släppes i klart watn, och samma droppa far åt bottnen, så hafwer hon et Piltebarn, men flyter det ofwanpå, så är det et Pigebarn. Är det högra bröstet tjockare, så är det et Piltebarn; men är det wänstra, så är det et Pigo-barn. Sal, positum in colostro, si liquefit, puer est¹⁰.

5:o. Wil tu weta, om Qwinnan är hafwandes, så skal tu gifwa henne Milleceratum. Känner hon då, at det sticker omkring nafflen, så är hon wisseligen hafwandes. Milleceratum [tillskrivet ovan: Melieratum] kallas en dryck, som är sammanblandad med honung och watn. Sker ock på sådant sätt: Tag twå Skiedar watn och en sked honung; blanda det tilhopa och gif Qwinnan, när hon går til sängs eller strax derpå. Känner hon at det sticker henne kring nafflen, så hafwer hon barn. Men kan skie, at somliga Qwinnor äro så sluga, at de säga twärt emot; och derföre, om någon wil det försöka, så måste han intet säga, at man för den skul det göra wil; utan eljest, om hon klagat sig i Hufwudet hafwa ondt eller annorstädes, som det plägar mästadels göra, så kan tu säga, at det medicamentet duger til det och det. Gif så henne in, när hon går til sängs. Om morgonen kan tu fråga henne, om hon känner någon sweda och wärk någorstädes. Säger hon kring nafflen, så är hon wissel(ige)n hafwandes.

Cap. IX. Om pigan är mö eller ej.

En Hustros [?] är altid öpen; men en Jungfrus är altid igiendluten; Hwarföre ock Jungfrun pissar högre än som Hustrun (Somlige Virgines corrumpuntur¹¹ så hårdt, At deras Vulva eller pudenda mycket förwidgas deraf, at dactylus viri¹² är alt för stor, så at Virgo får deraf en wijd vulvam, adeo ut vir¹³, som henne får at äga, prima vice delectetur coitu illius sine coopera-

tione dactuli, et tum illa utique corrupta est¹⁴, och detta är besynnerligaste ordsaken, hwarföre Virgines et Ancilla¹⁵ hafwa ondt efter coitum.) Eller tag Lactuca, och sätt för hennes Näsa. Är hon kränkter, så pissar hon strax. Eller ock tag roten af Hedera¹⁶; et fac ita¹⁷. Wallerianrot¹⁸ til snus gifwes, och den som är mö, swimmar; men en kränkter ej. Är proberat.

Cap. X. Om modrens fel.

Man har tilförene talt om Månadsjukan, så måste man nu tala om dess rums och rums tilfälligheter. Modren lider oftta qwaf eller förqwäfselse, Hwilken kommer och har sitt ursprung deraf, nemligen: at Modren, rörd utur sitt eget rum, sätter sig under hjertat, hwaraf förordsakas en stor Köld under hjertat, och altså förtryckes anda(n), och det händer mäst Änkor, som tilförene haft Man, och nu intet hafwa, Hwaraf deras Månadsjuka wärkeligen corrumperas, och förordsaka många grofwa wätskor i Modren, som gör mycken sweda i hjertat; Hwarföre de måste esomoftast hafwa sin lusta. Gallenus, en märkelig Naturalist, förkunnar om en qwinna, den så hastigt blef betagen af denna Modrens förqwäfsande, at hon intet talade et ord, utan föll stendöd neder, så at alla Medici, som sågo henne, sade at hon wärkeligen war döder, icke wetandes ordsaken; men då Gallenus kom, och öfwerwägade hwad henne fattades, befriade han henne af denna hårda och swåra sjukdomen. Det kommer deraf, sade han, at Qwinnorna öfwerflöda med mycken corrupt och elak Månadsjuka; hwarföre ock det är mycket nyttigt, at sådane qwinnor, om de äro gamla eller unga, bruka oftta Manfolck, om de kunna få i löndom, på det en sådan elack och förgifttig materia må derigenom fördrifwas.

Cap. XI. Om de tilfälligheter, som förhindra aflelsen.

Aflsens förhinder sker på mångahanda sätt, ty understundom kommer det af Modrens stora och myckna wätska: understundom af stor fetma, stor köld och torrhet, hwilken fetma omdrager Modrens rum, så at mansens säd intet kan inkomma. Af Mannen blifwer ock aflsen understundom förhindrad, då hans säd är tunn som watn, så at det strax utrinner utur [?]. Det händer ock af Knapparnas för myckna kylande eller hetsighet. När så händer, at de intet kunna afla barn tilhopa, och de sjelfwa intet weta ordsaken dertil, så

skola de taga sig 2 stycken grytor eller Pottor, och kasta sitt watn hwar i sin Potta. Sedan lägges i Pottorne hwetekli, och bindes så öfwer dem i 9 dygn eller litet mer. Är han ordsaken, så finnes i hans Potta några hwita maskar. Är hon, så finnes i hennes Menstruum eller Månadsjuka. Äro de bägge ordsaken, så finnes i hwarthera Pottan några af detta slaget.

Wil någon göra en ofruchtsam qwinna fruchtsam, at hon skal föda et Piltebarn, han tage Harans /:leporis:/ Moder och inelfwor, dem torka och sönderstöta och gifwa henne in med win i en dryck. Mansens watn druckit, förhindrar ock affelsen. Här hafwer man äfwen at märka, at, när en qwinna, som hafwer swag natur, är hafwande, man intet bör nämna det, som omöjeligit är, och hon ej kan bekomma. Om hon det skulle äska, sker strax missfödsel förmedelst Appetiten. Jag wet en qwinna som begärte färska Äple, men ej fick, hon föll strax til sängen, och smakade ej mat på 2 dygn, hwaraf hon blef så förswagad, at Fostret blef dödfödt, förr än rätta tiden war, och förr än barnet blef födt, blödde samma qwinna Näseblod i halftannat dygn, hwilken blod war menstruum osum¹⁹, och et tekn til missfödsel, aldeles såsom Hippocrates säger: När Månadsjukan flyter, är omöjeligit, at Fostret har sin hälsa i Moderlifwet.

Caput XII.

Sperma eller Säden är ej annat, än en öfwerflöd af Maten, den intet kommer af sjelfwa Substantien. Derhos bör oss achta, ty Medici sätta 4 Digestioner eller rum, uti hwilka maten förändras i Mänskan. Den första Maten, som är tuggad i Munnen, går neder i Magen, och der blifwer den första digestion eller förändringen, och åtskiljer det rena ifrån det orena. Det orena kommer sedan til inelfworne, och ytterligen til sjelfwa utgången; men det rena föres sedan til Lefren, och der blifwer den andra digestionen, och derigenom åtskiljes det rena ifrån det orena, eftter lefrens Operation, och det orena kommer til Blåsan, och uttappas; men det rena stiger til Hjertat, och der blifwer den tredje digestionen: der skiljes återigen det rena ifrån det orena. Det orena kommer til Skräppan²⁰, och deraf blifwer Säden hos Mannen, och Månadsjukan hos Qwinnan; men det rena blifwer blod, och kommer genom den så kallade stora ådran til hjertat, genom hwilket det sedan dirigeras til alla lemmar, och det är den sidsta digestionen.

Tantum.

Noter

¹ god beskaffenhet

² sallad

³ Hätta, möjligen praeputium?

⁴ vårdar, dialektalt uttryck

⁵ Oidentifierat, möjligen psalmvers eller ur *Bondepraktikan*.

⁶ Beläggning?

⁷ coitus? Jfr ”ty sig till” och ”tidelag”.

⁸ Tecken för vulva.

⁹ det vill säga

¹⁰ Om salt, placerat i den första modersmjölken, smälter, är det en gosse.

¹¹ förstörs

¹² penis

¹³ så till den grad, att mannen,

¹⁴ Fritt: ..., första gången kan åtnjuta deras samlag utan hjälp av fingret, varefter hon ofelbart blir förförd,

¹⁵ jungfrur och tjänarinnor

¹⁶ murg gröna

¹⁷ och gör sammaledes

¹⁸ Valeriana (kattmynta), känt afrodisiakon.

¹⁹ Osäkert, möjligen benvätska (menstruum osium).

²⁰ pungen

Summary:

Collegium anatomicum Doct. Rudbeckii

A chapter in Swedish sex education

By Gunnar Broberg (ed.)

This edition of an anatomical lecture is a rare example of sexual education in pre-modern Sweden. However, the text is shown to be based on Albertus Magnus *De secretis mulierum* (13th century), a mixture of Aristotelean and Galenic physiology. The lecture (collegium) is said to have been given by Doctor Rudbeck, which could mean the famous Olof Rudbeck pater or his son and successor as professor of medicine at Uppsala university. But the fact that these notes were written down circa 1730 rules out the former. A possible connection to young Linnaeus – client in Rudbeck's house and possible author to the charming “The ways to have sex” (*Om sättet att tillhopa gå*, manuscript, published in 1969) from roughly the same period – is considered as less probable. The writer/secretary/student is identified as Wilhelm Kammecker, later on MD and successful physician in Stockholm, dead in 1778, five hundred years after Albertus Magnus.

Utgivarens adress:

Prof. emer. Gunnar Broberg, Institutionen för kulturvetenskaper, Biskopsgatan 7, 223 62 Lund. E-post: Gunnar.Broberg@kultur.lu.se.

KARIN MARTINSSON

Linnés döttrar och Rudbecks fröken – en namnförväxling

Stjärnflocka *Astrantia major* L. är en prydnadsväxt som under de senaste tio åren ökat kraftigt i popularitet och som kommit att förknippas med Linné. Som alternativa svenska namn uppges ibland ”Linnés döttrar” eller ”Linnés fröknar”. Den förekommer numera i ett flertal färgformer och utsågs av branschorganisationen Perennagrupper till Årets perenn 2005. När Gröna näringens riksorganisation (GRO) inför Linnéjubileet 2007 sammanställde ett planteringsförslag till en rabatt med typiska Linné-växter fanns stjärnflocka med liksom i trädgårdsarkitekten Ulf Nordfjells prisbelönta Linnéträdgård vid Chelsea Flower Show i London 2007.¹

Stjärnflockans Linné-anknutna namn kan spåras tillbaka till 1900-talets Linnéträdgård i Uppsala där växten kom att kallas ”Linnés fröknar” och fick en framträdande placering i mittgångens blomstersängar. Den tidigare akademiörtagårdsmästaren Gunnar Petersson berättar i sin självbiografiska bok *I Linnés tjänst* (1998) att namnet anses komma av att fröknarna Linné sågs som lite mer förnäma och koketta än stadens övriga damer. En annan förklaring är att den kallas Linnés döttrar eftersom ”blomställningen domineras av en större flock, den stränga modern” och att ”den högsta blomman symboliserade Linnés hustru och de andra hans fyra döttrar (sonen var inte medräknad)”. Namnet och dess förklaringar har blivit en del av den folklöre som byggts upp kring Linné. Att Linné, eller hans samtida, skulle vara upphov till namnet är dock en missuppfattning då växtnamnet fröken är av äldre datum och dessutom ursprungligen avsåg en helt annan växt.²

Oordning i rabatten

När 1700-talets akademiträdgård skulle återskapas i Uppsala i början av 1920-talet följde Svenska Linnésällskapet så gott det gick planen i Linnés avhandling *Hortus Upsaliensis* från 1745. Vad gällde växtmaterialet saknades emellertid fullständiga förteckningar över arterna och deras placering under

Linnés tid varför innehållet i vissa planteringar fick improviseras utifrån annat samtida källmaterial. Det gällde bland annat de två blomstersängar (*Ambulacra*) vilka löper utmed trädgårdens mittgång och där sällskapet valde att plantera prydnadsväxter kända från uppländska 1700-talsträdgårdar. I Nils Svedelius redogörelse för Linnéträdgårdens restaurering under 1920 hänvisar han till Linnés handskrift *Hortus Uplandicus* från 1730 som den viktigaste källskriften för urvalet av prydnadsväxter. Där redogör Linné för vilka växter han sett odlade i uppländska trädgårdar, bland annat i den botaniska trädgården. *Hortus Uplandicus* är ett av fem liknande manuskript sammanställda av Linné under åren 1730–1731, fyra heter *Hortus Uplandicus*, det femte har titeln *Adonis Uplandicus*.³

Två av de utvalda prydnadsväxterna nämns i Svedelius redogörelse med namn som Linné skall ha använt: ”studentrosor” för studentnejlika *Lychnis chalcidonica* och ”vinterviol” för hesperis *Hesperis matronalis*. Båda dessa svenska namn kan spåras tillbaka till Olof Rudbeck den äldres tredje trädgårdskatalog över akademiträdgården, *Hortus Botanicus*, tryckt 1685. Till skillnad från Linné gjorde Rudbeck kompletta kataloger över akademiträdgårdsväxterna och i den tredje katalogen införde han konsekvent svenska namn för alla växter. En del av dessa gick tillbaka på en äldre svensk namntradition men många skapades av Rudbeck själv, ofta som en direkt översättning av det latinska namnet. Katalogen hade stor betydelse för Linné som i tonåren lärde sig innehållet ”på sine 5 fingrar”. De flesta av de svenska namn han använder i manuskriptet *Adonis Uplandicus* är hämtade från Rudbecks katalog, bland annat just ”studenteroser” och ”winter-fioler”.⁴

Till prydnadsrabatterna valde Linnésällskapet även ut blågull *Polemonium caeruleum*, enligt Svedelius kallad ”askerot” på Linnés tid. Här gör han sig dock skyldig till en feltolkning då Rudbecks ”*Polemonium verum* askeroot” inte är den växt som nu kallas blågull utan Mose brinnande buske *Dictamnus albus*. Den förekommer i Olof Rudbecks trädgårdskatalog från 1685 som ”*Polemonium fl. rubicundo* Askeroor röd”. Blågull heter i samma katalog ”*Valeriana Graeca* Gräkisk Walerian” och klassificerades på 1600-talet som en valeriana på grund av bladens likhet med valerianablad. I *Adonis Uplandicus* använder Linné namnen ”*Polemonium* Blå gräkisk Walerian Rudb.”, men tar däremot inte upp *Dictamnus* över huvud taget.

Namnet ”fröknar” för *Astrantia major* är också satt inom citationstecken av Svedelius, dock utan närmare förklaring till om det skulle vara ett namn använt av Linné själv, eller bara använt under hans tid. Även här tycks Svedelius ha hämtat det svenska namnet ur Rudbecks katalog. Därmed gör han

Stjärnflocka Astrantia major från akademiträdgården, avbildad av studenten Andreas Holtzbom c. 1690 i femte volymen av Olof Rudbecks handskrift Blomboken. Till höger har Olof Rudbeck den äldre skrivit Caspar Bauhins frasnamn för arten, Helleborus niger Saniculæ folio major. Till vänster har Olof Rudbeck den yngre uppdaterat planschen med Joseph Pitton de Tourneforts frasnamn Astrantia major, corona floris purpurascens. Foto: Uppsala universitetsbibliotek.

ytterligare en feltolkning då Rudbecks namn fröken respektive *Astrantia* inte avser stjärnflocka utan läkeväxten mästerrot *Peucedanum ostruthium*.

Mästerrot och stjärnflocka

Att stjärnflocka och mästerrot kommit att förväxlas hänger samman med att de två arterna under förninneansk tid ömsom räknats till samma "släkte", ömsom till olika släkten. När den skotske botanisten Robert Morison reviderade de flockblommiga växterna 1672 kallade han stjärnflocka *Astrantia* s. *Imperatoria nigra* och mästerrot *Imperatoria* s. *Astrantia vulgaris*, vilket visar hur närstående man på den tiden ansåg att arterna var. Förkortningen s. användes för latinets *sive* (eller) och förekommer i frasnamn mellan synonymer.⁵

I den rudbeckska trädgårdskatalogen från 1685 går mästerrot under namnen "*Astrantia* Mästerört/fröken/stärkeört/balört". De fyra svenska namnen, varav två felstavade, har Rudbeck i sin tur hämtat från Johannes Franckenius *Speculum botanicum* från 1659 där mästerrot kallas "Mestareört, Fröken, Stäkreört, Alstrings root, Halört". Namnet *Astrantia* för mästerrot användes på 1500- och 1600-talet men övergavs till förmån för *Imperatoria major* bland annat av Olof Rudbecks botaniska rättesnöre Caspar Bauhin. Det är därför lite förvånande att Rudbeck väljer det ålderdomliga *Astrantia* i trädgårdskatalogen. I Uppsala universitetsbibliotek finns Olof Rudbeck den yngres annoterade exemplar av faderns *Hortus Botanicus* från 1685. Där har han strukit under namnet "mästerört" och skrivit en not "*Astrantia male dictur est enum Imperatoria*".⁶

Härledningen av växtnamnet fröken är oklar. Under medeltiden gick mästerrot under namnen *Ostruthium*, *Astrantia* och *Magistrantia* vilka enligt August Lyttkens gav upphov till de svenska namnen ostrutijrot, alstrings root och mästerrot. Till de medeltida svenska namnen hör också *astrice*, av *Astrantia*, och halyrt. Namnet halört skall enligt *Svenska Akademiens ordbok* komma av att växten är glatt och stäkreört av ordet stäkra med betydelsen illaluktande och syftande på mästerrotens starka krydddoft. Det av Franckenius, och sedermera Rudbeck, använda fröken finns inte listat av Lyttkens från någon annan källa och jag har inte kunnat hitta dess motsvarighet på andra språk.⁷

Stjärnflocka presenteras i Rudbecks katalog under namnen "*Sanicula faemina*, Läkierört hon". Den har sin manliga motsvarighet i "*Sanicula mas*,

Läkie ört han, Såreläkia” för en annan antik läkeväxt, sårläka *Sanicula europaea*. Namnet *Sanicula faemina* användes till exempel av 1500-talsbotanisterna Leonhart Fuchs och Carolus Clusius. Caspar Bauhin kallade däremot stjärnflocka för frasnamnet *Helleborus niger*, *Saniculae folio major*. Till *Helleborus niger* räknade han så vitt skilda arter som våradonis *Adonis vernalis*, vintergäck *Eranthis hyemalis* och julros *Helleborus niger*. Gemensamt för dem alla var att de hade en svart rot som användes inom medicinen.⁸

Rudbeck betecknar i sina trädgårdskataloger både mästerrot och stjärnflocka med bokstaven *a* för apoteksväxter, däremot föregås ingen av dem med ett *f*, tecknet för prydnadsväxt. Mästerrot var på 1700-talet en välkänd apoteksväxt i Sverige som även odlades i kryddtjäpporna, till exempel hemma hos kyrkoherden Nils Linnaeus i Stenbrohult. Som gymnasist lärde sig Linné att hietla (såsom Sim. Pauli säger) en swag man i sadelen igän.” I Samuel Liljeblads svenska flora från 1816 finns arten med som *Imperatoria*, mästerrot med kommentaren: ”Det är godt att tugga på ett stycke af denna rot när man går ut i fuktig och osund väderlek. Äfven att tugga på emot kolik och moderpassion.” Dess betydelse inom humanmedicinen tycks dock ha minskat redan vid 1800-talets början och den skall enligt Liljeblad främst ha använts mot sjukdomar hos boskap. Arten hittas då och då som kvarstående vid gamla torp och gårdar.⁹

Stjärnflocka har däremot aldrig haft någon betydelse som läkeväxt i Sverige. Den har inte funnits med i örtaböckerna eller farmakopéerna och saknas i Linnés *Materia medica* från 1749. Först vid slutet av 1800-talet, när mästerroten förlorat i betydelse, tog stjärnflockan plats i svenska trädgårdar och då som prydnadsväxt. Namnet stjärnflocka, senare stjärnflocka, kommer av tyskans *Sterndolde* och används första gången i *Handbok i svenska trädgårdsskötseln* från 1876.¹⁰

Stjärnflocka i akademiträdgården

När Olof Rudbeck listade stjärnflocka från akademiträdgården i sin första trädgårdskatalog från 1658, var det enligt honom första gången den odlades i Sverige. Troligen tillhörde den de växter som han förde med sig hem till Uppsala från Leiden 1654. Hans student Daniel Daalhemius har i sina trädgårdsanteckningar från 1669 ritat in stjärnflocka på blomstersäng nummer 6. Arten finns även avbildad i Olof Rudbecks *Blomboken*, troligen tecknad

under sent 1680-tal eller tidigt 1690-tal, och blommade enligt Rudbecks påskrift den 28 juni i akademiträdgården. Att det verkligen var stjärnflocka som växte där under 1600-talets andra hälft är därmed väl belagt.¹¹

Efter den stora Uppsalabranden 1702 råkade akademiträdgården i en period av förfall och antalet odlade arter minskade kraftigt. Som student satt Linné i den förfallna trädgården och studerade de växter som fortfarande fanns i odling. Det är dessa observationer som till stor del ligger till grund för de tidigare nämnda fem handskrifterna *Hortus Uplandicus* och *Adonis Uplandicus*. I alla fem manuskripten finns mästerrot upptagen under namnet *Imperatoria major* och i de två senaste även med det svenska namnet mästerrot. Stjärnflocka finns däremot bara omnämnd som *Astrantia major*, *corona floris purpurascens* i ett av *Hortus Uplandicus*-manuskripten från 1730, men inte i dem från 1731. Hade den gått ut under vintern 1730/1731 eller valde Linné av någon annan anledning att stryka arten?

I Linné-avhandlingen *Hortus Upsaliensis* från 1745 finns mästerrot upptagen under namnet *Imperatoria* från *Area perennis* – perennkvarteret, liksom i *Hortus Upsaliensis* från 1748 och i avhandlingen *Demonstrationes plantarum*

Blomstersäng nummer 6 i akademiträdgården, avbildad av Olof Rudbecks student Daniel Daalhemius i hans anteckningsbok från 1669. Stjärnflocka står som nummer 5 i övre raden under namnet *Sanicula faemina*, mellan vinruta *Ruta graveolens* och stor bockrot *Pimpinella major*. Foto: Uppsala universitetsbibliotek.

från 1753. Däremot finns inga tryckta källor som visar att stjärnflocka funnits i trädgården under Linnés tid som föreståndare, vilket är förvånande. I Linnéherbariet i London finns ett herbarieark av *Astrantia major*, utan ursprungsbeteckning, och inget ark finns i Linné-herbariet i Stockholm. Inte heller finns stjärnflocka omnämnd i den del av Linnés korrespondens som i skrivande stund finns tillgänglig via nätet. Det enda ställe där arten nämns är i de studentanteckningar från Linnés föreläsningar i hortikultur som tros ursprungligen vara nedtecknade av Clas Alströmer 1759. Där kan man läsa om *Astrantia*: ”Mus im Frühlinge bis alle Nacht Fröste vorbai, bedeckt werden”. Tydligt hade Linné erfarenheten att arten var frostkänslig vilket kan tyda på att den endast tillfälligtvis funnits i akademiträdgården.¹² Det är följaktligen osäkert om stjärnflocka över huvud taget odlades i den botaniska trädgården på Linnés tid. Men om den odlades där så kallades den inte fröken och den hade säkerligen ingen framskjuten plats vare sig som prydnadsväxt eller apoteksväxt.

Noter

¹ Hela GRO:s planteringsförslag kan ses på www.odla.nu/artiklar/linnerabatt.shtml.

² Bengt Jonsell använder varianten Linnés döttrar i Gunnar Broberg, Allan Ellenius & Bengt Jonsell, *Linnéminnen i Uppsala* (Uppsala, 1982), 36; Gunnar Petersson, *I Linnés tjänst. Örtagårdsmästaren ser tillbaka* (Stockholm, 1998), 50; Citaten hämtade ur Bertil K. Johansson, *Linnés trädgårdar* (Stockholm, 1995), 156, samt Kerstin Ljungqvist, *Nyttans växter*, 3:e uppl. (Dals Rostock, 2011), 402.

³ Carl von Linné, *Hortus Upsaliensis*, övers. Thore M. Fries, *Uppsala botaniska trädgård*, 2:a uppl. med kommentarer av Thore M. Fries & Karin Martinsson (Uppsala, 2007); Nils Svedelius, ”Linnéträdgården 1920”, *SLÅ* 1921, 119–136; Fyra av de fem manuskripten publicerades av Ewald Ährling i *Carl von Linnés ungdomsskrifter* I:2 (Stockholm, 1888), under titlarna *Hortus Uplandicus* I, II och III respektive *Adonis Uplandicus*. Den fjärde versionen av *Hortus Uplandicus* publicerades av Thore Magnus Fries, *Caroli Linnaei Hortus Uplandicus* (Uppsala, 1899).

⁴ Elis Malmeström & Arvid Hj. Ugglå, *Vita*

Caroli Linnaei. Carl von Linnés självbiografier (Uppsala, 1957), 60.

⁵ Robert Morison (1620–1683), skotsk botanist och professor i botanik i Oxford. Hans *Plantarum umbelliferum distributio nova* (Oxford, 1672) räknas som den första botaniska monografen.

⁶ Johannes Franck, *Speculum botanicum renovatum* (Upsaliae, 1659). Olof Rudbeck den äldre följde i sina trädgårdskataloger till stor del nomenklaturen i Caspar Bauhins *Pinax theatri botanici* (Basiliae, 1623). Olof Rudbeck den yngres annoterade exemplar av *Hortus Botanicus* finns i Leufstasamlingen, Uppsala universitetsbibliotek.

⁷ August Lyttkens, *Svenska växtnamn* (Stockholm, 1904–15), 493 f.; *Magistrantia* kommer av latinets *magister* mästare, *Imperatoria* av latinets *imperator* härskare och *Ostruthium* tros vara en ombildning av *Astrantia*. Inger Larsson, *Millefolium, rölika, näsegräs. Medeltidens svenska växtvärld i lärd tradition*, Skogs- och lantbruks-historiska meddelanden nr 45 (Stockholm, 2009), 151; Lyttkens, op. cit., 1596; Lili Skepparnabb har i sitt arbete *Elias Tillandz' växtbilder och växtnamn* (Lovisa, 1961) felaktigt tolkat Franckenius fröken som fräken, ett växtnamn

som såväl Franckenius som Rudbeck använder för sjöfräken *Equisetum fluviatile*.

⁸ Bauhin, op. cit., 186.

⁹ Arvid Månsson ägnar i *En myckit nyttigh örta-Book* (Stockholm, 1642) kapitel 66 åt "Om mästerörts 10 dygder". I *Adonis Stenbrohultensis* från 1732, publicerad 1951 som Valda avhandlingar nr 11, tar den unge Linné upp "Mästerroot" *Imperatoria major* från sin fars trädgård. Mästerrot fanns med i *Pharmacopoea Svecica* till och med den femte upplagan, tryckt 1846. Citatet är hämtat ur Linnéhandskriften *Örtabok* från 1725, utgiven 1957 av Svenska läkaresällskapet, red. Telemak Fredbärj; Samuel Liljeblad, *Utkast till en svensk flora* (Uppsala, 1816), 168; Olle Svedjemyr redogör för östgötska lokaler för mästerrot i "Mästerroten, Peucedanum ostruthium – läkeväxt från medeltiden", *Svensk botanisk tidskrift* 83 (1989), 149–155, och Ernst Nilsson berättar om några skånska fynd i "Mästerroten – hemkär men nyckfull", *Svensk botanisk tidskrift* 76 (1982), 83–89.

¹⁰ Georg Löwegren, *Handbok i svenska trädgårdsskötseln* 6, *Blomsterodling på fritt land* (Stockholm, 1876), 29.

¹¹ Stjärnflockans namn är satt med kursiv stil i Rudbecks trädgårdskataloger vilket innebär att han ansåg sig vara den som infört och första gången odlat arten i Sverige. Daniel Daalhemius anteckningsbok, U 65da, Uppsala universitetsbibliotek, har tolkats av Karin Martinsson och Svengunnar Ryman (opubl.). Karin Martinsson & Svengunnar Ryman, *Hortus Rudbeckianus. An enumeration of plants cultivated in the Botanical Garden of Uppsala University during the Rudbeckian period 1655–1702*, *Symbolae Botanicae Upsalienses* 35:1 (Uppsala, 2007), 55; Olof Rudbeck, *Blomboken*, vol. V, pl. 198, Leufsta-samlingen, Uppsala universitetsbibliotek.

¹² En sammanställning över växter kända från Linnés akademiträdgård gjordes av Oscar Juel i *Hortus Linnaeanus. An enumeration of plants cultivated in the Botanical Garden of Upsala during the Linnean period* (Uppsala, 1919), 77; Magnus Bernhard Swederus, *Linnés Vorlesungen über die Cultur der Pflantzen* (Uppsala, 1907), 75; Alströmers anteckningar är endast kända i tysk översättning, troligen av Johann Gottlieb Georgii.

Summary:

Linnaeus' Daughters and Rudbeck's Young Lady —a confusion of names

By Karin Martinsson

Great Masterwort *Astrantia major* has during the twentieth century become known by the Swedish names "Linnés döttrar" and "Linnés fröknar", meaning Linnaeus' Daughters and Linnaeus' Young Ladies. The naming is shown to be due to a confusion with Masterwort *Peucedanum ostruthium* at the time when the Linnaeus' Garden was restored in the early 1920s. Linnaeus' predecessor Olof Rudbeck Sr had used the namn "fröken", meaning Young Lady or Miss, in one of his garden catalogues on Masterwort, by that time known as *Astrantia*.

Författarens adress:

FD, i.e trädgårdsintendent Karin Martinsson, Bergianska trädgården, Stockholms universitet, 106 91 Stockholm. E-post: karin@bergianska.se.

Indexing Nature

Carl Linnaeus and His Fact-Gathering Strategies

While there is a long-standing tradition to portray Carl Linnaeus as an old-fashioned Aristotelian, engaged in speculative deduction, it has become clear more recently that his approach to natural history was firmly rooted in the Baconian tradition of accumulating, systematizing and communicating empirical facts about natural objects.¹ As such, his science was hugely dependent on paper technologies: on note books and travel journals, on letters he exchanged with other naturalists on a daily basis, on printed books by other naturalists which he excerpted and annotated assiduously, and on his own printed output with its meticulous typographic layout.² Drawing together written information from various sources, and disseminating it again in digested form, was what kept Linnaeus busy on a daily basis. Most importantly, it was the means that enabled him to maintain a global network of informants, as well as to collect and project in turn information on natural objects around the world.

Curiously, the power of such paper-based information technologies to transcend place and moment, and traverse space and time, seems to depend on their non-representational nature. A written description may convey information about how a particular plant or animal looks like, but usually the text itself does not bear any resemblance whatsoever to the object it describes. Writing, as the anthropologist Jack Goody has argued, is not primarily representational but “provides ... a locational sorting device.” It creates a space of its own, a space whose boundaries and internal dimensions have no immediate counterpart in the world, and which, precisely for that reason, may accommodate and align objects in ways that abstract from the contexts that usually convey meaning to them. Lists, and not narrative or discursive texts, therefore dominate the earliest forms of writing. “The list,” Goody explains,

depends on physical placement, on location; it can be read in different directions, both sideways and downwards, up and down, as well as left and right; it has a clear cut beginning and a precise end, that is, a boundary, an edge, like a piece of cloth.

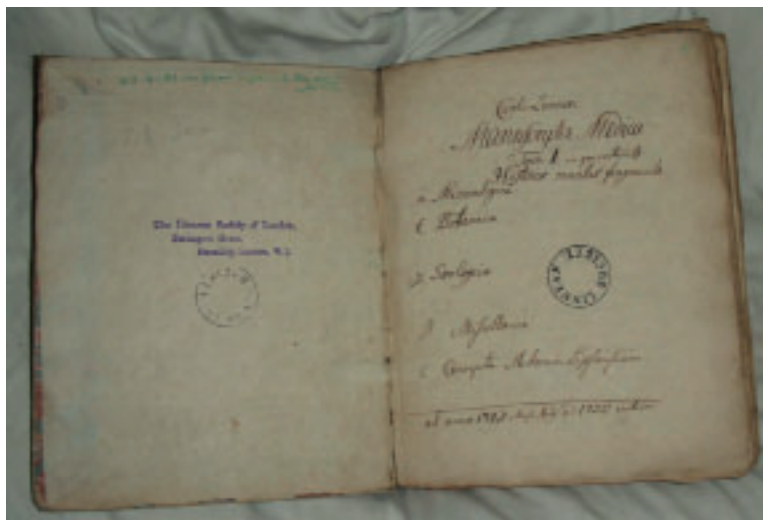

Fig. 1. Linnaeus, "Manuscripta medica" (ms.), title page. All images courtesy of the Linnean Society of London.

Fig. 2. Linnaeus, "Manuscripta medica" (ms.), side view.

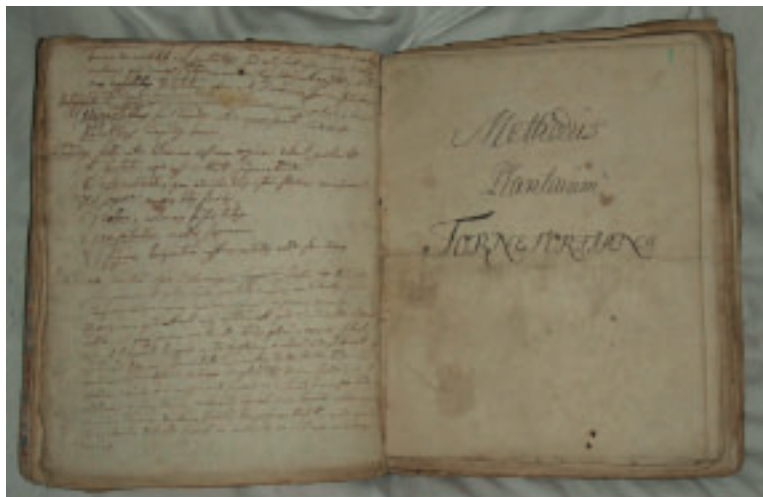

Fig. 3. Linnaeus, "Manuscripta medica" (ms.), "Methodus Plantarum Tournefortiana."

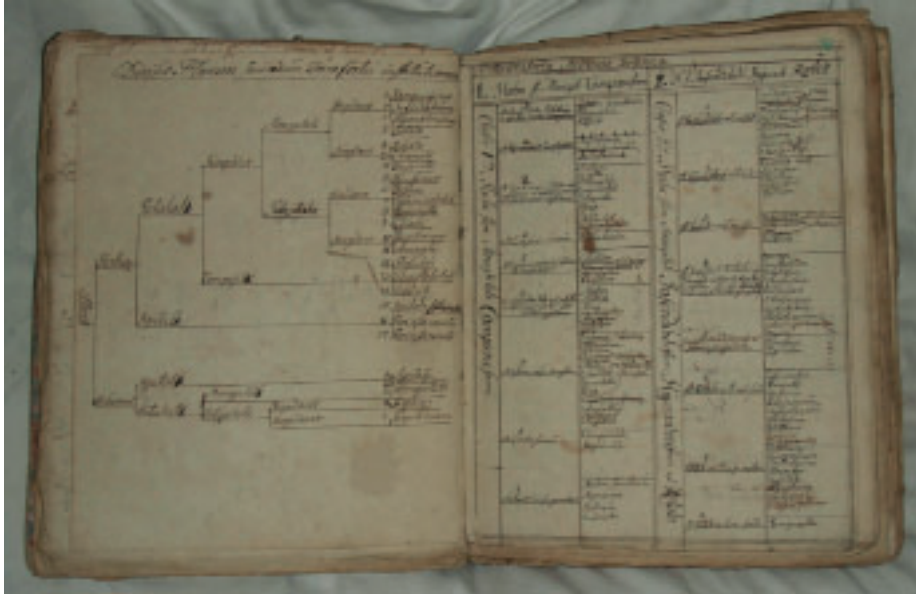

Fig. 4. Linnaeus, "Manuscripta medica" (ms.), "Divisio Florum secundum Tornefortii [sic] institutiones."

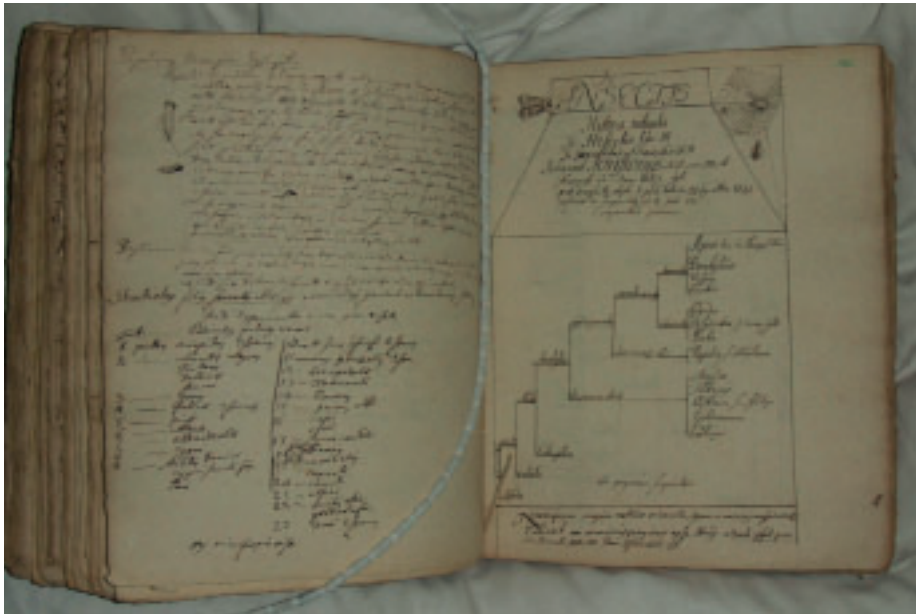

Fig. 5. Linnaeus, "Manuscripta medica" (ms.), "Insectis."

Most importantly it encourages the ordering of the items, by number, by initial sound, by category, etc. And the existence of boundaries, external and internal, brings greater visibility to categories, at the same time as making them more abstract.³

Many of the conceptual effects of writing are strongly counter-intuitive. This is evident from the fact that certain seemingly mundane and trivial paper technologies took centuries to be invented and developed. One such invention is index cards, i.e. labelled paper slips of a standard size stacked in order to create a repository of pieces of information that can be readily retrieved, collated and reordered. What is counter-intuitive about this paper technology is that factual information is apparently stored more reliably and effectively, if it is not arranged in a fixed, topical order, but contained in a flexible system, which, in principle at least, allows for the free circulation of its elements. The prerogatives of such systems for information storage may seem pretty obvious in a world dominated by the internet. So obvious, indeed, that it is easy to miss the fact that they had to be invented, and that their invention was the result of trial-and-error processes which were not guided right from the start by a clear picture of what one was going to achieve. It was indeed only in the late eighteenth century that administrators, librarians, and scientists began to use filing systems that resemble index cards.⁴

Linnaeus is well-known for the introduction of binominal nomenclature and the so-called Linnean hierarchy of species, genera, orders and classes. Both of these innovations can be regarded as paper technologies. What is less known is that he also was one of the first naturalists, as far as we can see, to use index cards. One may even be tempted to add this as a third innovation to Linnaeus's ground breaking achievements in taxonomy and nomenclature. However, he began to use index cards in the mid-1760s only, that is, towards the end of his career. In the following, we will try to survey the long and tortuous route that led Linnaeus to conceive of this innovation.

Linnaeus and the order of nature

Cultural historians of natural history seem to love the Renaissance, the Dutch Golden Age and, to a lesser extent, the nineteenth century.⁵ If it comes to studying the relationship between practices of collecting, writing, and reading in natural history, and the world-pictures that emerged from these practices, the eighteenth century largely remains uncharted territory.⁶

In part, this is certainly due to the fact that this century has so much to offer for a more philosophically minded history of ideas. The late eighteenth century, after all, saw the temporalization of Arthur O. Lovejoy's *Great Chain of Being* (1936), the re-conceptualization of generation as reproduction, and the emergence of a new science of life focussed on the organism and the principles of its organisation rather than living beings in their particularity.⁷ Who, faced with these watersheds in intellectual history, would want to study the rather mundane (by then) practices and quite unsophisticated writings of a Carl Linnaeus, when more colourful figures like Georges Louis Leclerc de Buffon or Charles Bonnet, conversing freely with the *savants* and putting forth bold speculations, abound?

Yet, Linnaeus's impact on how natural history was done and thought about in the eighteenth century is not to be underrated. He redefined the objects, methods and aims of natural history as those of a fact-gathering, collective, and cumulative science.⁸ Personally, he managed a huge network of correspondents and travelling students that spanned the globe and through which new discoveries would reach his desk on an almost daily basis. In part, this enterprise was supported by the great care with which Linnaeus had laid down a code of practice for naturalists in his *Fundamenta botanica*, already published by 1736, and re-edited and expanded in 1751 as *Philosophia botanica*. The descriptions of new species that reached him would therefore follow a standardized format, terminology, and nomenclature. Yet all this new information had also to be integrated with what was known already, not the least in order to assure that a species hailed as a new discovery had not actually already been described elsewhere. The communication of facts through large-scale networks of correspondents had to be channelled into a small-scale practice of checking new facts against each other and against established facts in order to distil updated and more accurate accounts that could then be communicated to the outside world again through the printing press.⁹

In order to tackle the flow of information that went over his desk, Linnaeus exploited the possibility of publishing sequences of editions of his works. Linnaeus's *Genera plantarum*, for example, published for the first time in 1737 and then listing 935 plant genera, ran up to seven authorized editions, the last one listing 1343 genera.¹⁰ This is in striking contrast to previous writers in natural history, who rarely saw their works to several editions, often because they had waited until middle or even old age to publish. Significant parts of the output of two of the biggest names in Renaissance natural history, Ulisse Aldrovandi (1522–1605) and Conrad

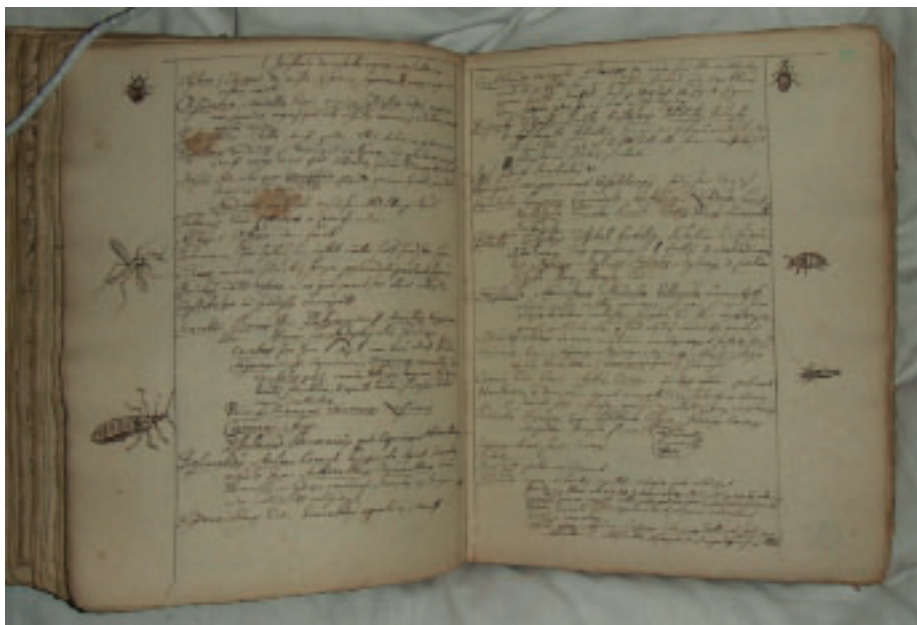

Fig. 6. Linnaeus, "Manuscripta medica" (ms.), "Insectis."

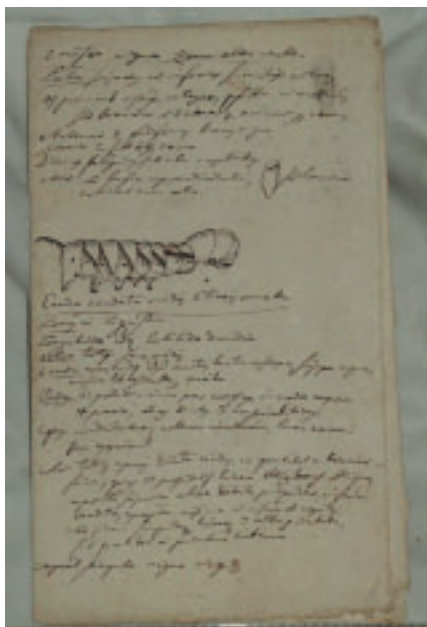

Fig. 7. Linnaeus, "Manuscripta medica" (ms.), small quire on caterpillars, front page.

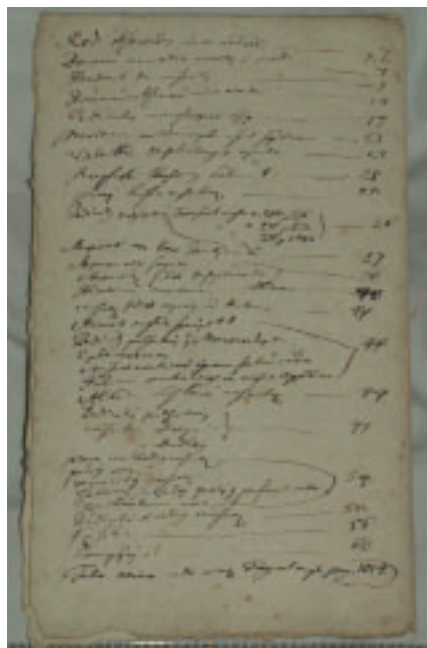

Fig. 8. Linnaeus, "Manuscripta medica" (ms.), small quire on caterpillars, end page.

Fig. 9. Linnaeus, "Manuscripta medica" (ms.).

Fig. 10. Linnaeus, "Fundamenta Botanica" (ms.), front covers of all three remaining volumes.

Gessner (1516–1565), for example, never appeared in print or were published posthumously only.¹¹ Linnaeus, in contrast to that, was just 29 years when he published the first edition of *Genera plantarum*. And he was quite aware that this was unusual. “You will know that these really should not be the work of someone my age,” he addressed his readers in the preface, “but of elders a hundred years old,” adding by way of a rather weak excuse:

[I] knew this too and therefore intended them for those later years. But exhausted by the labour, persuaded by the advice of friends, and instructed by the often unexpected fates of long efforts, [I] finally seized the opportunity to publish.¹²

Certainly, as always, Linnaeus knew precisely what he was doing when seizing this opportunity. As some contemporaries already noted, he was undoubtedly more concerned about getting his books out quickly than about their accuracy or completeness. After all, having a first edition out and receiving criticisms and suggestions from correspondents offered the best platform from which to produce a second edition, one that could then be advertised as superior to the previous ones, and would in turn provide the stepping stone for the next edition, as well as a good deal of additional income.¹³ This publication strategy also entailed, however, that Linnaeus had to find ways by which he could process large quantities of facts rapidly and with reasonable reliability.

The Linnaean collection at the Linnean Society of London offers unique manuscript material to understand how Linnaeus organized and processed written information on a day-by-day basis while producing his taxonomic publications. The material includes annotations in books published by others, annotated herbarium sheets, loose-leaf as well as bound manuscript material, annotations in Linnaeus’s personal copies of his own publications, often interleaved with blank sheets to accommodate annotations, and, finally, several thousand letters. All in all, this material covers the whole span of Linnaeus’s working life, and in the following we will present a survey of this material in order to outline the paper-based information management techniques that he employed. As we will see, they show a curious dialectic between bringing representations – names, references, descriptions, and drawings – into a fixed order, and setting them loose again for purposes of comparison and rearrangement. Linear and tabular arrangements, that is, were only temporary stages in an ongoing process of wrapping up and unpacking factual information. We will present this process by focussing on four groups of manuscript material: excerpts from natural history books that Linnaeus produced during his

student years in Uppsala 1727 to 1731; the manuscript for the *Fundamenta botanica*, published in part during his stay in Holland in 1736, but which he had already compiled between 1731 and 1733; manuscripts from the preparation of his *magnum opus*, the *Species plantarum* of 1735; and finally, the already-mentioned index cards from the mid-1760s.

Manuscripta medica, 1727–1730

During his years at Uppsala university, Linnaeus made excerpts from a number of natural history books, probably while lodging with Olof Celsius (1670–1756), professor for theology at Uppsala University and provost of Uppsala cathedral, who possessed a well-equipped library.¹⁴ At first sight, the resulting manuscript, entitled “Manuscripta medica” (Figure 1), looks like any other commonplace book. However, a sideways look reveals that it was put together from a number of quires of slightly differing paper sizes (Figure 2). Each of these quires (Figure 3) contains excerpts of one publication, and each of these excerpts is neatly organized in the following way: first, a title page; then a dichotomous diagram illustrating the system that was used to structure the content of the respective book; and, third, a tabular list of the genera treated in the book, sometimes followed by a few notes (Figure 4). A particularly beautiful example is provided by the quire that Linnaeus produced from Johan Jonston’s *History of Insects* (1653) (Figure 5). The title page is made to look like a real frontispiece, including a small spider web occupying the upper right-hand corner, and the descriptions of insects are neatly laid out in paragraphs, with the names underlined, and little drawings in the margins (Figure 6).

The extreme care with which these excerpts were made reveals that they were more than fleeting notes. Linnaeus, with no funds for real books, was in fact putting together a do-it-yourself pocket-library, and it is not unlikely that it accompanied him during his trip through Lapland in the summer of 1732.¹⁵ Paper was expensive too, however. What we see in these excerpts, therefore, is utmost condensation. A loose, uncompleted quire half the size of the others shows how Linnaeus literally “packaged” information on a subject – here, on caterpillars, drawn from a source we have not yet identified (Figure 7). This packaging of information often resulted in linear lists of names and references, the minimum of information that can serve as an *aide mémoire* (Figure 8). But the *Manuscripta medica* show that Linnaeus went

Fig. 11. Linnaeus, "Fundamenta Botanica" (ms.), title page of vol. VII.

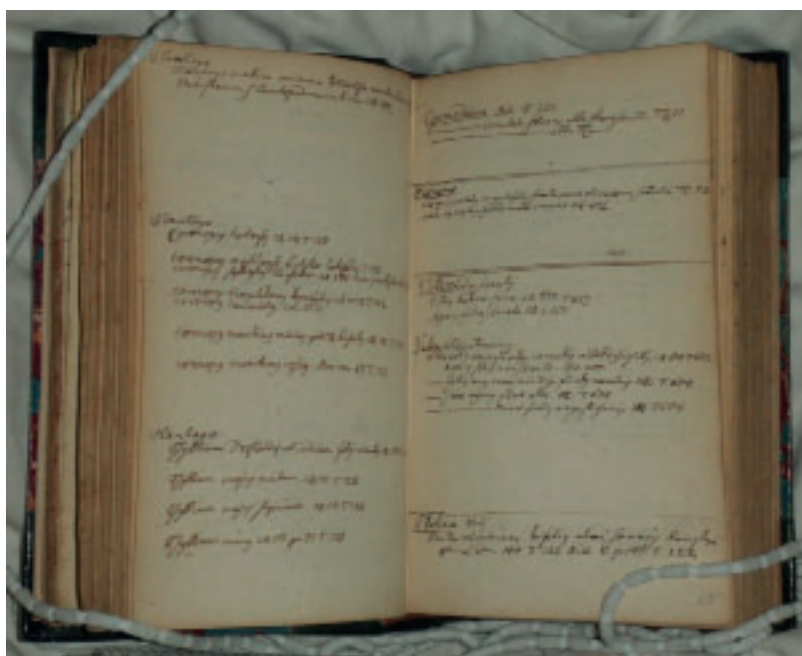

Fig. 12. Linnaeus, "Fundamenta Botanica" (ms.), vol. VII, p. 65.

Fig. 13. Linnaeus, "Fundamenta Botanica" (ms.), vol. VII, p. 395.

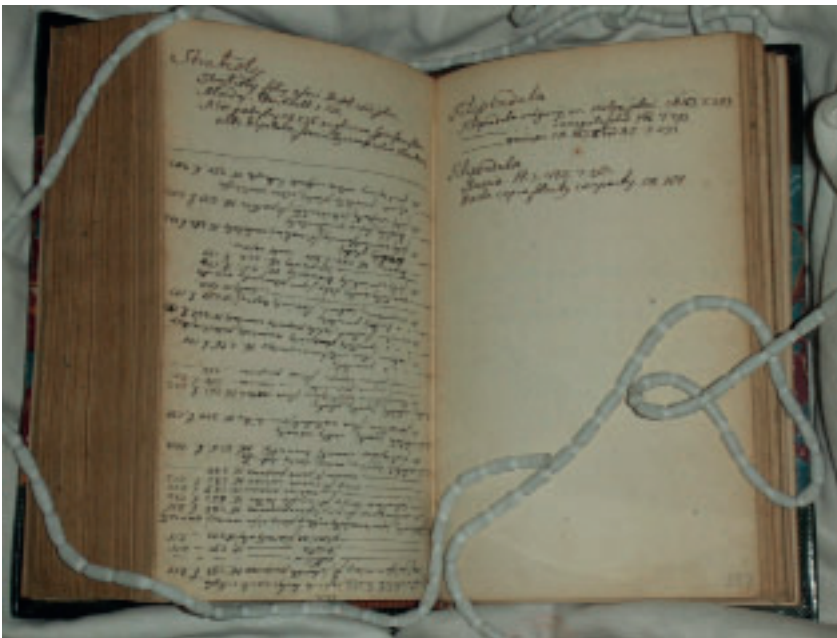

Fig. 14. Linnaeus, "Fundamenta Botanica" (ms.), vol. VII, p. 396.

beyond the mere list in attempts to use the paper-space as expediently as possible. What he generated was a *two-dimensional* arrangement of lists and blocks of running text, which occasionally were quite independent of each other. At one point, for example, Linnaeus combined the end of a tabular representation of Augustus Quirinus Rivinus's (1652–1723) plant system with notes on drinks (tea, coffee, chocolate, beer) and a two-columned list of “bad” and “correct” plant names (Figure 9).

Fundamenta botanica, 1731–1733

In the summer of 1729 Linnaeus's financial situation improved, as he received a royal stipend and was able to teach botany and mineral assaying in private classes.¹⁶ The cost of paper was not such an issue anymore. A number of manuscripts have survived from this period, certainly the most interesting ones being three notebooks (Figure 10) entitled *Fundamenta botanica*. Their numbering – volumes IV, VII and VIII – reveals that there must have been a larger set of such notebooks, of which only these three survive (Figure 11). They contain manuscript material that relates to part of the deluge of publications that poured out of Linnaeus once he had arrived in Holland in 1735, more specifically, material pertaining to the *Fundamenta botanica* (1736), a booklet containing 365 aphorisms on the science of botany, as well as two taxonomic works, the *Genera plantarum* and *Hortus cliffortianus* (both 1737). Before he came to Holland, Linnaeus made sure to have his arrival announced in a learned journal published in Hamburg, the *Hamburgische Berichte von Neuen Gelehrten Sachen*. Above all, this announcement spoke highly about several manuscripts that he carried with him and which he wanted “to bring, not to his own disadvantage, to the press in Holland.” The three volumes probably represent what survived from these manuscripts.¹⁷ “All that this skilful man thinks and writes,” the announcement went on,

is methodical and he does not rest until he has brought the science or the project, in which he engages, into an order corresponding to nature. As can be concluded from this, he possesses an exquisite power of judgment, while not lacking a natural ability for invention. His diligence, patience and industriousness are extraordinary.¹⁸

The author of these laudatory statements was in all likelihood Linnaeus himself.

Volume IV of the *Fundamenta botanica* manuscript contains drafts of aphorisms 127 to 153 of the published version. Of more interest with respect to the ways in which Linnaeus compiled factual information in handwritten form are volumes VII and VIII. According to their subtitle, both of them deal with “specific differences,” and thus show that Linnaeus already in the early 1730s embarked on a project, which he was only able to complete twenty years later, in 1753, with the publication of *Species plantarum*: the compilation of a universal catalogue of plant species.¹⁹ And such a project was indeed a matter of “diligence, patience and industriousness” as the manuscript amply demonstrates. Unlike *Manuscripta medica*, the two volumes are not sewn together from a number of handmade little quires, but were probably ordered from a book-binder as ready-made notebooks. In order to compile species definitions, Linnaeus divided the empty pages into unevenly distributed spaces by horizontal double lines, each of these spaces headed by the name of a genus. The remaining space was then subsequently filled with species definitions complemented by references to the works from which these definitions were drawn (Figure 12). Variations in ink colour and handwriting show that Linnaeus did not write the text from beginning to end, but worked at different times on different genera, probably excerpting while reading natural history books from cover to cover.

This way of organizing a notebook reveals a couple of interesting points. First of all, it is a rather costly strategy in terms of paper space. Each genus was treated as an independent “slot” or “box,” into which species and references could be “dropped” once Linnaeus came across them. If there happened to be few species only – or if Linnaeus was unable, or simply did not care, for whatever reasons, to collect information on them – the “boxes” remained empty. Second, the unequal spaces that Linnaeus allocated for different genera indicate that he had some kind of preconception about the “size” of genera; some were small and others were large, that is, had to accommodate many entries for species. Finally, these estimates could be wrong, of course, thus creating space problems. A “box” might overflow, its contents threatening to spill into the adjacent one. Linnaeus occasionally dealt with such eventualities in a curious manner. Rather than continuing the list of species at some later point in the manuscript, he flipped the page, turned the book upside-down, and continued the list writing from bottom to top (Figures 13 and 14). The series of species in a sense “folded” onto itself, in order to save the integrity of genera; the flat paper-space gains virtual depth, making the “boxes” formed by each genus almost palpable.

Fig. 15. Linnaeus, "Species plantarum, first draft (1746)" (ms.), quire "Cistus", front page.

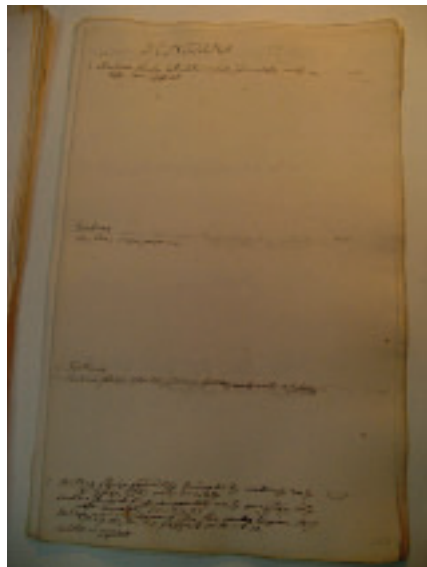

Fig. 16. Linnaeus, "Species plantarum, first draft (1746)" (ms.), quire "Gentiana", front page.

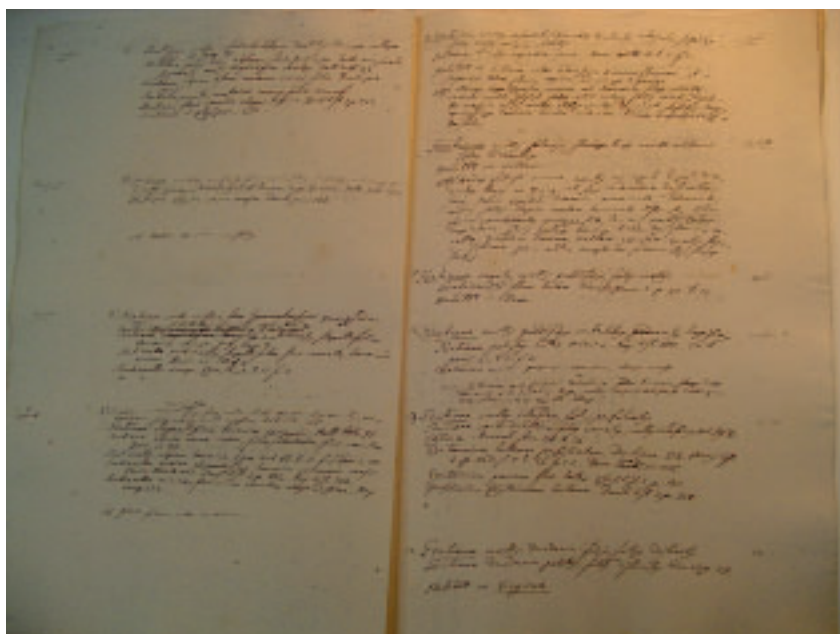

Fig. 17. Linnaeus, "Species plantarum, first draft (1746)" (ms.), quire "Gentiana", p. 4-5.

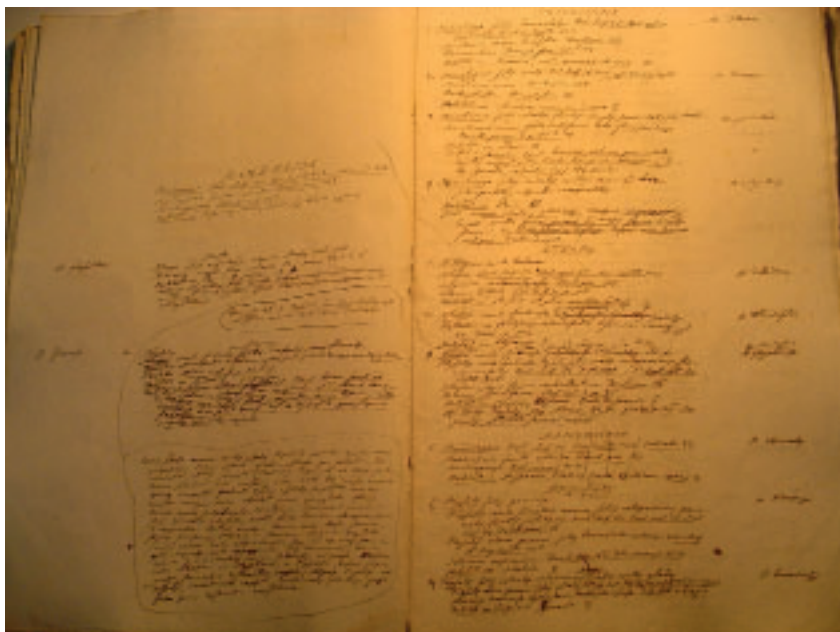

Fig. 18. Linnaeus, "*Species plantarum, imperfect manuscript*" (ms.), "*Nicotiana, Atropa, Mandragora, Physalis*".

Fig. 19. Linnaeus, "*Species plantarum, imperfect manuscript*" (ms.), "*Convulvulus*", inserted sheet.

Species plantarum, 1746–1753

It is only in 1746 – after his return to Sweden in 1738, a three year practice as physician in Stockholm, and “patriotic” endeavours, carried out during his first years as professor of medicine and botany at Uppsala University, like the compilation of a *Fauna suecica*, and travels through various Swedish provinces²⁰ – that Linnaeus returned to the project of compiling a universal catalogue of known plant species. Two sets of manuscripts have survived, one consisting of loose sheets, the other showing remains of binding. Their chronological relationship is not yet established with certainty, but Swedish scholars, who catalogued the Linnean manuscripts in the 1950s, reckon that the loose sheet manuscript is the earlier one, while the bound one represents the “final” manuscript version of the *Species plantarum*, as it is closer to the published text.²¹

The loose sheet manuscript is organized in a curious manner (Figure 15). Linnaeus used paper sheets of standard size, folded them once, and stuck one sideways into the other. The manuscript, that is, again consists of quires, but unlike the *Manuscripta medica*, quires which could be expanded by inserting additional pages. Each quire carries the name of a genus on the title page, followed by a list of species names. In a similar manner as with the *Fundamenta botanica* manuscript volumes on “specific differences,” each of these species is allocated a certain space on the manuscript pages, which is then filled with references to descriptions and drawings of the species in the extant literature. The result is again an uneven succession of empty and crammed paper spaces, but now *within* each genus (Figures 16 and 17). The genera themselves, each of them allocated its “own” quire, occupy a paper space that is infinitely expandable in contrast to that. Moreover, as each quire contains information on one genus only, genera can be shuffled around. There are again instances, where the content of one “box” spills over into another, but now these instances are restricted to species, not genera (Figure 18). The manuscript, it turns out, is actually a filing system. As such, it shows strong resemblances with the way in which Linnaeus organized his herbarium. Rather than transferring specimen into bound volumes, as was still usual at his time, Linnaeus kept them on loose sheets, which were then stored in a purpose built cupboard.²²

If the loose-sheet manuscript is actually the predecessor of the bound one, then it seems likely that Linnaeus at some point felt the need to copy the information from his files into a consecutive manuscript to be handed over to the type-setter. The bound manuscript shows traces of having been sewn

into one volume by hand, and one page could contain species lists for more than one genus. The result of this decision, however, was catastrophic: the manuscript abounds with insertions, deletions and lines indicating rearrangements (Figure 18). If this is what the type-setter actually saw as the “final version” of the *Species plantarum*, his job must have been pretty difficult.

The prime reason why the bound manuscript ended up in such a disarray was most likely a very simple one: while Linnaeus worked on the manuscript he would constantly receive new material from correspondents and recent publications, material that needed to be integrated with what had been written down already. Bringing the manuscript into a fixed, rather than flexible order, inevitably created problems as each genus was now allocated a strictly limited space. Another, less obvious reason is that Linnaeus continuously experimented with the arrangement of the species and genera. Evidence for this is provided by occasional lists of species on loose sheets of smaller size that were intercalated with the bound manuscript. These lists represent alternative linear arrangements of species within a genus. On one such page, for example, Linnaeus moved the species *Convulvulus balatus* from one position in the linear sequence of species to another, and then back again in a second list that he copied down next to the first (Figure 19). Such experiments with linear species arrangements had significant consequences, because Linnaeus identified species within a genus by a serial number in the *Species plantarum* (1753), which he would use for referencing purposes in other contexts. Any addition or rearrangement would upset these numbers, so it was important to work out the “right” series, presumably one that was continuous such that “new” species in an intermediate position were unlikely to come up. This would inevitably happen every now and then, nevertheless, as is evinced by annotations in Linnaeus hand in his personal copy of *Species plantarum* (Figure 20). In the botanical volume of the tenth edition of the *Systema naturae* (1758–1759), Linnaeus would integrate such species with the original list of species from the first edition of *Species plantarum*. But rather than changing the numbering adopted in the latter work, he marked the new species by capital letters. In terms of referencing, this created a hopeless mess, of course.²³

Annotated books, 1752–1778

The annotations in Linnaeus’s personal copy of *Species plantarum* illustrate another system of collecting and keeping track of information that Linnaeus

Fig. 20. Linnaeus, *Species plantarum* (Stockholm, 1753), p. 31 ("Valeriana"). Interleaved copy from Linnaeus own library with annotations.

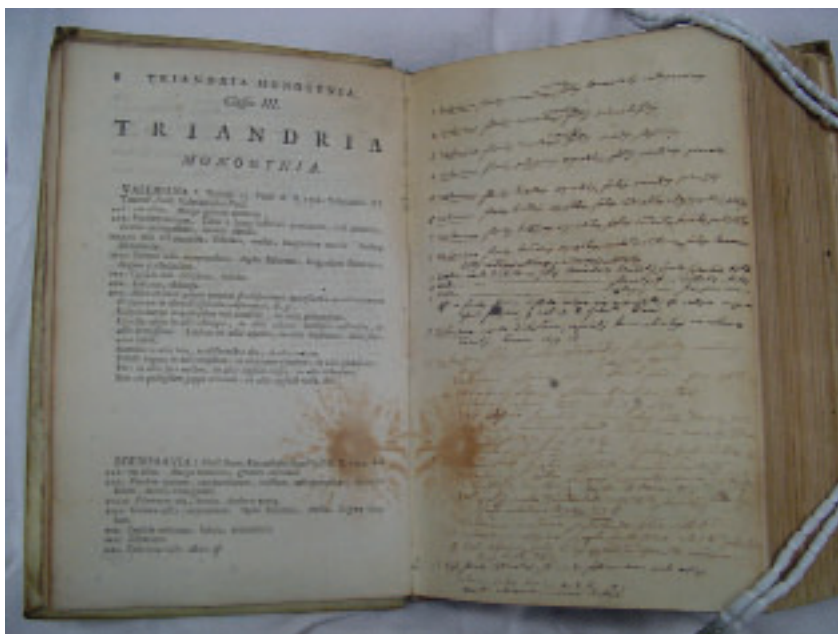

Fig. 21. Linnaeus, *Genera plantarum* (Leiden, 1737), p. 6 ("Valeriana", "Boerhaavia"). Interleaved copy from Linnaeus own library with species annotations.

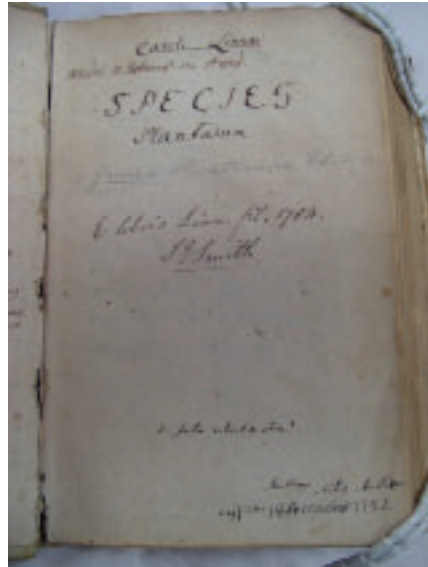

Fig. 22. Linnaeus, *Genera plantarum* (Leiden, 1737). Front end paper with handwritten title page of interleaved copy from Linnaeus's own library. The dedication in the lower right hand corner reads: "Authoris filio Autore", with the date of 14 November 1752 added in another hand, probably that of Linnaeus the younger.

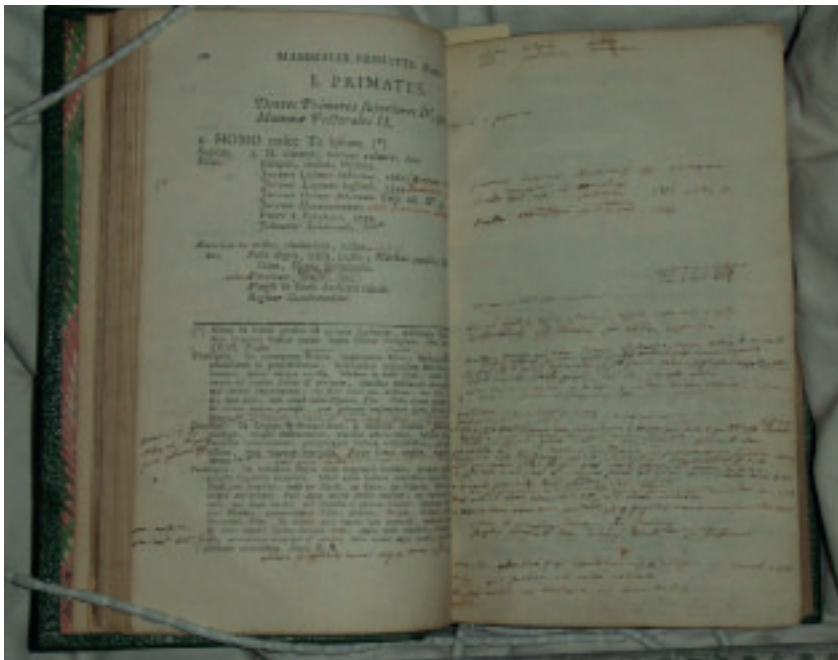

Fig. 23. Linnaeus, *Systema naturae*, 10th ed., vol. I (Stockholm, 1758), p. 20. Interleaved copy from Linnaeus's own library with annotations.

seems to have used throughout his lifetime with much more constancy and efficiency than loose-sheet or bound manuscripts. All the personal copies that Linnaeus possessed of his numerous publications were interleaved with empty pages by the book-binder, so that each printed page was faced by an empty one that could accommodate annotations. These annotations not only included corrections for later editions, but, more importantly, additions as well. In the case of taxonomic publications, like his *Genera plantarum*, he used this opportunity systematically. One of his personal copies of the first edition of the *Genera plantarum*, for example, uses the regular layout of the genus descriptions on the printed pages to compile lists of species of that genus in manuscript on the interleaved page facing the printed description. One can literally see Linnaeus “dropping” species one by one into the “boxes” provided by the strictly regular layout of the printed text (Figure 21). The result is another handwritten precursor to the *Species plantarum*, which Linnaeus equipped with a manuscript title page of its own, dated November 15 1752 (i.e. shortly before publication of the printed version) and dedicated to his son Carl (1741–1783), then twelve years old (Figure 22).

What makes this system of note keeping particularly interesting is that it could be continued *ad infinitum*, as each new print edition provided a new, fixed and updated platform on the basis of which one could start again to amend existing and collect additional information. This explains the curious fact, that over time, Linnaeus’s annotations in his own books did not get fewer and fewer, as one might expect from a work that aims at the “perfect” edition. Quite on the contrary, later editions show veritable explosions of annotations, as on a page from the tenth edition of the *Systema naturae* (1756), which lists the varieties of the genus *Homo*, i.e. man (Figure 23). What is even more, the work of annotating successive print editions of his taxonomic works could even be continued by others than Linnaeus himself. An interleaved copy of the twelfth edition of the *Systema naturae*, which was published towards the end of Linnaeus’s working career in three volumes from 1766 to 1768, contains annotations in his own hand, but also of his son Carl, who would succeed his father in 1778 as Professor of Medicine and Botany at Uppsala University (Figure 24). The practice of interleaving and annotating Linnaeus’s taxonomic works was also taken up by contemporaries, as copies of these works held by the Herzog August Library in Wolfenbüttel demonstrate.²⁴ The enormous popularity that Linnaeus’s publications enjoyed was probably less due to the fact that they provided a good read, but

rather that they provided a perfect template for keeping one's own botanical notes – be it in the field, or in one's own natural history cabinet – and for communicating one's discoveries to others, not the least Linnaeus himself.

Index cards, mid-1760s

The systems of note-keeping and annotation that we have discussed so far vacillate curiously between bringing things into the fixed, linear sequence of a text and mobilizing them again within a system of virtual “slots”, “boxes” or “pigeonholes” that could accommodate new information and rearrangements. In hindsight it seems obvious that the best way to cope with this dialectic would be to adopt a filing system that kept notes on separate, mobile sheets of paper, and at one point at least, as we saw, namely while preparing the *Species plantarum*, Linnaeus seems to have come close to such a solution. It took him another twenty years, however, to realize it fully in what nowadays would appear as the perfect solution for an age restricted to paper technologies. In the mid 1760's, while preparing supplements to the twelfth edition of *Systema naturae* (3 volumes, 1766–1768) – which would remain the last edition he himself saw to the press – Linnaeus began to use what looks like index cards: small slips of paper of a standard size of c. 7.5 x 13 cm. The cards carry a genus name at the top followed by notes on that genus, sometimes accompanied by small drawings (Figures 25–28). One genus may be represented by a whole set of such cards, each of these being indexed by the genus name at the top. Today, they are kept in stacks in alphabetical order, but we do not have any independent evidence that this is actually how Linnaeus himself kept them.

As mentioned at the outset of this essay, index cards were far from being a triviality in the eighteenth century. Even libraries turned from bound catalogues to index cards towards the end of the eighteenth century only.²⁵ And Linnaeus seems to have been one of the first scientists to use them. As an information processing system, index cards have indeed something paradoxical and counter-intuitive. They can be arranged and stored in a fixed, serial order, but this order remains flexible and can always be dissolved – whether by intent, or by accident – to create alternative, even two-dimensional arrangements on a desk.

With this double functionality, index cards probably present most perfectly what Linnaeus was up to when experimenting with different forms of

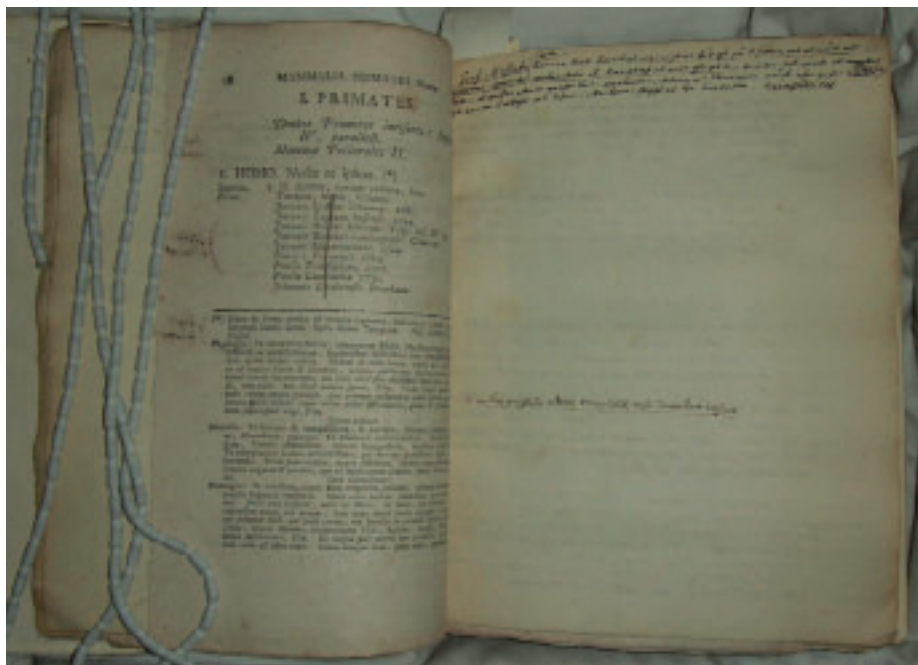

Fig. 24. Linnaeus, *Systema naturae*, 12th ed., vol. I (Stockholm, 1766), p. 28. Interleafed copy from Linnaeus's own library with annotations in the hand of Linnaeus pat. and fil.

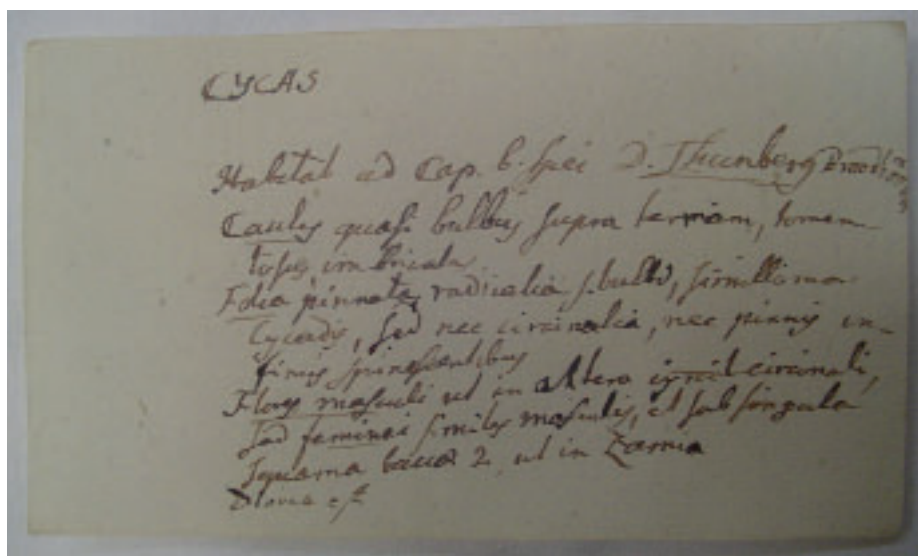

Fig. 25. Linnaeus, paper slips used in preparation of *Mantissa plantarum*, late 1760s, "Cycas", recto. The verso side was left blank.

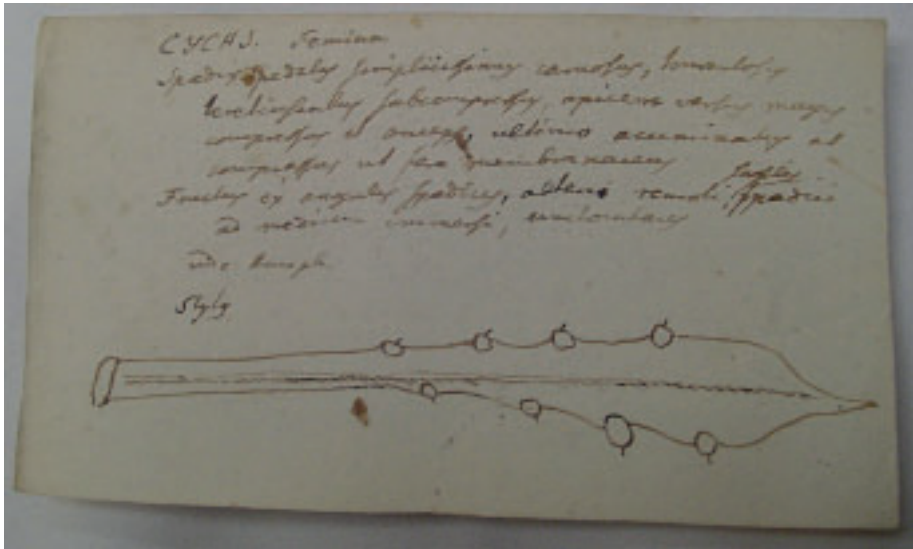

Fig. 26. Linnaeus, paper slips used in preparation of *Mantissa plantarum*, late 1760s, "Cycas. Femina", with drawing of female sporophyll.

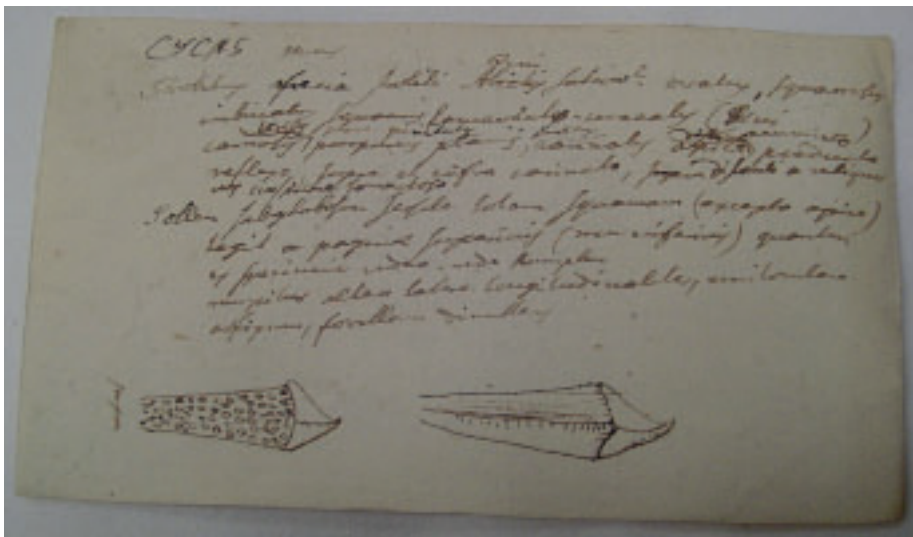

Fig. 27. Linnaeus, paper slips used in preparation of *Mantissa plantarum*, late 1760s, "Cycas mas" (verso of fig. 26), with drawing of male sporophyll.

information processing, both in manuscript and in print. Index cards literally provide “slots” for additional information, while each card individually remains intact no matter how much the system as a whole suffers from additions and re-arrangements. That it is precisely as such “slots,” rather than beings of a spurious metaphysical nature, that Linnaeus treated taxonomic units like the genus can be illustrated for the genus *Cycas*, a plant genus that he found very difficult to describe.

In the sixth edition of the *Genera plantarum*, published in 1764, *Cycas* is represented by an entry that only states its name, followed by a sequence of dashes and a note reading: “I have as yet not found anything handed down by authors about the character of this genus.” Seven years later, in 1771, Linnaeus submitted a paper on this genus to the Academy of Science in Paris, which now contained a full description, and which eventually was published in the Academy’s journal in 1775. Two sets of index cards exist with notes on *Cycas*: one, consisting of two paper slips, in rash handwriting and adorned with small drawings of flower parts (Figures 25–27); and another, consisting of one slip only, in a more neat handwriting and more formally organized according to the scheme in which all genera were described in the *Genera plantarum*. This slip was later recycled by cancelling the description of *Cycas*, and using the blank back of the paper slip for the description of another genus, *Asteria* (Figure 28). The cancellation by two vertical lines indicated that Linnaeus had copied the text elsewhere. And indeed, in Linnaeus personal copy of his 1764 edition of *Genera plantarum*, he neatly filled in the morphological description by hand in the space provided by the dashes, not forgetting to delete the original disclaimer as well (Figure 29). The paper on *Cycas* published with the Academy reports how Linnaeus had originally “been forced to omit its description”, as he was unable to “reconcile its fructification [i.e. the morphology of flower and fruit], as given by Rheede and Rumpf, with other palms.” It was only “recently”, by “happy coincidence” that Linnaeus had come across “the flowers of both sexes of this palm, which allows me to describe them here now.”²⁶

What this short report evinces, is that Linnaeus worked on the genus *Cycas* episodically, as additional material came in, which could help clarify the picture by comparison. The precise sequence of events remains to be established, but a plausible version is the following. The description of *Cycas* proved difficult, because its morphology differed strongly from other palms. To resolve this difficulty, Linnaeus examined illustrations of the fructification in Hendrik Rheede tot Drakenstein’s *Hortus malabaricus* (1678–1703)

and Georg Everard Rumpf's *D'Amboinsche Rariteitkamer* (1705), possibly producing the first set of index cards. A full picture emerged only, however, once he gained access to preserved, male and female flowers of this plant, resulting in the description noted down on the second set of index cards, copied over into his personal copy of the *Genera plantarum*, and finally published in the Academy's journal.²⁷

Conclusions

The main purpose of this paper has been rather modest, namely to provide a survey only of the archival sources that document Linnaeus's day-by-day practice of processing empirical information on natural history objects on paper. We would like to draw a few preliminary conclusions with respect to this practice from this survey, however:

1) The material clearly shows to what degree Linnaeus relied on inductive, fact-gathering procedures. He was fully aware that empirical material would come in bit by bit, day by day, gathered as it was by numerous correspondents who were not under his full control, and that he had to accommodate his own working methods to this reality. Experience was not something one possessed. Instead, it came as a temporal series of often unforeseen experiences made by others. In that sense, Linnaeus can be seen as a proponent of Baconian natural history.²⁸

2) The border between manuscript and publication is blurred in the works of Linnaeus. Linnaeus designed the format of his publications to accommodate later annotations (inserted directly on the printed pages or on blank sheets interleaved with his personal copies). And his manuscripts often took the form of published books (bound, and following a set format). Linnean natural history, that is, would never present itself to the world in a complete and perfect "work," but only as a temporary stage in an ongoing series of preliminary publications, manuscript revisions, and amended re-editions.

3) Linnaeus's working methods were characterized by what could be called a "centralizing impetus." Linnaeus liked to keep as much information as possible in one tightly and expediently organized place. Rather than publishing a series of supplements to his main taxonomic works, the *Genera plantarum*, *Species plantarum*, and *Systema naturae*, he reworked the whole body of these works, while retaining the serial order that he had brought into his material from early on. This resulted in an on-going dialectic bet-

Fig. 28. Linnaeus, paper slips used in preparation of *Mantissa plantarum*, late 1760s, "Asteria", verso, with cancelled notes on the genus *Cycas*.

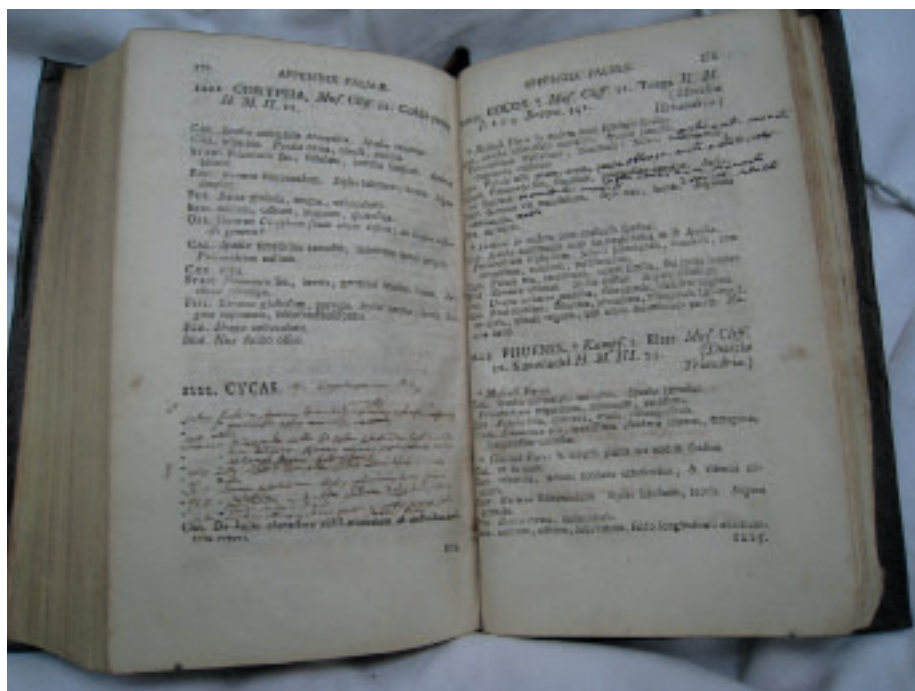

Fig. 29. Linnaeus, *Genera plantarum*, 6th ed. (Stockholm, 1764), p. 572. Interleaved and annotated copy from Linnaeus's own library, with description of *Cycas* filled in by hand.

ween mobilizing material (using loose sheets and index cards) for purposes of comparison and bringing it into a fixed, serial order again for purposes of later retrieval and reference. While mobilizing allowed him to treat taxonomic units like genera and species as autonomous units and to explore the multiple “affinities” among these units, “fixing” that order occasionally was essential as well, as it created a fresh template on the basis of which additional material could be collected. We therefore see how representations of genera and species in Linnaeus work vacillate between being points in a linear sequence and being two-dimensional “slots” or “pigeonholes” accommodating such sequences. These poles are reflected in Linnaeus distinction of “artificial,” diagnostic systems running through a series of distinctions, and the “natural system,” which represented the affinities of plants in a map-like, two-dimensional manner, although it remains to be seen, how exactly this distinction relates to Linnaeus’s practices.

4) Linnaeus’s note-keeping practices, integrated as they were with his publication practices, spread beyond the confines of his cabinet. In fact, it is highly likely that the enormous popularity that his works enjoyed is not the least due to the fact that they provided the grounds for engaging in an enterprise of writing natural history *as a collective*. Each of the re-editions of Linnaeus major taxonomic publications provided a fresh starting point, for himself and for others, to continue the annotation work of natural history in the field, the museum, or the library. They brought previous annotation work to a preliminary closure, and provided a clean slate, so to speak, for further annotations. His printed taxonomic works can therefore be seen as instruments, which organized and accelerated – just like pumps – the stream of facts, which constantly poured from networks of correspondents dispersed all over the world onto an individual naturalist’s desk, where it was re-shuffled and collated to be released out into the learned world again as printed text. For a while, at least, it was one person, Linnaeus himself, who was the central node in this system of circulating facts.

Notes

Acknowledgements. This paper is a modified version of a preprint that appeared earlier in the working papers series of the project “The Nature of Evidence: How Well Do ‘Facts’ Travel?”, London School of Economics, Economic

History Department (<http://www2.lse.ac.uk/economicHistory/pdf/FACTSPDF/HowWell-DoFactsTravelWP.aspx>). Preparation of this paper greatly profited from presentation at two workshops, one on “Making Small Facts

Travel: Labels, Packages and Vehicles,” which took place at the London School of Economics, March 27–28, 2008, and another on “Seriality and Scientific Objects in an Age of Revolution, 1780–1848,” which took place at the University of Cambridge, 16–17 June, 2008. We would also like to thank Gina Douglas, Lynda Brooks, and Ben Sherwood from the Library of the Linnean Society for invaluable support and help. A two week research stay at the library for Sara Scharf was funded by British Society for the History of Science. Staffan Müller-Wille’s research has been generously supported by the Arts and Humanities Research Council and the Wellcome Trust.

¹ Staffan Müller-Wille, “History redoubled: the synthesis of facts in Linnaean natural history,” in G. Engel, N. Karafyllis, R. Nanni & C. Zittel (eds.), *Philosophies of technology: Francis Bacon and his contemporaries* (Leiden: Brill, 2008).

² On the concept of paper technologies, see Anke te Heesen, “The notebook: a paper-technology,” in *Making things public: atmospheres of democracy* (Cambridge, MA: MIT Press, 2005), 582–589, and Volker Hess & Andrew Mendelsohn, “Case and series: medical knowledge and paper technology, 1600–1900,” *History of Science* 48 (2010), 287–314; Matthew Eddy, “Tools for reordering: commonplacing and the space of words in Linnaeus’s *Philosophia botanica*,” *Intellectual History Review* 20 (2010), 227–252, argues that Linnaeus’s *Philosophia botanica* was rooted in the commonplacing tradition.

³ Jack Goody, *The Domestication of the Savage Mind* (Cambridge: Cambridge University Press, 2007), 81.

⁴ For a succinct analysis of this shift see Élizabeth Découltot, “L’art de l’extrait: definition, evolution, enjeux,” in E. Découltot (ed.), *Lire, copier, écrire: les bibliothèques manuscrites de leurs usages au XVIIIe siècle* (Paris: CNRS editions, 2003); on the early modern history of filing technologies see Ann Blair, “Note taking as an art of transmission,” *Critical Inquiry* 31 (2004), 85–107; on their development in the modern period see Markus Krajewski, *Zettelwirtschaft: die Geburt der Kartei aus dem Geiste der Bibliothek* (Berlin: Kulturverlag Kadmos, 2002), and

Delphine Gardey, *Écrire, calculer, classer (1800–1940)* (Paris: La Découverte, 2008).

⁵ Two magnificent recent publications illustrate the bias towards pre-eighteenth-century natural history: Brian W. Ogilvie, *The science of describing: natural history in Renaissance Europe* (Chicago: University of Chicago Press, 2006), and Harold J. Cook, *Matters of exchange: commerce, medicine, and science in the Dutch Golden Age* (New Haven: Yale University Press, 2007).

⁶ For a notable exception see Emma C. Spary, *Utopias garden: French natural history from Old Regime to Revolution* (Chicago: University of Chicago Press, 2000).

⁷ For a still inspiring survey of these intellectual trends, see François Jacob, *La logique du vivant: une histoire de l’hérédité* (Paris: Gallimard, 1970).

⁸ Staffan Müller-Wille, “Collection and collation: theory and practice of Linnaean botany,” *Studies in History and Philosophy of the Biological and Biomedical Sciences* 38 (2007), 541–562.

⁹ Staffan Müller-Wille, “Joining Lapland and the Topinambes in flourishing Holland: Center and periphery in Linnaean botany,” *Science in Context*, 16 (2003), 461–488.

¹⁰ The editions of the *Genera plantarum* are: Leiden 1737, Leiden 1742 (“editio secunda aucta & emendata”), Paris 1743 (“editio secunda nominibus Plantarum Gallicis locupletata”), Halle 1752 (“quae novis 70 celeb. auctoris generibus sparsim editis locupletata, in usi auditorii recudenda curavit Christoph. Carolus Strumpff”), Stockholm 1754 (“editio quinta ab auctore reformata et aucta”), Stockholm 1764 (“editio sexta ab auctore reformata et aucta”), and Frankfurt 1778 (“editio novissima novis generibus ac emendationibus ab ipso perillustri auctore sparsim evulgatis adaucta curante D. Joanne Jacobo Reichard”). The *Species plantarum* went through two editions in Linnaeus’s lifetime (Stockholm 1753 and 1762), and the *Systema naturae* through twelve (1735 to 1768), growing from an eleven-page folio volume to three octavo volumes of around 2,500 pages. For more detailed bibliographic information, see B. H. Soulsby, *A catalogue of the works of Linnaeus (and publications more immediately relating thereto) preserved in the libraries of the British*

Museum (Bloomsbury) and the British Museum (Natural History) (South Kensington) (London: British Museum, 1933), no. 284–321. Linnaeus is a bibliographer's nightmare.

¹¹ Aldrovandi, who had planned to publish a comprehensive encyclopaedia of natural history, only managed to prepare the volumes on insects and birds for the press during the very last years of his life. The two last volumes of Gessner's *Historia animalium*, dealing with serpents and insects, were published posthumously only (1587 and 1634 respectively), just like the bulk of his botanical work, including magnificent illustrations, which saw the light of day only in the eighteenth century (*Opera botanica*, 2 vols., 1754 and 1771). Pietro Andrea Mattioli's (1501–1577) commentary on Dioscorides (1544–1554) and John Ray (1627–1705), who published an “amended” edition of his *Methodus plantarum nova* (London, 1682) in 1703, are the only pre-Linnean exceptions we can think of. Of course, works in natural history often went into several reprint editions and translations even before the time of Linnaeus; the point here is that Linnaeus systematically used re-editions as an opportunity to correct and complement his earlier work.

¹² Staffan Müller-Wille & Karen Reeds, “A translation of Carl Linnaeus's introduction to *Genera plantarum* (1737),” *Studies in History and Philosophy of the Biological and Biomedical Sciences* 38 (2007), 563–572, here: 570.

¹³ On Linnaeus's strategies of self-promotion, see Gunnar Eriksson, “The botanical success of Linnaeus: the aspect of organization and publicity,” *SLÅ* 1978 (1979), 57–66. As Tomas Broman suggested to us, re-editions may also have been a way for Linnaeus to protect himself against piracy and reclaim intellectual property over his work; and it proved to be a nice way of making money, of course.

¹⁴ Theodor Magnus Fries, *Linné. Lefnadsteckning*, 2 vols. (Stockholm: Fahlcrantz, 1903), vol. I, 55.

¹⁵ On Linnaeus's financial situation as a student, see Fries, *Linné* (note 14), vol. I, 50. His travel journal from Lapland mentions “my Ornithology, Flora Uplandica and generic Characters” as part of his equipment, see *ibid.*, 85.

¹⁶ Fries, *Linné* (note 14), vol. I, 54.

¹⁷ Cf. Telemark Fredbärj, “Ett nyfunnet manuskript till Fundamenta botanica,” *SLÅ* 47 (1964), 5–15.

¹⁸ Felix Bryk (ed.), *Linnaeus im Auslande: Linnés gesammelte Jugendschriften autobiographischen Inhaltes aus den Jahren 1732–1738* (Stockholm: In eigenem Verlage, 1919), 102–103.

¹⁹ *Hortus cliffortianus* (1737) comes close to realizing that goal, but is in effect a catalogue of species growing in a particular garden only, the private botanical garden of the merchant-banker George Clifford, for whom Linnaeus worked as a curator from 1736 to 1738; see Carl Linnaeus, *Musa Cliffortiana*, with an introduction by Staffan Müller-Wille, translated by Stephen Freer (Königstein: International Association for Plant Taxonomy, 2007).

²⁰ Lisbet Koerner, *Linnaeus: nature and nation* (Cambridge, MA: Harvard University Press, 1999).

²¹ Cf. J. M. Hulth, “Linnés första utkast till Species Plantarum,” *Svensk botanisk tidskrift* 6 (1912), 627–631.

²² Staffan Müller-Wille, “Linnaeus' herbarium cabinet: a piece of furniture and its function,” *Endeavour* 30 (2006), 60–64.

²³ Charlie Jarvis, “A concise history of the Linnean Society's Linnaean Herbarium, with some notes on the dating of the specimens it contains,” in B. Gardiner & M. Morris (eds.), *The Linnean Collections* (London: The Linnean Society, 2007), 5–18.

²⁴ Petra Feuerstein-Herz, ‘Die große Kette der Wesen.’ *Ordnungen in der Naturgeschichte der Frühen Neuzeit* (Wolfenbüttel: Herzog August Bibliothek, 2007), figs. 55 and 89.

²⁵ Helmut Zedelmaier, “Buch, Exzerpt, Zettelschrank, Zettelkasten,” in H. Pompe & L. Scholz (eds.), *Archivprozesse: die Kommunikation der Aufbewahrung* (Köln: Dumont, 2002), 38–53. “A new method of cataloguing” was introduced in 1825 to the British Museum by John Edward Gray, that is, writing information about species each on a separate loose piece of paper, so that it was easy to reorganize as needed; see Gordon R. McOuat, “Cataloguing power: delineating ‘competent naturalists’ and the meaning of species in

the British Museum," *British Journal for the History of Science* 34 (2001): 1–28.

²⁶ Cf. Carl Linnaeus, "Cycas proposita a Carolo Linné," *Histoire de l'Académie Royale des Sciences, Mémoires de Mathématique & de Physique*, Année 1775 (1778), 515–519.

²⁷ For a slightly more detailed account, see Staffan Müller-Wille, "Vom Sexualsystem zur Karteikarte: Carl von Linnés Papiertechnologien," in Thomas Bäumler, Benjamin Bühler &

Stefan Rieger (eds.), *Nicht Fisch – nicht Fleisch: Ordnungssysteme und ihre Störfälle* (Zürich: diaphanes, 2011), 33–50.

²⁸ Staffan Müller-Wille, "History redoubled: the synthesis of facts in Linnaean natural history," in G. Engel, N. Karafyllis, R. Nanni & C. Zittel (eds.), *Philosophies of technology: Francis Bacon and his contemporaries* (Leiden: Brill, 2008), 515–538.

Summary:

Indexing Nature

Carl Linnaeus and His Fact-Gathering Strategies

By Staffan Müller-Wille & Sara Scharf

Early modern naturalists were faced with what has been termed the 'first bio-information crisis'. A key figure in resolving this crisis was the Swedish naturalist Carl Linnaeus. This paper will focus on Linnaeus's day-to-day working routines on the basis of manuscript material held at the Linnean Society (London). What this material shows is that Linnaeus had to manage a conflict between the need to bring factual information into a fixed order for purposes of retrieval, and the need to integrate new information into that order. A way out of this dilemma was to keep information on particular subjects on separate sheets, which could be reshuffled and complemented by additional sheets. It is only very late in his life, however, that Linnaeus realized the full potential of this technique, by inventing what look like index cards. What we thus hope to show in this paper is that one of the main cognitive advantages commonly assigned to writing – the possibility to abstract words and statements from their context and rearrange them freely in lists, tables and filing systems – had to prevail over considerable practical and psychological obstacles. What seems an obvious thing to do in hindsight, e.g. to work with something like index cards, had to be learned through an incessant, painstaking process of experimentation, fact-gathering, and reorganization.

Authors' addresses:

Senior Lecturer Staffan Müller-Wille, University of Exeter. Email: S.E.W.Mueller-Wille@exeter.ac.uk; Ph.D. Sara Scharf, University of Toronto. Email: st.scharf@utoronto.ca.

EVA WILLÉN

Vattnet blommar

Linnés Byssus flos-aquae

Vattenblomning eller "vattnet blommar" kan nästan ha en poetisk klang, men för en person som arbetar med vatten och dess kvalitet för uttrycket närmast tanken till näringsberikade och av människan påverkade vattenmiljöer. Frasen "vattnet blommar" är ett gammalt uttryck myntat av allmogen, vilket Linné påpekar i sin *Flora Lapponica* (1737).¹ Med detta avses ett fenomen med massutveckling eller anrikning av en eller flera organismer som bildar ett tydligt skikt på vattnet och gör det ohälsosamt att dricka, för både människor och djur. Förutom vissa alger kan också pollen av till exempel tall och gran anrikas på vattenytan och för en otränad, då förväxlas med alger. Pollenkornens gula-gulgröna färg skiljs oftast med lätthet från den blågröna-gröna algbloomingen.

Vad avses då med en vattenblomning eller algblooming, som är en kanske mer använd benämning, särskilt i media? Ursprungligen kom alltså vattenblomning att avse just en massutveckling av blågrönalger, en grupp som i dag hänförs till bakteriernas värld och kallas cyanobakterier. Orsaken är deras primitiva cellbyggnad som i mycket liknar bakteriers – men cyanobakterier har klorofyll, kan fotosyntetisera och avge syre.² Deras pigmentsammansättning ger dem en blågrön färgton som ligger bakom benämningen blågrönalger – den term som kommer att användas i denna artikel. Blågrönalgernas förmåga att stiga mot ytan i sjöar och vissa innanhav beror på att deras celler innehåller gasblåsor, med vilka de reglerar sin position i vattnet för att nå nivåer där ljusförhållanden och näringshalter är gynnsamma för tillväxten. Därför kan just de här organismerna bilda ytligt liggande skikt i vattnet, vilket gör dem lätt synliga för blotta ögat och möjliga att spåra med satellit över större vattenområden som Östersjön eller våra stora sjöar.

Algblooming är ett vidare begrepp än vattenblomning och avser massutveckling av diverse olika planktiskt levande alggrupper som förutom blågrönalger kan innefatta kiselalger, guldalger, grönalger eller en grupp som heter dinoflagellater. Alger är emellertid ingen enhetlig beteckning för en viss typ av organismer utan mer ett samlingsnamn som innefattar vad som med

modern klassifikation avser såväl bakterier (ovannämnda cyanobakterier) som protister (heterogen grupp av primitiva organismer med cellkärna) och vissa grupper som hör till växtriket (till exempel grönalger och rödalger). Gemensamt för samtliga är att de är klorofyllbärande och har en fotosyntes men saknar rot, stam och blad som karakteriserar kärlväxter.

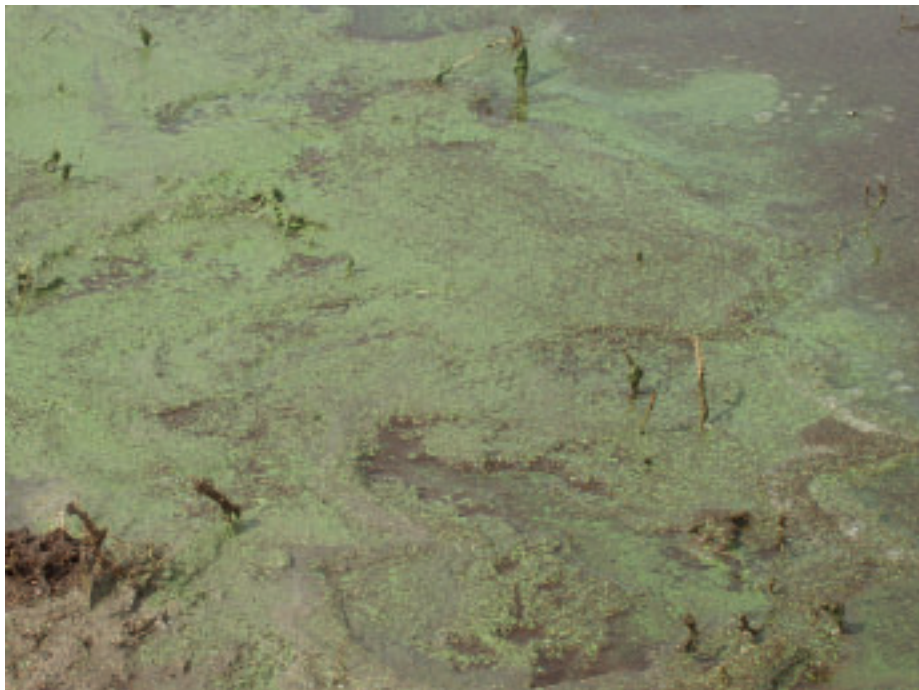
Vad beror då det stora intresset för att bevaka vattenblomningsfenomen på? Människan visste uppenbarligen tidigt att man borde avhålla sig från att använda vatten under blågrönalgernas massutvecklingsperiod. Johan Fischerströms berättar i sin resebeskrivning från Mälarseresan 1782 om ett illaluktande, hårligt, grönt och slipprigt ämne som finns sommartid, särskilt vid stränderna.³ Således redan för flera hundra år sedan var Mälaren en sjö där man kunde erfara perioder med vattenblomning och de olägenheter som följde av detta. Med den fördjupade kunskap man har i dag om den påverkan på hälsan som massutvecklingar av blågrönalger kan ha, var 1700-talets reaktion alldeles riktig. Nu vet vi att blågrönalger bildar gifter som påverkar både nervsystem och ämnesomsättning hos människor och djur. Årligen rapporteras dödsfall av hundar och kreatur efter bad eller drickande av ”grön-soppelikt” vatten i strandzonen. För människans del är problemen mer diffusa med magsmärtor, hudirritationer och allmänt illamående. I de fall man dricker ett dåligt renat vatten under längre tider kan leverproblem uppstå och i värsta fall påskynda utvecklingen av levercancer. Den sistnämnda sjukdomsutvecklingen har inte belagts från vårt land men exempel finns från Asien och dödsfall har inträffat i Brasilien, där man använt ett vatten förorenat med blågrönalger för dialys av njurpåverkade patienter. Världshälsoorganisationen (WHO) har därför utarbetat förslag till gränsvärden för toxinkoncentrationer från blågrönalger i dricks- och badvatten. Dessa gränsvärden används av det stora flertalet länder som har resurser att beakta dem. Undantag gäller utvecklingsländer, där det tyvärr ännu inte finns allmänt medvetande eller möjligheter att rena ett dricksvatten utan många människor måste ta sitt vatten direkt från sjöar och vattendrag, om inga brunnar finns.

Linnés tidiga iakttagelser av vattenblomning kan hänföras till två namngivna *Byssus*-arter. Med tiden har artkunskapen bland planktiskt levande blågrönalger fördjupats och många fler arter har upptäckts som vattenblommande och producenter av allergogener och gifter. De två akvatiska *Byssi* som behandlas i Linnés skrifter är både massutvecklande och giftproducerande. Dessutom är de mycket vanliga både i våra vatten och i stora delar av den tempererade zonen. Det är därför av intresse att vidare belysa vilka arter som avses och påminna om äldre tolkningar.

De i *Flora Lapponica* angivna fynden av akvatiska *Byssi* beskrivs under numren 529 och 532. Nummer 529 kallas *Byssus membranacea aquatica* och anges förekomma i uttorkade bäckar där den täcker stenar, är lätt att lossa med handen och då liknar ett vitt, sprött papper. Nummer 532 har fått frasnamnet *Byssus farinacea virescens, aquae inspersa*, det vill säga en grönfärgad, mjölliknande *Byssus* som är spridd i vattnet. Kommentaren till nummer 532 kan sammanfattas på följande sätt på modern svenska: I sjöar och i synnerhet i stillastående vatten uppstiger denna *Byssus* under röt månaden från botten, blandar sig med vattnet och kommer upp till dess översta lager som ett grövre, grönt mjöl. På så sätt färgas ofta hela sjöar med grön färg och svenskarna säger då att vattnet blommar, varför också denna *Byssus* kallas vattenblomma. I *Flora Svecica* (1745) ger Linné de två arterna samma nummer, 1128, men han skiljer ut nummer 529 från *Flora Lapponica* som en β -form.⁴ De långa frasnamnen har ersatts med *flos-aquae* (vattenblomma) och en ny latinsk beskrivning: *Byssus filamentis plumosis natantibus*, det vill säga en *Byssus* med fjäderaktiga simmande trådar. Denna nya artbeskrivning finns också införd i tolfte upplagan av *Systema naturae* (1766–1768).

Släktnamnet *Byssus* använde Linné inte bara för alger utan också för vissa lavar och svampar. Ordet som har grekiskt ursprung, *byssos*, avser ett tyg av tunn linne-, silke- eller bomullskaraktär och benämningen användes för växter som bildade ett tunt täcke på något underlag, oberoende av färg eller struktur. I *Flora Svecica* (1755) anges till exempel tolv olika *Byssi* där merparten i dag klassas som lavar.⁵ Två är nu kvar bland algerna och dessa är nummer 1182 *Byssus flos-aquae* och 1178 *Byssus iolithus*, där den förstnämnda är vattenblomma – den planktiska arten tillhörande blågrönalgerna och den sistnämnda en art som växer på ett underlag, ofta stenar och block, och är en grönalg, fast dess svenska namn, violstensalg, avslöjar en röd-violett färgton.⁶

Så småningom framkastades flera olika förslag till tolkningar av vilken art som Linné kunde ha menat med sin ”vattenblomma” – *Byssus flos-aquae*. Var det den arten han beskrev som 532 i *Flora Lapponica* eller var det nummer 529? Redan Linnés samtida, den tyske läkaren och botanisten Johann Gottlieb Gleditsch menade att vattenblomman var nummer 532 i *Flora Lapponica* medan den tyske botanisten Albrecht Wilhelm Roth anlade synpunkter på samlingsarten 1182 och benämnde den *Conferva flos-aquae*. *Conferva* användes för att beskriva en form med hårliknande, ofta grenig karaktär. Den kände svenske botanisten och algforskaren Carl Adolf Agardh använde i stället för *Conferva* artnamnet *Oscillatoria* för samma *Byssus* och

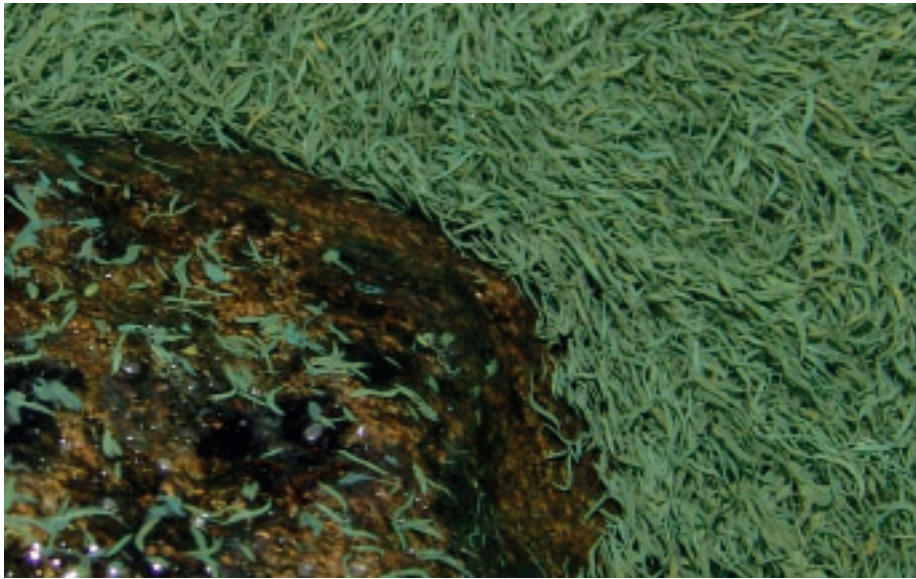
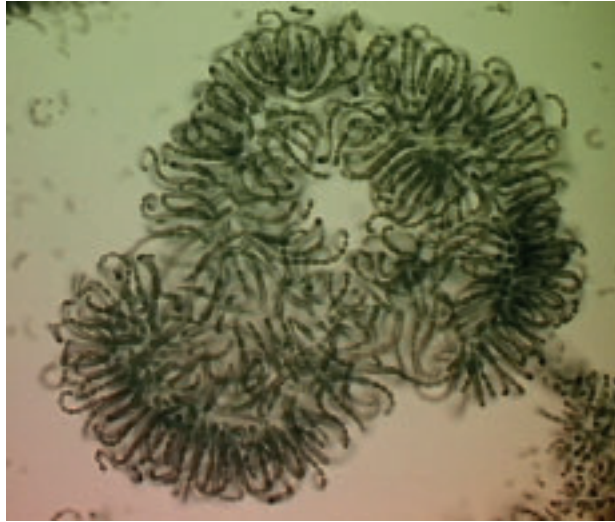

Massiv vattenblomning från en näringsrik sjö. (A heavy waterbloom in a eutrophic lake.) Foto: Eva Willén.

beskrev den som bestående av raka, parallella trådar förenade till en blekgrön hinna. Den tyske botanisten Johann Jakob Dillenius, som Linné samverkade med under sin Oxfordvistelse, uttrycker i sin *Historia muscorum* (1763) att Linnés *Byssus* nummer 532 bara är en utvecklingsform av den så kallade pappersbyssusen nummer 529, då den sistnämnda i början har ett mjölliknande utseende som överensstämmer med 532 men i uttorkad form blir som en papperliknande skorpa.⁷

Det råder således redan hos Linné stor tveksamhet om *Byssus flos-aquae* – är det två olika arter som ursprungligen beskrevs i Lapplandsfloran och som sedan tolkades som α - och β -former i *Flora Svecica* från 1745? I den till svenska översatta upplagan av 1755 års upplaga av *Flora Svecica*, som utgavs av Svenska Linnésällskapet, har nummer 1182 fått det svenska namnet knippvattenblom och tolkningen har varit att arten är liktydig med vad som med modernare namngivning kallas *Aphanizomenon flos-aquae*.⁸ I Friedrich Traugott Kützing's *Species algarum* (1849) återges också tolkningen *Oscil-*

Rosettliknande koloni av Anabaena sedd i mikroskopet i 400 gångers förstoring. (A large colony of a common Anabaena occurring all over Sweden.) Foto: Roland Bengtsson.

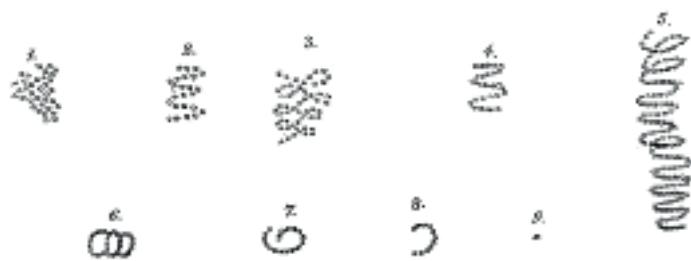

Indrivna buntar av Aphanizomenon fotograferade i Stockholms skärgård. (Bundles of Aphanizomenon photographed from the brackish archipelago outside Stockholm.) Foto: Eva Willén.

latoria flos-aquae, en art som med modern nomenklatur heter *Planktothrix compressa*, där släktnamnet antyder att arten är en planktiskt levande *Oscillatoria*.⁹ Den senare tolkningen betraktas dock som mycket oviss i nutida floror.¹⁰

Göran Wahlenberg, Linnés och Thunbergs efterträdare på professorsstolen i Uppsala, som gjorde flera resor i Lappland i början av 1800-talet, rapporterade om förekomst förutom av *Conferva flos-aquae* också om massutveckling av en alg med ett puderliknande utseende som stämmer överens med *Byssus farinacea virescens, aquae inspersa* det vill säga nummer 532 i Linnés *Flora Lapponica*.¹¹ Han påpekade dessutom att den senare arten är mer vanlig i Lappland än *Conferva flos-aquae* som han sätter som synonym med nummer 529.

Wahlenbergs observationer och tolkningar – liknande observationer gjordes också av andra renommmerade algforskare – stödjer hypotesen att Linnés *Byssus flos-aquae* utgör åtminstone två olika vattenblommande taxa. Det är en uppfattning som också en av pionjärerna inom svensk algforskning, Fredrik Anton Wrangel (1786–1842), ger uttryck för i sin uppsats i Vetenskapsakademiens handlingar från 1826.¹² Han säger där att arten förtecknad som nummer 532 är vanligast förekommande och menar att den närmast motsvarar den danske fykologen Hans Christian Lyngbyes beskrivning och avbildning av det denne kallade *Nostoch flos aquae* med följande översatta, populariserade beskrivning: geléartad, slemmig och lätt sönderfallande, blåaktiga aggregat som inuti består av enskilda böjda trådar som liknar ett pärlband (*fronde spumea, gelatinosa, lubrica, facile secedente, coerulea; filis internis simplicibus, curvatus, moniliformibus*).¹³ Lyngbye kritiserar både Roth och Agardh när det gäller deras okritiska överförande av Linnés *Byssus* nummer 1182 till *Conferva flos-aquae* och senare släktnamnet *Oscillatoria* och menar att utseendet på denna avviker från den beskrivna *Nostoch*-arten genom att *Conferva/Oscillatoria* består av raka parallella trådar. För att belägga *Nostoch*-artens allmänna utbredning ägnar sig Wrangel åt att samla in material i vissa Mälärvikar samt i Södermanland, Närke och Roslagen. Han undersöker särskilt gröna, slemmiga algmassor som drivit in till strandkanten. Han finner då att utseendet på dessa överensstämmer med Lyngbyes beskrivning av *Nostoch flos-aquae* och påpekar att det är den vanligaste av de akvatiska *Byssus*-arterna och han menar med bestämdhet att den motsvarar nummer 532 i Linnés *Flora Lapponica*. Vid kraftig vattenblomning och indrift till strandzonen beskriver Wrangel denna pärlbandsliknande art som en massa av ytterst fina, pulverformiga gryn som, sedda i mikroskopet, består av fina

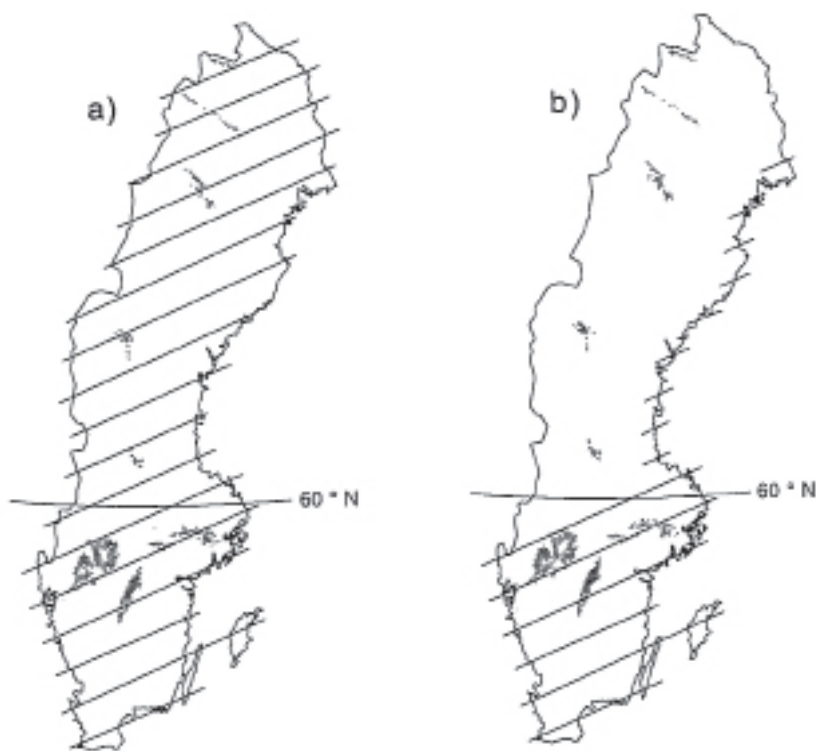

P. Wahlberg del.

Peter Fredrik Wahlbergs teckning av *Nostoch flos-aquae* i de olika former som Fredrik Anton Wrangel sett i sitt mikroskop. Wrangels text: "1. Föreställer ett gryn af första stadium af *Nostoch Flos-aquae*, upplöst till ett moln af atomiska kulor, ännu utan all ordning strödda. 2. Början till anordning i zigzag och 3 till valknutslik slingring, ehuru kulorna ej tangerar hvarandra. 4. En perlbandslik spiralförm af $2\frac{1}{2}$ krökningar. 5. En d:o af 11 krökningar. 6. En d:o af 3 i likhet med en krona eller tredubbel krans tillsammans sittande krökningar. 7. En enkel krökning. 8. En halfkrökning. 9. En lossnad fullkomligt utbildad kula. Alla dessa former föreställas såsom sedda genom det komponerade mikroskopet, Agrand n:o 3." (Peter Fredrik Wahlberg's drawings of *Nostoch flos-aquae* in the various forms detected in the microscope by Fredrik Anton Wrangel from a first small grain to a string of pearls, more or less coiled.) Fredrik Anton Wrangel, "Bidrag har till botaniska historien af *Byssus Flos aquae* Linn.", Kungliga Vetenskapsakademiens handlingar 1826.

kulor i vågformiga rader slingrande sig om varandra. Wrangel illustrerar sina iakttagelser med en teckning gjord av Peter Fredrik Wahlberg, sedermera professor och sekreterare i Kungliga Vetenskapsakademien, vilken föreställer de olika stadierna av den pärlbandsliknande *Byssus*-arten.

Det finns tyvärr ingen lektotyp av Linnés *Byssus flos-aquae* i hans herbarium med typer, vilket också påpekas av R. Ross och L. M. Irvine i tidskriften *Taxon*.¹⁴ Arttillhörigheten kommer därför inte med säkerhet att kunna fastställas. Antaganden baserade på nutida kunskap om olika vattenblommade blågrönalgers utbredningsmönster och utseende får ytterligare stärka de hypoteser som framställts. Wahlenbergs och Wrangels naturstudier kompletterade med mikroskopstudier, som dock måste betraktas som ofullständiga med tanke på den dåtida optiken, har ändå resulterat i att namn har kunnat sättas på Linnés båda *Byssus*-typer så att nummer 529 hänförs till arten *Aphanizomenon flos-aquae* och nummer 532 till *Anabaena*

Förekomst av sjöar i Sverige med massutvecklingar av a) *Anabaena flos-aquae* b) *Aphanizomenon flos-aquae*. (Distributions of massdeveloping a) *Anabaena flos-aquae* b) *Aphanizomenon flos-aquae* in Sweden.) Karta: Eva Willén.

flos-aquae, vilket också Thore M. Fries i sin svenska översättning av Linnés *Flora Lapponica* anger parentetiskt.¹⁵ Båda arterna är så frekvent förekommande att de försetts med de svenska namnen knippvattenblom respektive nystvattenblom. Att den latinska namnsättningen på de vattenblommande *Anabaena*-arterna är ändrad till följd av senare tiders genetiska studier samt att artsplitringar ägt rum, förringar inte den samlade bedömningen av hur Linnés iakttagelser av vattenblomningsfenomen ska tolkas.

Med dagens omfattande inventeringar av sjöar och vattendrag i landet finns möjlighet att göra utbredningskartor över olika arters förekomster. En sådan översikt visar att just *Byssus* nummer 532, *Anabaena flos-aquae*, finns utbredd över hela landet ända upp i fjällvärlden medan nummer 529, *Aphanizomenon flos-aquae*, har en huvudsaklig utbredning i rikets södra

halva samt utefter Östersjöns kustnära strandzoner, vilket ger stöd åt både Wahlenbergs och Wrangels regionala iakttagelser.

Båda arterna används i nutida så kallade trofiska index där arter rankas efter sin förekomst och abundans i gradienter av näringsrikedom. Båda indikerar, om de förekommer rikligt och under längre tider, att vattenkvaliteten kräver beaktande. Det måste ha varit deras tendens till massutveckling som gjorde att Linné uppmärksammade dem liksom den information han erhöll från allmogen att vattnet blev odrickbart under deras blomningsperiod.

Noter

¹ Carl von Linné, *Flora Lapponica. Exhibens plantas per Lapponiam* (Amstelaedami, 1737).

² Blågrönalger/cyanobakterier anses vara jordens äldsta organismer med förutsättning för fotosyntes och syrgasutveckling. Dess äldsta pionjärer (3,5 miljarder år gamla) hade avgörande betydelse för utvecklingen av ett mer komplext biologiskt liv genom sitt bidrag till ökningen av syrgashalt i atmosfären. Dessa tidiga lämningar av cyanobakteriekaraktär kallas stromatoliter och finns i dag bevarade bland annat vid Australiens västkust och på vissa andra platser kring Indiska oceanen.

³ Johan Fischerström, *Utkast till beskrivning om Mälaren* (Stockholm, 1785).

⁴ Carl von Linné, *Flora Svecica* (Stockholmiae, 1745).

⁵ Carl von Linné, *Flora Svecica*, 2:a uppl. (Stockholmiae, 1755).

⁶ Eva Willén & Anna Tolstoy, "Käringhår, stinksvans och rödglidare – svenska namn på alger", *Svensk botanisk tidskrift* 101:3–4 (2007), 221–236.

⁷ Johann Jakob Dillenius, *Historia muscorum: a general history of land and water &c. mosses and corals. Containing all the known species. Exhibited by about 1000 figures, on 85 large royal 4to copper plates, drawn and engraved in the best*

manner from the originals (London, 1763). Första upplagan trycktes på latin 1741.

⁸ Carl von Linné, *Svensk flora. Flora Svecica* (Stockholm, 1986).

⁹ Friedrich Traugott Kützing, *Species algarum* (Lipsiae, 1849).

¹⁰ Jiri Komárek & Konstantinos Anagnostidis, *Süßwasserflora von Mitteleuropa* 19:2. *Cyanoprokaryota. Oscillatoriales* (München, 2005).

¹¹ Göran Wahlenberg, *Flora Lapponica exhibens plantas geographice et botanice consideratas in Lapponiis Svecicis scilicet Umensi, Pitensi, Lulensi, Tornensi et Kemensi nec non Lapponiis Norvegicis scilicet Nordlandia et Finmarkia utraque indigenas et itineribus annorum 1800, 1802, 1807 et 1810* (Berolini, 1812).

¹² Fredrik Anton Wrangel, "Bidrag har till botaniska historien af Byssus Flos aquae Linn.", *Kungliga Vetenskapsakademiens handlingar* 1826, I: 96–112.

¹³ Hans Christian Lyngbye, *Tentamen hydrophytologiae danicae* (Hafniae, 1819).

¹⁴ R. Ross & L. M. Irvine, "The typification of the genus *Byssus* L." *Taxon* 16:3 (1967), 184–186.

¹⁵ Thore Magnus Fries, *Flora Lapponica översatt till svenska språket* (Uppsala, 1905).

Summary:

Waterbloom

Linnaeus's *Byssus flos-aquae*

By Eva Willén

During his travels in Swedish Lapland Linnaeus recorded two different aquatic *Byssus*-species numbered 529 and 532 in his *Flora Lapponica* (1737). Both are mass-developing and toxin-producers. Additionally, they are among the most common waterblooming blue-green algae/cyanobacteria in the temperate zone of the world. There are every year reports of cattle or dog death due to consumption of water where these and some other bluegreen algae dominate in the summer season. The vernacular names of Linnaeus's two species were for 529 *Byssus membranacea aquatica* and for 532 *Byssus farinacea virescens, aquae inspersa*. These two were later united as *Byssus flos-aquae* number 1182 in *Species plantarum* (1753) and *Flora Svecica* (1755) with the following description: *Byssus filamentis plumosis natantibus*, i.e. a *Byssus* with featherlike floating filaments. The interpretation of Linnaeus's taxa number 529 and 532 started already during the life-time of the author, by the German botanist Johann Gottlieb Gleditsch who meant that *Byssus flos-aquae* should be number 532 and number 529 was something else. Other botanists like Albrecht Wilhelm Roth and Carl Adolf Agardh renamed number 1182 to *Conferva flos-aquae* and later *Oscillatoria flos-aquae* and described it as having long parallel filaments united in a membrane of light green colour. Johann Jakob Dillenius, the botanist working in Oxford (where Linnaeus met him), said that *Byssus* number 532 was just a developmental stage of number 529, and so the discussions and interpretations went on until the Swedish nobleman Fredrik Anton Wrangel with botanical interests microscopically investigated field samples of waterblooms from many central Swedish provinces. He then found that the most common one agreed with Linnaeus's first vernacular description of *Byssus* number 532 in *Flora Lapponica*. This conclusion was supported also by the contemporary Göran Wahlenberg who comments in *Flora Lapponica* (1812) published by him that number 532 is the most common one in northern Sweden while number 529 is rare. Wrangel's and Wahlenberg's interpretations are now applied for number 532 with the modern name of *Anabaena flos-aquae*, and for number 529 the interpretation has been the species *Aphanizomenon flos-aquae* that is more in the southern part of Sweden and along the Baltic coast. The lack of lectotype for Linnaeus's *Byssus flos-aquae* makes a final proof difficult. With nowadays molecular methods the splitting of taxa is large within those collected under the mentioned species *Anabaena* and *Aphanizomenon*.

Författarens adress:

Docent Eva Willén, Institutionen för vatten och miljö, Sveriges Lantbruksuniversitet, Box 7050, 750 07 Uppsala. E-mail: eva.willen@slu.se.

INGVAR SVANBERG

Kanariefågeln svenska historia

Ett förbisett 400-årsjubileum

Det händer att jag i samband med utlandsresor tar taxi till och från Arlanda. Med det bolag jag anlitar följer också intressanta chaufförer att tala med under de dryga 30–40 minuter som resan tar mellan flygplatsen och hemmet. Förarna är nämligen vanligen från Sydvästasien (Turkiet, Syrien, Iran, Irak) och vi brukar ha givande samtal. Men det är förstås inte bara spörsmål rörande chaufförernas hemländer eller dagsaktuella svenska angelägenheter vi dryftar, utan också kanariefåglar och duvor kommer ofta på tal. Bara en sådan sak som att få diskutera kanariefågeln sångegenskaper eller de högflygande duvraseras förtjänster. När annars får man tillfälle till det numera? Det är en inte fy skam att förströ restiden med och det är ämnen som verkligen piggar upp efter en tröttsam resa. Linné roade sig också med att diskutera burfåglar, duvor och papegojor under sina resor i Sverige. Vad beträffar kanariefåglar träffade han en mycket avancerade odlare i Örebro, en apotekare som därtill hade invandrabakgrund. Jag skall återkomma till det.

Kanariefågeluppfödning, och även duvuppfödning, är i dag aktiviteter som i Sverige i stor utsträckning förvaltas av människor med invandrabakgrund. Intressant är också att kanariefåglar och duvor tycks röna mest uppskattning i sådana kretsar. Utbudet av olika kanarieraser (timbrado, raza española, melado tinerfeño) och duvraser (kurdiska högflygare, mardinduvor, kaftar tehrani, dulek, timisoara, sabuni) på exempelvis köp- och säljsajten Blocket bär vittnesbörd om detta.¹

Duvaveln går förmodligen tillbaka till medeltiden i Sverige, men kanariefågeln är av senare datum. År 2011 har vi rentav ett jubileum för kanariefågeln första uppträdande, åtminstone i skrift, i Sverige, något som bland annat kommer att uppmärksammas med en utställning på Carolina Rediviva i Uppsala. Det är nämligen omkring 400 år sedan som kanariefågeln omnämndes för första gången på riktigt i en svensk text.

Kanariefågeln svenska historia tillhör det man skulle kunna kalla en förbisedd aspekt av svensk kultur- och zoologihistoria. Den har inte gett

Vild kanariefågel på ön Teneriffa. Foto: Jörg Hempel 2009.

många nerslag i källorna, datafångsten blir gles när vi letar i arkiv och litteratur, och ämnet är över huvud taget ganska undflyende. Samtidigt är det en utmanande kulturhistorisk uppgift att kombinera olika slags källor och att lägga pussel. Med strödda notiser hämtade ur memoarer, reseberättelser, uppteckningar och annat material vill jag här försöka skissera några drag ur kanariefågeln svenska historia. Människans förhållande till kanariefågeln genom tiderna säger förstås något också om det samhälle, det konsumtionsmönster och de livsstilar man hade vid specifika tillfällen.²

Domesticerad öfågel

Vi känner alla kanariefågeln, *Serinus canaria* (LINNAEUS, 1758), som en gul sångfågel hållen i bur, men den vilda arten är en mer oansenlig finkfågel än sin tama frände. Den vilda kanariefågeln är grågrön till färgen med gula inslag och det är inte utseendet som ådragit sig människors intresse, utan i stället dess karakteristiska sång. Det är för övrigt inte fåglarna som gett

upphov till namnet Kanarieöarna, utan tvärtom. Ögruppen, som på latin heter *Insulae canariae* 'Hundöarna', omnämnda av Arnobius den äldre redan på 300-talet, lär ha fått sitt namn efter ursprungsbefolkningens hundar som mötte antikens sjöfarare. Kanarieöarna "återupptäcktes" av européerna förmodligen på 1300-talet och blev på allvar kända i Europa genom Jean de Béthencourts och Gadifer de La Salles erövringståg 1402. Det spanska erövrandet av ögruppen ägde rum successivt under 1400-talet.³

Den vilda kanariefågeln är en nära släkting till gulhämplingen och, på lite längre håll, hämplingen, grönsiskan och steglitsan. Arten förekommer förutom på Kanarieöarna, där den med visshet är endemisk, även på Azorerna och Madeira, där den möjligen är införd. Enligt nyare uppskattningar uppgår den vilda populationen till 90 000 par på Kanarieöarna, 60 000 par på Azorerna samt 5 000 par på Madeira. Märkligt nog är ferala populationer av kanariefåglar utanför de Makaronesiska öarna ovanliga (den har funnits på Bermudas och finns alltjämnt på Midwayatollen i Hawaii), medan andra burfåglar som avsiktligt eller oavsiktligt släppts lösa bildar självreproducerande bestånd på många håll, även i Europa (tigerfinkar i Italien, Spanien och Portugal, halsbandsparakiter i England, Belgien, Nederländerna, Tyskland och Italien, munkparakiter i Spanien, svarthuvade dvärgpapegojor i Italien och Frankrike, napoleonvävare i Spanien, oryxvävare på Gibraltar, Rüppels vävare i Spanien, silvernäbbar i Italien, kinesisk näktergal i Frankrike, Italien och Spanien, guldfasaner i Skottland, et cetera.).⁴

Kanariefågeln domesticeringshistoria är dåligt kartlagd. Vi vet inte ens om den hölls som burfågel bland guancherna på öarna innan kastilianska, baleariska och katalanska sjöfarare kom till ögruppen. Sångfågeltraditionen var däremot sedan länge väl utvecklad i Medelhavsregionen, så det är inte konstigt att sjöfararna fick upp ögonen för den skönsjungande finken som bör ha funnits överallt på öarna vid den här tiden. Mycket av det som skrivits om den tidiga domesticeringshistorien är anekdotisk och står sig inte för en källkritisk granskning. Föreställningen om att kanariefåglar i samband med ett skeppsbrott slapp lös på ön Elba och där korsade sig med gulsiskan håller exempelvis inte streck. I själva verket handlade det om observationer av korsikansk siska (*Carduelis corsicana*). Ulisse Aldrovandi uppger 1599 att två olika kanarier infördes till Italien som en biprodukt till handeln med socker. Den "äkta" vilda fågeln kom från Gran Canaria och var liten med lång stjärt och hade en vacker sång. Den andra, kallad *stulti* ('dårar') var större, med kortare stjärt och mindre vacker sång och härstammade från öarna La Palma och El Hierro. Det kan förmodas att den importerade ka-

nariefågeln kom från Gran Canaria till Europa och att det är populationen på den ön som legat till grund för den domesticerade formen.⁵

Under senare år har kulturzoologiskt orienterade forskare därför på nytt börjat granska det historiska materialet och tagit fram de få källor som ändå finns. En sådan är en avbildning, förfärdigad av Giovanni Pietro da Birago i Milano och som återfinns i ett italienskt manuskript från slutet av 1490-talet, som möjligen visar en handtam och faktiskt gul kanariefågel. Möjligen hade en selektiv avel redan påbörjats i Italien.⁶

Europeisk spridning

Den äldsta explicita skriftliga uppgiften rörande kanariefågel i fångenskap återfinns i den engelska läkaren William Turners *Avium praecipuarum historia*, utgiven i Köln 1544. Turner använde där benämningen *aves canarias*. Redan på 1500-talet kallades kanariefågeln, enligt uppgifter hos Konrad Gessner, för *uccello d'oro* ('gyllene fågel') i Italien, vilket också kan antyda att den gula färgen börjat uppträda där. Det är emellertid i Tyskland som odlingen och förädlingsarbetet av kanariefågeln utvecklas. En partiellt gul odlingsform finns avbildad av Marcus zum Lamm omkring 1580. Lazarus Rötting avbildade likaså en partiellt gul kanariefågel 1610 och så småningom uppträdde såväl helgula och mer eller mindre vita exemplar, avbildade av Johann Walter, i Straßburg 1657, vilka väckte stort uppseende för såväl sin skönhet som välsång. Helgula och vita kanarier omnämns också av läkaren Lucas Schroeckus från Augsburg 1677. Kanariefågeln var dyra och förekom ännu knappast utanför aristokratiska kretsar.⁷

Under 1500-talet hade kanariefågeln därför alltjämt konkurrens på den centraleuropeiska fågelmarknaden med gulhämpling (*Serinus serinus*). Gulhämplingar fördes till marknaderna i mellersta Europa från södra Frankrike, Ticino, Jura, Sydtyrolen och Kärnten. Konrad Gessner nämner 1555 att gulhämplingar såldes i Augsburg, Frankfurt am Main, Zürich och Straßburg. Särskilt itinerande slovenska fågelfångare var involverade i denna trafik. Andra 1500-talsförfattare, såsom William Turner, Pierre Belon, Johannes Nas och Marcus zum Lamm, berättar om kommers med sångfåglar också från Île de France (Paris), Lyon, Innsbruck, Heidelberg, Köln, Stuttgart och Nürnberg. Man kunde rentav skönja början till en domesticering även av gulhämplingen. Sångfågelkulturen blomstrade för fullt i 1500-talets Centraleuropa, men trettioåriga kriget ödelade denna intensiva hantering.⁸

Kanariefågeln, som var väl spridd i aristokratiska kretsar i södra Europa, fick emellertid därmed en uppgång och kunde under senare hälften av 1600-talet, nu helt utan konkurrens från närbesläktade europeiska arter, börja sitt segertåg över hela världsdelen. Den var inte bara välljudande utan också enkel att uppföda, lätt att sköta och krävde inte samma resurser som de exotiska papegojorna. Därtill kom den gula färgen, som snart dominerade den domesticerade kanariefågeln utseende, att bidra till dess växande popularitet. Vad kunde vara skönare än en kanariegul sångfågel i sin bur? Kommande generationer behövde heller inte nöja sig enbart med den gula varianten. Omkring 1700 var vita kanariefåglar vanliga och bara några år senare avhandlade en fransk handbok ett trettiotal färgvarianter och även en tofsprydd variant.⁹

Fågel på modet

Under 1600-talet var det högsta mode i Paris och London att hålla kanariefåglar i hemmen, något som spreds snabbt till övriga delar av Europa inom den franskinfluerade högreståndskulturen. När Joseph Blagrove 1669 utgav sin *The Epitome of the Art of Husbandry* meddelar han att kanariefågeln uppdrogs i stor skala i Tyskland och Italien för export. ”I hold this to be the best Song-Bird”, intygar Blagrove. I England såldes de länge under benämningen ’tyska fåglar’. Londonbon Samuel Pepys nämner kanariefåglar flera gånger i sina dagböcker på 1660-talet. Den 11 januari 1664 skriver han ”This night, when I come home, I was much troubled to hear my poor canary bird, that I have kept these three or four years, is dead”. Till skillnad från flertalet andra fågelarter var det inte vildfångade exemplar som tillhandahölls, utan aveln var nu etablerad och det rörde sig därför enbart om djur födda i fångenskap. I Nederländerna och Flandern hade närmare tio procent av hushållen i städerna kanariefåglar under 1600-talet.¹⁰

Sångkanarier omhulldes särskilt i gruvdistrikten i Tyrolen, där man under 1600-talet tog fasta på att förädla sången. Man började därför skola unga hanar med hjälp av skickliga försångare för att förbättra sångegenskaperna. Tyrolen utvecklades till Europas uppfödarcentrum när det gäller sångkanarier och under lång tid framöver exporterades stora mängder därifrån. I franskspråkiga och nederländska områden intresserade man sig främst för kanarier med egenartade hållningar och fjäderdräkter, så kallade figurkanarier, som så småningom började utvecklas där.¹¹

Av den franska konstnärinnan Jeanne-Élisabeth Chaudet-Hussons (1767–1832) målning föreställande en ung flicka med fågelbur från 1804 får man en god föreställning om hur kanariefågeln såg ut vid denna tid. Målningen tillhör Museo Mario Praz, Rom.

Kanariefåglar i stormaktstidens Sverige

Vi vet inte när kanariefågeln nådde Sverige, men redan i början av 1600-talet finns kanariefågeln omnämnd som sångfågel i svenskspråkig litteratur. Men först bör konstateras att *ordet* kanariefågel, fastän med en annan betydelse, finns belagt i svenska språket redan 1599. Det är en anteckning i *Stockholms Tänkeböcker* från den 14 mars 1599 där ordet *carnarje fogel* används som öknamn på en förmodad lösdriverska i Frankrike. Exemplet är förstås intressant och man kan undra vilka associationer denna liknelse bar på. Var kanariefågeln känd som en frivol fågel i Stockholm redan då, eller kanske det faktum att den satt i bur föranledde namnet på kvinnan? Betydelseorna 'mistress', 'prostitute', 'young lady', 'a thief's female assistant' för *canary bird* är kända från 1700- och 1800-talets England.¹²

Däremot, och här har vi vårt 400-årsjubileum, nämns *Canariefoglar* som ett specifikt taxon av den vid Uppsala universitet verksamme naturforskaren Sigfridus Aronus Forsius (cirka 1550–1624) i dennes *Physica*-manuskript som brukar dateras till 1611. Den återfinns i en lista över fåglar som enbart "tiena till menniskiors lust allena, medh theras sång". Kanariefågeln nämns bland lärkan, näktergalen, trastar, siskan och domherren, som med sina sånger prisade Skaparen. Alla hade de ett rykte om sig som sångfåglar i bur. Av allt att döma kände Forsius till kanariefågeln, men vi har ingen kunskap om han varit i direktkontakt med fågeln, eller om det baserades på läsefrukter.¹³

I vilket fall som helst är Forsius uppgift även i internationellt sammanhang ett tidigt omnämnande av kanariefågeln. I engelskan vinner ordet *Canara byrd* med poeten George Gascoigne insteg i skriftspråket 1576, och i kortformen *canary* 1592. Forsius blandade ju sådant han kände till från sin uppväxt i Finland, insikter förvärvade under resor i Baltikum och på Nordkalotten och genom kontakt med svenska förhållanden med sådant han läst, bland annat i Konrad Gessners skrifter. Gessner omtalar förvisso 1585 *Das Vögelchen canaria*, som han uppger hemföras av köpmän från Kanarieöarna och såldes som *avicula saccharia* 'sockerfåglar', men om det har Forsius inget att säga. Konrad Gessner såg själv aldrig några kanariefåglar, utan baserade sin beskrivning på uppgifter inhämtade från bröderna Gottfried och Raphael Seiler i Augsburg. Den förstnämnde försåg honom med en teckning av en kanariefågel, den senare en dikt om fågeln.¹⁴

Det finns i Forsius manuskript för övrigt ingen karakterisering av kanariefågeln annat än att den i likhet med näktergalen och domherren tillhör

sångfåglarna. Vad beträffar ordet kanariefåglar hade det nått engelskan redan på 1500-talet, men i tyskan finns det belagt först i början av 1600-talet, exempelvis *Canari vögelin* hos Carl von Lamm, *Canarien Vogel* hos Caspar Schwenckfeld och *Canarienvogel* hos Gabriel Rollenhagen.¹⁵

Ordet uppträder alltså i tyska språket ungefär samtidigt som Forsius sitter i Uppsala och skriver sitt manus. Vi vet däremot ej säkert huruvida levande kanariefåglar förekom i Sverige under 1600-talets första årtionde, men fågeln var känd och tydligen klassificerades bland sångfåglarna.

Här finns dock en sidoaspekt som bör beaktas. Kanariegräset (*Phalaris canariensis*), som odlas enkom som föda för kanariefågeln, är känt redan i 1500-talets Sverige. I tullräkenskaper från 1578 nämns *kanarifrö*. Johannes Franckenius listar i sin förteckning över växter *Speculum botanicum* (1638) *kanariegräs*. Olof Rudbeck anger också växten från trädgården i Uppsala 1685. Om vi skall ta dessa uppgifter som intäkt för att man också hade kanariefåglar går inte att avgöra. Det bör ändå noteras att William Turner i sin *New Herball* (1551) skriver att kanariegräset (som han kallar *peti panik*) hade förts till England för att odlas som föda åt kanariefågeln. På 1660-talet var kanariegräset en etablerad gröda i grevskapet Kent i England.¹⁶

Däremot är det ju ingen tvekan om att superintendenten Haqvin Spegel (1645–1714) var förtrogen med kanariefågeln som sångfågel när han 1685 författade sitt mäktiga barockepos *Gudz werck och hwila*. Tydligen var han rentav imponerad av de välsjungande *Canari Foglarna* som ”kunna Tungan böya Så mesterliga, at the Rösten snart förhöya, Snart senkian need igen, så wj med Hugnad höra, At it så litet Diur een slijk Music kan göra”. Det är en mycken träffande karakteriseringen av sången som nog vilar på egna inhämtade erfarenheter.¹⁷

Kanariefåglar omtalas också i enstaka reseberättelser från 1600-talet, exempelvis i holländaren Michael Hemmershams *West-indianisk reese-beskrifning* (1673), men här rör det sig om översättningslitteratur. I vilken utsträckning kanariefåglar förekom i det stormakstida Sverige kan vi alltså inte få några närmare insikter i. Johan Risingh nämner dock i sin resedagbok från 1640-talet bland varor som fanns tillgängliga på Kanarieöarna, förutom en rad exotiska frukter, också *Canarie fåglar*. Så vitt jag kan finna föreligger inga belägg för att de kungliga höll sig med kanariefåglar under 1600-talet. Karl XI hade som barn ett helt menageri med såväl exotiska som inhemska djur, alltjämt föga undersökt, men så vitt jag kan se inga kanariefåglar. Däremot var papegojor inte ovanliga i hovet eller i aristokratiska hem. De var tillsammans med apor, också omhuldade av hovet, verkliga

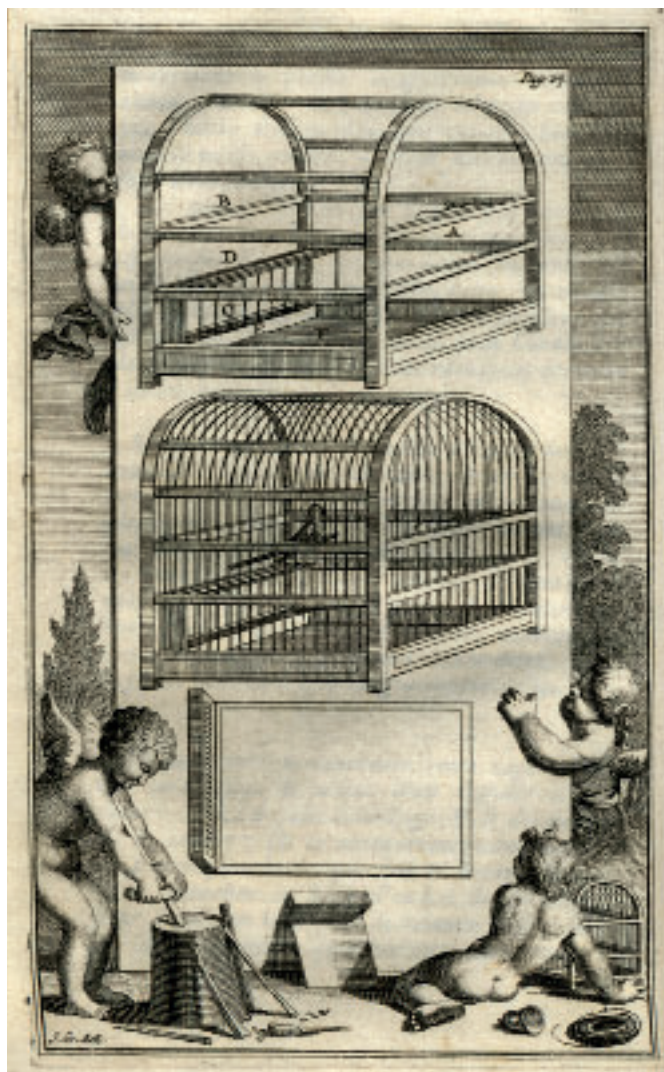
statusdjur. David Klöcker Ehrenstrahl avbildade en rad såväl sydamerikanska som asiatiska papegojor, varför vi har uppgifter om flera arter i kunglig vård under 1600-talets senare hälft. Men kanariefåglar lyser med sin frånvaro i hovkretsar, i varje fall har inte källorna uppmärksammat dem. Det kan noteras att även på kontinenten är kanariefåglar nästan aldrig avbildade i den kommersiella konsten, utan även där är det papegojor och andra exotiska fåglar som dominerar.¹⁸

Kanariefågels närvaro i 1600-talets Sverige blir, trots enstaka omnämnanden, ändå ganska undflyende. Den var känd, den fanns där, den sjöng säkert välljudande i enstaka herrskaps gemak, men några direkta inblickar i hur den hölls och av vilka får vi egentligen inte. Än mindre vet vi hur de såg ut vid den här tiden, var de gula eller gröna?

Dess spridning i 1700-talets Sverige

Från och med 1700-talet är vi på mer fast mark när det gäller kanariefågels status i Sverige. Då omtalas den med säkerhet som sällskapsdjur i källorna. Sångfåglar i bur var över huvud taget ganska vanligt förekommande i 1700-talets Sverige, men i allmänhet fick man nöja sig med inhemska hämplingar, grönsiskor och steglitsor. Linné hade som bekant också en rad fåglar i sin vård. Redan som student höll han en mängd inhemska fåglar i sin kammare i början av 1730-talet. Själv nämner han lärkor, mesar, siskor och sparvar. Carl-Michael Bellman hade som pojke en steglits vilken han vid 12 års ålder 1752 också egenhändigt avbildade. Som en svensk specialitet under 1700-talet framträder vanan att hålla spelande orrar i små burar i hemmen, omtalade av såväl Linné som Årstafrun, men också skildrad i en värdshusinteriör av Bellman. Orren var en spridd och uppskattad burfågel i 1700-talets Sverige.¹⁹

I mer burgna hem fanns dock kanariefåglar. Mest rörde det sig om import genom kringvandrande försäljare som dök upp på marknader. Ibland nämns uttryckligen att företagsamma personer själva importerade sina kanariefåglar eller för avsalu. År 1726 införde exempelvis superkargören Volrath Tham till Göteborg 44 kanariefåglar från London. När paret Carl Gustaf Tessin och Ulla Sparre besökte Wien 1735–1737 passade de också på att inköpa fyra kanariefåglar (samt två näktergalar och två små mopsar). Vi har också uppgifter om kringvandrande försäljare som likt Mozarts Papageno med sina varor på ryggen kom till Stockholm ändå från uppfödardistriktet

Så här kunde kanariefågelburar se ut på 1700-talet. Ur J. C. Hervieux de Chanteloup, Naaukeurige verhandeling van de kanarievogels (1712).

i Tyrolen. Strindberg citerar en annons ur *Stockholmske Post-Tidningar* från 1730-talet med intressanta uppgifter: ”Joseph Kychel ifrån Tyrol är hit ankommen med sköna Canarie Foglar af åtskillige Coleurer och logerar uppå Wijnskiällaren Tre Kongar”.²⁰

Linné intygade i en föreläsning 1748 att de flesta sångkanarierna i Sverige kommer från Tyrolen. Kanariefågeln hade då hunnit få en viss social spridning i Sverige. Vid 1700-talets mitt var det inte ovanligt att återfinna den i apotekarebostäder, prästhem och andra hem ur mellanskiktet runt om i landet. Linné och hans lärjungar bär själva vittnesmål om detta. Sommaren 1746 kom Linné äntligen i väg på sin så kallade Västgötska resa. Han lämnade Uppsala den 12 juni och efter en snabb ritt längs vägarna norr om Mälaren och Hjälmaren anlände han på lördag kväll den 14 juni fram till Örebro, där han tog in hos landshövdingen över natten. Bland de personer som Linné sökte upp dagen därpå fanns stadens apotekare, den tyskfödde Frantz Mikaël von Aken. Denne apotekare var en mångsidig man, men Linné fäste sig särskilt vid dennes erfarenheter av uppfödning av kanariefåglar. Under 16 års tid hade von Aken fött upp kanarier och dessutom – ”emot naturliga lagar” – också odlat hybrider med olika finkfåglar. von Aken berättade utförligt om sina uppfödningar för Linné, som återger vad han sagt ordagrant, med citattecken, i sin tryckta reseberättelse publicerad året därpå.²¹

Det kan tyckas underligt att Linné också ägnar burfåglar utrymme i sin reseberättelse, men det är ett ämne han faktiskt återkommer till i sina skildringar av Sverige. I nästan alla sina resedagböcker, den lappländska, den abrupt avbrutna utlandsresan, öländsk-gotländska, västgötska och också skånska, berättar han om olika sångfåglar i fångenskap både i Norrland och Mellansverige, om orrar som hölls i burar i södra Närke samt om papegojor som fanns i burgna hem i Skåne. Linné var intresserad också av kanariefåglar, även om han förmodligen själv aldrig höll några. Den viktigaste aveln skedde fortfarande i Tyrolen – det skulle dröja in på nästa århundrade innan medelpunkten för denna uppfödning med hjälp av gruvarbetare från Imstdalen flyttades över till trakterna av Sankt Andreasberg i de tyska Harzbergen – och därifrån exporterades kanariefåglar med kringvandrande försäljare runt om i Europa. Sådana tyrolska kanariefåglar nådde, som framgick, också Sverige.²²

Men det fanns också skickliga uppfödare på närmare håll. Bara någon dag tidigare hade Linné i västmanländska Björskog hemma hos prosten Johannes Bredenberg – ”den curieusaste ibland alla Pastores” – beskådat dennes kanariehäckar: ”I husen woro hela wäggarne betäckte med nät af

stältrå, inom hvilka en myckenhet Canarie foglar siungde, parades, bygde, kläckte, matade, och upfödde sina ungar, under hwilken tid den kläckande honan föddes af sin man, och de utkläckte ungar af sin moder, til åskådarens nöje och tidsfördrif". Det skulle förstås ha varit spännande att få veta mera om denna pastor, som inte bara nöjde sig med kanariefåglar, utan också höll påfåglar och en rad olika duvraser av utländsk härkomst. Bredenberg var en hängiven avikulturalist bosatt på den västmanländska landsbygden.²³

Samtida resenärer berättar också om kanariefåglar, vilket visar att de förekom här och var runt om i Sverige vid 1700-talets mitt. Anders Tidström noterade exempelvis vid ett besök på Salbo gård i Ljusnarsbergs socken sommaren 1754 att där fanns "åtskilliga rara foglar i bur", däribland "Canariefoglar", men också steglitser, grönsiskor och en missfärgad domherre. Här fanns också ett stort djurintresse, uppenbarligen. Linnélärjungen Per Bjerchén (1731–1774) i Stockholm var en hängiven odlare av kanariefåglar. I ett brev till Linné 1768 meddelade han att han årligen fick tolv ungar av sina kanariefåglar. Roande är det att ta del av Märta Helena Reenstiernas anteckningar från Årsta, där det tycks ha funnits åtskilliga kanariefåglar i slutet av 1700-talet. Hon berättar entusiastiskt om sina namngivna kanariefåglar "Petit Roy" och "Chevailler D'éon" och deras häckning, hur de sjunger vid levande ljus på julafton, blir uppätta av en katt, et cetera.²⁴

Kanariefågeln var, i likhet med Årstafruns fåglar, ofta mycket älskade av sina ägare. Det sägs att Anna Grill, från en omvittnat fågelintresserad familj på Söderfors, lät stoppa upp en omtyckt kanariefågel. Grevinnan Beata Douglas hade, enligt en bevarad dikt, på 1780-talet en kanariefågel som uppnådde den aktningsvärda åldern av tjugo år. Andra, såsom Olof von Dalin och Carl-Michael Bellman, skrev parodiska och sentimentala sorgedikter till döda kanariefåglar, något som litteraturvetaren Daniel Möller nyligen uppmärksammat i en litteraturvetenskaplig avhandling. Genren är känd från samma tid även i England och Frankrike. Vi kan också påminna om Georg Philipp Telemanns *Kanarienvogel-Trauerkantate* över en kanariefågel som dödades av en katt. Självaste Mozart skrev förresten en sorgedikt när hans tama stare avled 1787.²⁵

Även hovet höll nu med visshet kanariefåglar. Den ena voljären som byggdes inuti boskéerna vid Kina slott var ämnad särskilt för just kanariefåglar. Enligt bevarade räkenskaper vid hovet hade man vid ett tillfälle inköpt inte mindre än 46 stycken i voljären. Ännu i slutet av 1700-talet hölls kanariefåglar i slottsparkens voljär. Anders Björklund skriver 1796 att den var med "en mängd Canarie-Foglar upfyld, hvilka med deras qvitter roa dem som här

i Parkens skugga hämta svalka”. Den andra voljären stod då emellertid tom. En voljär finns ännu kvar, om än starkt ombyggd. Men den ger i alla fall ett hum om hur en utomhusvoljär kunde se ut i 1700-talets Sverige.²⁶

Märkligt nog kommer vi inte kanariefågeln särskilt nära ändå. Vi får inte veta så mycket hur den ser ut. Linnés egen beskrivning är väldigt schematisk, vi får bara i tionde upplagan av *Systema naturæ* (1758) veta att den är grönaktig. I övrigt hänvisar han till äldre författare.²⁷

Apotekare Frantz Mikaël von Aken i Örebro

Vi återvänder till Linnés besök i Örebro. För här kunde Linné ändå lära känna kanariefågeln mera i detalj. Först dock några biografiska uppgifter om denne tyskfödde apotekare i Örebro. Frantz Mikaël von Aken var som så många andra i sin profession inflyttad från Tyskland och inkom enligt uppgift 1723. Han var född i Rostock den 16 februari 1698 och hade fått sin apotekarutbildning i Tyskland. Efter sin ankomst till Sverige våren 1723 tog han kondition på apoteket Hvita Björnen i Stockholm. Där stannade han i fem år. Men efter några år i Sverige var det dags att stå på egna ben. von Aken inköpte apoteket Hjorten i Örebro och erhöll den 3 oktober 1728 konungens privilegier att bedriva verksamhet som apotekare i Närke och Värmland. Han inrättade därför 1732 också ett apotek i Karlstad. von Aken förblev dock Örebro trogen under hela sin återstående livstid och avled där den 11 augusti 1760.²⁸

I Linnés tryckta berättelse från Västgötaresan ges med hjälp av von Aken uppgifter en ganska utförlig beskrivning av kanariefågeluppfödningen med detaljer om hur de skulle vårdas. Men det intressanta är att von Aken själv kom att skriva om hur man skall föda upp kanariefåglar i sin bok *Hus- och Land-Apotheque* från 1747. Inklämt mellan avsnitt om hur man botar skabb och allehanda husdjurssjukdomar, tar hand om bisvärmar och utrotar råttor och möss, finner vi nämligen ett litet kapitel ”Om Canarie-Foglars Häck” där von Aken förmedlar sina erfarenheter om ”thessa artiga foglar” som ”kunna för en liebhaver som har sitt nöje och nytta theraf, conserveras, paras och öka sig här i orten”. Sedan kommer en detaljerad skildring om hur man får kanariefåglarna att träda i häckning.

Till skillnad från de skrifter i ämnet som utgavs i form av små häften från 1770 och under hela 1800-talet är detta von Aken's egna rön som förmedlas. Småskrifter, som senare kom ut, är undantagslöst översättningar från

En bevarad 1700-talsvoljär vid Kina Slott, Drottningholm. Foto: Ingvar Svanberg, 2009.

franska, tyska och engelska. Det skulle dröja till tiden för sekelskiftet 1900 innan författare bosatta i Sverige med egna kunskaper om kanariefåglar tog till pennan. Men här är det gedigna data baserade på svenska förhållanden. Om häckburar skriver von Aken: "Buren till häcken måste wara så satt at intet mössen hwilke göra them mycken skada, komma thertil". Han ger detaljerade uppgifter om själva häckningsförhållandena och om fåglarnas vård. "När the på thet sättet rätt skjötas", heter det,

kan man them 10 à 12 år conserveras, och äro the som här kläckas, starckare än the, hwilka ifrån Tyrol eller Sweitz hit införas; ty ibland them äro ofta några af 3die kulan, som är mycket swag. När man har them på prof är til wetande, at then hanne är bäst, som är smärter och lång, och har en starck röst til at siunga; men then hannen som är tjock och inte så starckt siunger, är intet så durabel, som then förre.

Kanariefåglarnas foderförsörjning bör ha vållat vissa problem, men 1700-talets omfattande hamp- och linodlingar gjorde att det i varje fall knappast var någon brist på sådana fettrika fröer. I skriften från 1747 heter det: "Theras mat af Hampe-frö och Canarie-frö måste inte mer blandas än half parten af hwart thera och så mycket, som the på 14 dagar kunna äta up". von Aken odlade själv sitt kanariefrö (*Phalaris canariensis*) på friland. Sammaledes gjorde för övrigt pastor Nils Brelín i dalsländska Frändefors, som Linné besökte under samma resa. I *Flora Svecica* (1755) noterar Linné att korsört (*Senecio vulgaris*) var ett bra foder för sångfåglar i bur. När kanariefåglarna har ungar: "gifwes them sedan intet hwar dag Narfgräs och grön Kåhls-blad". Med narvgräs menas det rabattogräs som vi i dag kallar våtarv (*Stellaria media*) och som fortfarande är ett uppskattat grönfoder för kanariefåglar.²⁹

När the ha kommit så wida, at the kunna flyga gifwes them har 3die dag af Narfgräs, som äro många knoppar på, lägges ock ren sand i buren en gång war wecka. När en af them blir siuk måste han tagas ur buren och sättjas uti en annan bur, besprutas ofta med watten, och sättjas i solen, som är thessa foglars halfwa lif. Uti Octobris månad är theras swåraste tid och tå är bästa præservativ för them om the ofta äta grön kåhl, Narfgräs med knåppar och litet Persilja i watten lagd och ther ibland litet safran. Och alltid måste the hafwa hos sig en skål med watten hwari the må kunna bada sig, ty så slätta the lätt sina fiädrar.

Om kanariefröet återkommer von Aken till kapitlets senare del: "Thet dyraste, til thesse foglars underhåld är Canarie-frö", skriver han, men menar att det kan man odla själv på lerjord "uti hwilken the rätt wäl växer, at man af 4 skålpund Canarie-frö kan hafwa 1 fierdedels tunna tillbaka at förwänta,

som försökt är”. Men eftersom det svenskproducerade kanariefröet bliver mindre för varje år, bör man vartannat år använda sig av utländska frön när man sår. ”När thetta fröet sås på fet swart jord, blifwer stor halm och axen mogna intet. Bittida uti April månad är rätta såningstiden, sås thet sednare blifwer thet intet mogit til hösten.”

Frantz Mickaël von Aken berättade detaljerat om bastarduppfödning mellan kanarier och steglitsor:

Om man wil hafwa Bastarder, tager man en Steglis- eller Grönsisk-han til en hwit Canarie-fogel-hona och sätter them om våren en månad uti en liten bur at the para sig, sedan släppas the uti thet rum, ther the skola wara och honan skal kläcka, men emedan Steglis-hanen rifwer gärna Ungarne ut ur boet; therföre är bättre, at hannen then tiden tages ur buren, och sättes uti en annan bur fram före, så at Canarie-honan ser honom, så föder hon Ungarna allena up. Men thessa Bastarder trifwas sedan intet gärna til afwel.³⁰

Denna bastardodling som von Aken bedrev fascinerade Linné – och hans samtid – och det får därför stort utrymme i Linnés egen reseberättelse från färden 1746. Han citerar vad von Aken uppgett för Linné:

Man kan och para dem med andra foglar tillsammans, som en steglitsehan med en canariehona; ungarne som blifwa efter dessa, kallas Bastarder; en sådan Bastard är af naturen starkare och större än canarie fogelen, och kan trifwas uti starkare köld än de ägta canarie foglar. Färgen på honom är liusare än en steglitsa, och der steglitsan är röd på hufwudet, är denna brandgul; han låter nästan som en steglitsa, men siunger intet särdeles. De kunna wäl paras med Ägta Canarie foglar, men det blifwer inga ungar af, ej heller bygga de något bo, utan om en sådan Bastard efter parningen will wärpa eller ligga, kör han alltid någon canarie fogel ur sitt bo, och ligger på hennes ägg, eller wärper sielf ägg, och lägger sig på dem, men man har intet kunnat få några ungar efter dem.³¹

För Linné blev mötet med von Aken omtumlande. Arterna var inte oföränderliga, de kunde korsa sig med varandra.³²

Senare hälften av 1700-talet

Frantz Mikaël von Akens uppsats från 1747 måste ses som den första tryckta skötselansvisningen för kanariefåglar som finns utgiven på svenska. Den utkom i en tid då särskilda handledningar i kanariefågelodling började

publiceras även i andra länder. Viktigast av dessa var förstås Jean-Claude Hervieux de Chanteloups (1683–1745) banbrytande *Nouveau traité de Serins de Canarie* (1709 och senare upplagor) – en författare som kunde stoltsera med titeln ”gouverneur des serins de Madame la Princesse” – en skrift som innehåller detaljerade praktiska råd, baserade på författarens egna erfarenheter. Den översattes också ganska omgående till nederländska (1712), tyska (1712), engelska (1718) och italienska (1724), senare också till danska (1759), spanska (1794) och portugisiska (1801). Olika upplagor av Hervieux bok på franska, tyska och nederländska fanns tillgängliga även i 1700-talets Sverige, av bevarade exemplar i bibliotekssamlingar att döma. Sålunda ägde Carl Gustaf Tessin ett exemplar som han införskaffat 1727. Ex libris och påskrifter på andra exemplar vittnar också om tidigare ägare.

Kanariefåglar var något av ett mode i burgna hem i det gustavianska Sverige. Kanariefåglar hölls överallt. I Bellmans bekantskapskrets fanns Hedvig Gustafva Palmstedt (1759–1812) som födde upp kanariefåglar, vilkas häckning också skildras i en visa. Att det fanns ett växande behov av skrivna handledningar framgår av att en kortad parafras på Hervieux’ arbete utkom också på svenska, nämligen *Underrättelse om Canarie-Foglar och deras ansning*. Den utgavs i två upplagor, den första utgiven på bokhandlare Carl Gottfried Schindlers förlag (tryckt på Johan Blumes tryckeri i Linköping 1770), följd av en andra upplaga i Stockholm 1787. Skriften är en översättning av ett danskt arbete från 1759. Den andra svenska upplagan var tryckt hos Peter Hesselberg och kunde köpas i bokhandlare Johan Arboréns boklåda. Det rörde sig om ett litet häfte på 32 sidor, men med detaljerade uppgifter om olika färgvarianter och med uppgifter om fåglarnas skötsel och vård. Skriften är indelad i fem kapitel som avhandlar 1. ”Om canarie-foglars upprinnelse, skönhet, värde, humeur och temperament”; 2. ”Om häckar och hwad dertil hörer”; 3. ”Om äggens utkläckning”; 4. ”Om de unga canarie-foglarnes: föda och upfödande”; samt 5. ”Om canarie-foglarnas sjukdomar och deras curerande”. En rad olika färgvarianter finns omnämnda, ”gemenagula”, ”gula med hwita Rumpor”, ”hwitgula med röda Ögon”, ”grå med hwita Rumpor eller med hwita Fötter”, ”Agat-stens färgade med röa Ögon”, ”Isabell-färgade af åtskilliga slag”, ”hwitbrokiga”, ”swartbrokiga” samt ”Rått-hwita”. Det framgår dock inte om dessa färger fanns företrädda i Sverige.³³

Men det fanns utrymme för fler skrifter. I Vimmerby satt Erik Norén (1732–1808), uppenbarligen en entusiastisk odlare, och översatte pastor Johann Paul Friedrichs *Für Liebhaber der Kanarienvögel* (ursprungligen tryckt i Schwerin och Wismar 1790), en av sin tids mest uppskattade kanariefågel-

böcker, till svenska. Översättningen var klar 1806 men befordrades aldrig till trycket. Däremot finns den bevarad i Uppsala universitetsbiblioteks handskriftsavdelning och är intressant läsning för den som vill veta mer om tidens syn på kanariefågeln. Erik Norén skriver själv att han förutom Hervieux i en tyskspråkig utgåva från 1771, också hade tillgång till Eleazar Albin, *Natural History of English Song-Birds* (London, 1779) och Johann Mattheus Bechstein, *Naturgeschichte der Stubenvögel* (Ettingen, 1793), vilka tillhörde de viktigaste internationella verken om burfåglar vid denna tid. På Carolina Rediviva finns för övrigt ett exemplar av Eleazar Albins bok från 1779 som har ägts av Linnélärjungen Sven Ingemar Ljung (1757–1828), kronofogde i Småland, med påskrivna svenska namn för de fåglar som nämns i texten. Bland annat har antecknats "Fringilla canaria, Canariefogeln" på Albins illustration av arten.³⁴ Apotekare von Aken skrift förblir dock ett originalarbete utan motsvarighet i kanariefågeln svenska kulturhistoria. Den bygger på de erfarenheter som von Aken införskaffat sig som hängiven uppfödare av kanariefåglar i Örebro.

Kanariefåglar och svenska kanariefåglar

Kanariefåglar förblev länge exklusiva, endast förunnade de bättre bemedlade. Merparten av befolkningen var därför länge hänvisade till sångfåglar som man kunde få fatt på närmare håll. Småpojkar och professionella fågelfångare tillhandahöll domherrar, grönsiskor, hämplingar, korsnabbar, steglitsor och andra arter. Denna kommers pågick i städerna under århundraden. För att göra fåglarna mer attraktiva på marknaden såldes de ofta under mer eller mindre fantasifulla namn. Linné ger intressanta exempel på detta. Han nämner att snösparven såldes som *paradisfågel*, tallbiten som *svensk papegoja* och grönfinken fick länge heta *svensk kanariefågel* när den bjuds ut på gator och torg. Även siska (omnämnd på 1400-talet och avser vad vi i dag kallar grönsiska) och steglits (belagt sedan 1538 som *steglitz*) är egentligen gamla handelsnamn för dessa fåglar, termer som kanske är inkomna i svenska språket med utländska fågelhandlare som från kontinenten anlände med sina varor i små burar av trä. Vad beträffar den "svenska kanariefågeln", grönfinken (*Carduelis chloris*) uppger Linné att den "siunger rätt artigt i burar". Grönfinken, som är lite aggressiv mot andra fåglar i bur, var länge populär som sångfågel, och på kontinenten har den fortsatt att vara omtyckt som burfågel, odlad i många generationer, och numera företrädd även med en helgut form.³⁵

Det äldsta belägget vi har för benämningen *swensk Canariefogel* för grönfink är i en anteckning av Linné från 1731. Detta handelsnamn är säkert föranlett av grönfinkens karakteristiska långa, drillande sångstrof som minner om kanariefågeln sång, kombinerat med storleken och kanske också färgen. Även kanariefåglar kan vara gröna, och grönfinken har ju lite gult i vingteckningen. Grönfinken blir lätt tam och finner sig snart tillrätta i fångenskap. Linné upprepar beteckningen *swensk kanariefågel* i flera av sina skrifter, däribland *Fauna Svecica* (1761) och därmed befasts det i den zoologiska litteraturen. Benämningen *swensk kanariefågel* för grönfink lever länge kvar i handböckerna, men i vilken utsträckning det verkligen användes av fågelhandlarna långt senare är inte bekant.³⁶

Det finns gott om vittnesmål att allmogepojkar sålde vildfångade sångfåglar. De fångade dem med enkla slagfällor, snaror eller limspön. På så sätt kunde de göra sig små förtjänster om de hittade hugade spekulanter. Om de mer specialiserade fågelfångarna, ibland av utländsk härkomst på besök, är vi mindre underrättade, även om sådana fanns i 1700-talets Sverige. Bellman observerade ju som bekant i trängseln bland sillpackare, skraddare och bagarpojkar på Skeppsbron också fågelfångare (Epistel 33). Däremot har vi ett reportage från 1860 som ger oss viss kunskap om Stockholms fågelfångare. De tillhörde tydligen resandefolket eller romerna och stod vid Norrbro och på Gustav Adolfs Torg i Gamla Stan och sålde grönsiskor, domherrar och sidensvansar till hugade köpare. De kunde också träna fåglarna i allehanda konster och att härma människoröster (starar).³⁷

Det tidiga 1800-talet

Kanariefågeln behöll sin popularitet i Sverige, och fick ytterligare spridning i samhället. Med ingången av 1800-talet ökade efterfrågan på handledningar i burfåglars skötsel. Alltjämt var det mest frågan om översättningar från tyskan. Först ut var August Immanuel Kellners *Anvisning till Canarie-Fåglars Kännedom, fortplantning och skötsel* (1816) som så småningom följdes av andra. År 1845 utkom en kanariefågelbok av Wilhelm Lange, likaså en översättning från tyskan. Ett anonymt arbete som utkom i många upplagor, varav den första 1842, var *Fogelvännen. Praktisk afhandling om Kanariefog-lars, steglitsors och grönsiskors vård och häckning m.m.* Det lilla häftet innehåller också uppgifter om bastarduppfofning. Från mitten av 1800-talet kan också nämnas Hermann Ahrendts handledning samt Christian Lud-

wig Brehms *Kanariefoglarne* (1869), båda givetvis också översättningar från tyskan. Mängden skrifter återspeglar förstås ett behov på marknaden och framväxten av ett borgerskap som läser dessa handledningar.³⁸

Här och var i memoarer och brevväxlingar skymtar kanariefågeln också under förra hälften av 1800-talet, men vi får aldrig skärskåda den på allvar. När den finländske djurkonstnären Magnus von Wright, den äldste i en begåvad brödraskara, år 1828 befann sig i Sverige målade han enligt egna dagboksanteckningar från den 19 och 20 september en kanariefågel efter ett uppstoppat exemplar. Målningen skulle ha kunnat ge oss en bild av hur tidens fåglar tog sig ut, men tyvärr tycks den inte finnas bevarad, i varje fall har den inte kunnat lokaliseras. Även brodern Wilhelm hade en kanariefågel i sin hand, nämligen prostinnan Hedvig Carolina Ekströms på Mörkö. När den dog i oktober 1829 stoppade han upp den. Men om den sedan avbildades framgår inte.³⁹

Några på måfå samlade uppgifter visar att kanariefågeln var väl spridd i borgerliga hem. Biskopen Esaias Tegnér hade kanariefåglar på bostället Östrabo utanför Växjö 1835. En besökare i biskopens arbetsrum minns att inte bara skalden själv hälsade välkommen ”utan äfven två andra sångare, tvenne kanariefåglar, dem Tegnér sjelf matade och i hvilkas sällskap han sjöng, ackompagnerad af sina bevingade vänner”. Fredrika Bremer och hennes syster Hedda hade varit oeniga om sina kanariefåglar som barn, förtäljer en bekant till familjen. Claes Adolf Adelsköld berättar i sina fascinerande memoarer om väg- och vattenbyggnadsingenjören, överstelöjtnant Otto Modig som på 1850-talet ägde ”en stor familj af minst etthundra kanariefåglar, som flugo fritt i rummet”. Att hålla fåglar friflygande i rummen var inte ovanligt. Konditor Eckert, som vid mitten av 1800-talet hade sin servering på Novilla på Djurgården och frekventerades av stockholmare som ville dricka vin eller choklad efter en promenad, kunde få sina kläder ”nedsmutsade av de tallösa kanariefåglar, som C. W. Eckert höll där fritt flygande bland de dammiga små lagerträd, som i trälådor stodo utställda överallt i lokalen”. I finländska Borgå hade för övrigt Johan Ludvig Runeberg kanariefåglar som han studerade noga.⁴⁰

Det fanns också möjligheter att beskåda kanariefågeln på nöjesscenen. Kanariefågeln kunde nämligen dresseras att göra konster och att användas i illusionsnummer. Flera artister turnerade under 1800-talet och visade bravurnummer med sina fåglar. Joseph Habitt hette en ”egyptisk trollkonstnär” (hans hemort tycks i själva verket ha varit Wien) som reste i Europa på 1820-talet och visade sina konster. I hans föreställning ingick dresserade

kanariefåglar. Det är ovisst om han nådde Sverige, men till Baltikum kom han. Däremot vet vi att holländaren Johann Caesar Demmenie med sina glasblåsningsexperiment uppträdde i Sverige. Samtidigt visade han dresse-rade kanariefåglar. År 1824 och 1825 var han i Sverige, bevittnad av Märta Helena Reenstierna, och en bevarad trycksak visar att han gav en föreställning med kanariefågel i februari 1825 i Hägers hus vid torget i Uppsala. Samma år besökte han också Västerås. En annan som turnerade i Sverige var fågeldressören K. H. Hessbie, enligt egen uppgift titulerad ”professor, mekanikus och fysisk hovkonstnär hos HM Konungen av Nederländerna”. Han kom med inte mindre än ett fyrtiotal kanariefåglar och visade sina dressyrnummer.⁴¹

För den som verkligen ville ägna sig åt rumsfåglar fanns det redan på 1800-talet tillgängliga beskrivningar för hur man skulle inreda ett aviarium eller fågelrum. Just att hålla fåglarna lösa i kammaren är en tradition som redan Linné och många av hans samtida tillämpade. Denna redogörelse för en voljars inredande är hämtad ur den kände kokbokförfattaren Hagdahls handbok *Fråga mig om all ting!* (1882):

Härtill erfordras en mycket stor bur som man söker inreda så naturenligt som möjligt, eller också kan en del af trädgården eller orangeriet afstängas och omhägnas dertill. Då en stor bur användes insätts trädgrenar i stället för de vanliga pinnarna, och botten betäcks med grästorvor, mossa, grus och sand; skyddade platser anordnas för nästena, och en liten bassin med frisk vatten insättes. Man bör så mycket som möjligt förse de stackars små fångarne med allt hvad de erfordra för sin trefnad, och man kan då vanligen hafva den glädjen att se dem trifvas godt, sjunga, bygga sina nästen och häcka sina ungar.⁴²

Det är dock främst som sångfåglar i bur, senare också som sällskaps- och prydnadsfåglar, som kanariefåglar omtalas i 1700- och 1800-talets källor. Däremot har jag inte lyckats finna någon uppgift om att de togs med ned i gruvor i Sverige, såsom från 1890-talet har skett i andra länder, för att fungera som indikatorer på om koloxidhalten skulle bli för hög. Fåglarna dog nämligen i sina burar och då var det hög tid att bege sig upp ur gruvschaktet. Ännu på 1980-talet användes kanariefåglar i brittiska kolgruvor, men de höll då på att fasas ut från denna verksamhet och ersättas av elektroniska gasdetektorer.⁴³

Det uppstod så småningom olika lokala kulturraser, precis som för hundar, som kännetecknades av storlek, form och färgsammansättning. Lizardkanarier sägs ha införts till England med hugenottflyktingar, norwich-

kanarier odlades av textilarbetare i östra England, lancashire var populära bland arbetarna vid bomullsspinnerierna i Manchester på 1820-talet och yorkshire uppföddes av folket vid ullspinnerier i Bradford vid 1800-talets mitt. Tävlingsmomentet var en viktig aspekt av denna uppfödning. Medan aristokratin ställde ut hästar och hundar fick arbetarna i de brittiska och mellaneuropeiska industriområdena nöja sig med små fåglar som de kunde tävla med.⁴⁴

Den tyska kanariefågelmarknaden

På flera håll i Tyskland utvecklades uppfödning och skolning av sångfåglar under 1800-talet närmast till en industri. Denna sångfågelträning, som kännetecknades av långt drivna krav på sången och en omfattande skicklighet att uppnå fullkomlighet, har förmodligen gamla anor, men hade sin storhetstid under 1800-talet. Domherrar har till exempel av hävd uppfötts i Hessen och Thüringen. Välskolade domherrar betingade höga priser på marknaden. Bofinkar var också föremål för liknande träning och uppfödning, inte bara i Tyskland utan också i Belgien och Nederländerna, där sångtävlingar med vildfångade skolade bofinkar har mycket gamla anor som överlevt in i våra dagar.⁴⁵

Genom utflyttning av tyrolare, som medförde kunskapen att skola goda sångare, till Harz gruvområden i södra Tyskland vid början av 1800-talet, utvecklades där den välsjungande harzerkanarien eller rullsångaren, som den ofta kallades. Detta skedde framför allt i den lilla bergstaden Sankt Andreasberg och kringliggande byar. Den tyske zoologen Harald Othmar Lenz, som på 1830-talet reste runt i de olika tysktalande områden där kanariefåglar uppföddes, kunde konstatera att fåglarna i Harz var överlägsna alla andra. Dessa rullsångare fulländades och rönt under 1800-talet stor efterfrågan runt om i världen. Som mest lär uppfödningen ha sysselsatt 400 hushåll i regionen. Rullsångare blev snart en exportvara och en viktig inkomstkälla för ortens befolkning. ”Många har en inkomst därav av 70–80 thaler”, berättar Lenz, och tillägger att det utfördes ”årligen för omkring 12 000 thaler kanariefåglar därifrån”. Honorna utbjöds av kringvandrande försäljare redan om sommaren, medan unga och välskolade äldre hanar såldes från oktober framöver. År 1866 öppnades ett försäljningsställe i Sankt Petersburg enbart för harzerkanarier. Sin storhetstid hade harzeruppfödningen under senare hälften av 1800-talet fram till första världskriget. År 1906 importerades

275 000 kanariefåglar från Tyskland till Förenta Staterna. Då uppföddes årligen hundratusentals skolade kanariesångare, varav en stor del gick på export.⁴⁶

Tyska försäljare nådde också Sverige, men kanariefåglar kunde även direktimporteras från England. Kommunikationerna förbättrades, fraktfarterna blev billigare och tillgängligheten på exotiska fåglar på marknaden blev allt större. Under årtiondena kring sekelskiftet 1900 kunde svenska fågelintresserade importera burfåglar direkt från Danmark. Flera firmor, bland andra Jysk Fugle-Export i Randers och H.C. Hansen i Horsens på Jylland annonserade i svenska tidskrifter.

Burfåglar i 1800-talets borgerliga miljö

August Strindberg skildrar i *Tjänstekvinnans son* (1886–1887) sina kanariefåglar och den omsorg han ägnade dem. Det hela är självupplevt och bekräftas av hans brevväxling med brodern Oscar i början av 1860-talet där han berättar om sina fågelförvärv, häckningsförsök och den uppmärksamhet han ägnade sina skyddslingar.⁴⁷

Någon tjänstekvinnans son var som bekant nu inte Strindberg, utan han kom från ett ganska gediget borgligt hem, där det varken saknades pengar eller tjänstefolk. Djur fanns det gott om i hans omgivning, även om han växte upp mitt inne i staden, i ett Stockholm som ännu hade kvar en lantlig prägel. Strindberg ogillade hundar; slaktaren som bodde granne med familjen under uppväxten hade folkilskna bestar, något som satte livslångt spår hos författaren. Men hästar och inte minst burfåglar roade honom. Det var inte heller ovanligt i borgerliga miljöer under 1800-talet att hålla sångfåglar i hemmen, inte minst till glädje för barnen. För den som hade råd kunde man till och med införskaffa en kanariefågel. I det Strindbergska hemmet fanns inte bara ekonomiska tillgångar utan också det sociala och kulturella kapital, för att nu alludera på den franske sociologen Pierre Bourdieu, som behövdes för att låta sonen hålla kanariefåglar.⁴⁸

Ur ett europeiskt perspektiv var burfågelhobbyn dock starkt underutvecklad i Sverige under senare hälften av 1800-talet. Medan det såväl på de brittiska öarna som i tysk- och romanskspråkiga områden i Europa hunnit formas till en bred hobby, som omfattades inte bara överklassen, utan också hantverkare och industriarbetare, förblev fågelliebhaberiet – som det hette enligt tidens språkbruk – begränsat i Sverige. Orsakerna till detta är inte

entydiga, men ett skäl torde vara den fördröjda urbaniseringen. På kontinenten uppbars intresset av ett urbant småborgerligt skikt, på de brittiska öarna av en etablerad arbetarbefolkning. I Sverige levde människorna till stor del ännu på landsbygden och överskottet emigrerade utomlands, inte till städernas ännu begränsade industrier. Vid utställningar i Skottland, England eller Tyskland kunde tusentals kanariefåglar ställas ut på 1880-talet, i Sverige var arten alltså relativt sällsynt. Redan i Danmark var situationen en annan, vilket framgår av de översikter som publicerats.⁴⁹

Den tyske zoologen Alfred Brehm, som tecknat fågelhandelns tillstånd i Europa på 1860-talet, sammanfattade förhållandet i Sverige att liebhabet där stod på samma nivå som i Grekland och i Turkiet, det vill säga det förekom knappt. I Sverige hölls mest inhemska fröätare i bur, heter det. Hans rapportör, konservatorn vid Naturhistoriska Riksmuseet, den tyskfödde Wilhelm Meves, meddelade att någon fågelhandel i egentlig mening kunde man knappast tala om. Ville man ha kanariefåglar, papegojor eller andra exotiska fåglar fick man antingen importera dem själva, vilket förekom i hamnstäder som Göteborg och Malmö, eller så var man som i Stockholm i regel hänvisad till tyska handlare som då och då dök upp med kanariefåglar. Meves ger dock en ganska dyster bild av kommersen. Fågelhandlare från Harz kom ibland till huvudstaden med några hundra kanariefåglar, skriver han. De sålde raskt slut på sina varor, men var tydligen inte särskilt nogräknade, eftersom en stor del av fåglarna senare visade sig vara honor, inte de skönsjungande harzersångare kunderna hade förväntat sig. Givetvis fanns viss uppfödning i hemmiljö som bör ha gett möjligheter till avsättning. Det var ju så Strindberg fick tag på sina kanariefåglar i barndomen.⁵⁰

Om den internationella handeln fortfarande var outvecklad, så bjöds regelbundet inhemska sångfåglar ut. Fågelhandböcker från senare hälften av 1800-talet visar att åtskilliga ornitologiskt intresserade gärna höll dem som burfåglar. Kunskaper om fåglar baserade sig ofta på observationer gjorda i fångenskap. Allmogen hade också sedan gammalt huserat fåglar inomhus i sina bostäder, antingen för deras nytta skull (som insektsfångare eller för att senare bli föda) eller som sångfåglar eller leksaker åt barnen. Denna folkliga avikultur levde länge kvar på landsbygden och det har in i vår tid varit vanligt att barn tagit hem kaj- och skatungar för att göra tama.⁵¹

Ännu 1896 kunde dansken Valdemar Wiese (1865–1921) rapportera att fågelhandeln fortfarande var föga utvecklad i Sverige. Han skriver att intresset för tropiska fåglar ännu var i sin linda och låg långt efter Danmark. Detta förklarades dels av bristen på relevant facklitteratur, dels på

besvärliga transportförhållanden. En del fågelintresserade fanns emellertid i städerna längs Öresundskusten, uppger Wiese. Dessa kunde göra sina inköp hos köpenhamnska fågelhandlare. Wiese känner inte till någon handlare med tropiska fåglar i Sverige. Problemet med transporter som ett hinder för fågelintressets utbredande understryks även av svenska författare kring sekelskiftet.⁵²

Dock, under senare hälften av 1800-talet kan man faktiskt skönja ett tilltagande intresse för burfågelhållning i borgerliga kretsar också i Sverige. De nya strömningarna återspeglades bland annat i att utgivningen av handböcker intensifierades och åtskilliga vägledningar utkom dessutom i många upplagor. Också i tidskrifter förekom spridda reportage om kanariefågels vård. Skötselråden anpassades till tidens krav. Fågelburar bör aldrig hängas upp i taket, skrev en författare 1882, särskilt inte i rum där gas bränns, ”emedan luften derigenom blir het och beröfvas sin mesta syrehalt”. År 1894 utkom första upplagan av Lorens Emanuel Björkmans *Handledning i kanariefågels vård och avel*, den första skriven av en svensk författare. Björkman var född i Malmö 1840, men uppvuxen i Schleswig. Han verkade först som folkskollärare och senare som journalist i Borås. Några år senare publicerade före detta bildstenhuggaren, fågelhandlaren Axel Cohn, invandrad från Danmark, ett par häften om tropiska fåglars respektive kanariefåglars skötsel.⁵³

I det sena 1800-talets borgerliga miljö var sångfåglar i bur ett intresse som omhulldades särskilt av kvinnor. Fågeln underhöll med sång men skänkte också sällskap. Skådespelaren Anders de Wahl mindes exempelvis sin mor som satt i köket och småpratade med kanariefågeln Kalle, ”medan hennes av allt skurande och tvättande giktkrökta men alltid lika flitiga fingrar sydde och lappade och stoppade”. I en handbok ägnar författarinnan Mathilda Langlet bland många råd och anvisningar i hushållningens alla grenar även ett kapitel åt kanariefågeln: ”Kanariefåglar äro ofta födda och uppfödda i bur och lida därför ej så mycket af fångenskapen”, heter det bland annat och hon rekommenderar förutom en rymlig bur helst med ett litet badrum, att de utfodras med rov-, hamp- och kanariefrö samt grönfoder. ”En bit socker, skorpa eller saffransbröd bör man väl någon gång gifva dem, men för dem, som för menniskor äro sotsaker icke mycket nyttiga. En bit skaladt äpple då och då är godt för matsmältningen. Eljest är deras egentliga föda roffrö, hampfrö och kanariefrö. Man bör noga se efter att roffröet är rent och hampfröet icke härsket, ty fåglarne blifva sjuka af det senare, och om i det förra finnes t.ex. råttsmuts, kunna fåglarne till och med dö deraf”, heter det också. I en anonym artikel från 1875 får vi veta att ”Ehuru man vanligen

Tofsprydd och släthuvad norwichkanarier i en dansk avbildning av Valdemar Wiese från år 1900. Bilden är kolorerad av den svenske fågelpionjären Hjalmar Rodin i Göteborg. Ur Tidsskrift for Fuglevenner 4:6 (1900).

under benämningen kanariefågel tänker sig en gul fågel, så variera de dock betydligt till färg. Några äro en-, andra flerfärgade, och ju egendomligare färgteckningen är, desto högre brukar man uppskatta fåglarna”.⁵⁴

Fågelhobbyns status kring år 1900

En viss inblick i förhållandet under det sena 1800-talet får vi genom de utställningar som Föreningen för fjäderfäskötselns befrämjande i Sverige arrangerade i Stockholm på 1880- och 1890-talen. Den första fjäderfäutställningen hölls i anslutning till föreningens första ordinarie sammanträde i den så kallade Moriska paviljongen (Alhambra) på Hasselbacken i Stockholm den 23–25 mars 1885. Utställningen omfattade höns, kalkoner, gäss, ankor, duvor samt kategorin ”sång- och praktfåglar”, varunder burfåglar rymdes. Här utställdes bland annat ”3 stycken bofinkar, hvilka måste tilldraga sig synnerlig uppmärksamhet för sin ovanliga tamhets skull”. Utställningen 1886 hade 13 deltagare, men vilka fåglar som ställdes ut meddelas inte. Däremot får vi veta att tre namngivna personer – N. J. Österlund, Corny Murray och W. Holmström, alla med adress Stockholm – belönades med extrapriser för sina fåglar. I slutet av maj året därpå arrangerades på nytt en utställning, dels i parken vid Hasselbacken, dels i Moriska paviljongen. Av ”sång- och praktfåglar” fanns enligt referatet från utställningen tretton burar. Inte heller där ges några närmare uppgifter om vilka fågelarter det rörde sig om. Ifrån den fjärde utställningen, som hölls i en lokal på Klara Västra Kyrkogata 5 i september 1889 visades, förutom en rad höns, kalkoner och gäss även ett större antal sångfåglar, däribland ”tal- och koltrastar, trädgårdssångare, rödhakesångare, harz- och andra canariifoglar, bofinkar, hämplingar m.fl.”, vilka ”genom sin sång [bidrogo] att göra ett besök å utställningen så angenäm som möjligt”. Som framgår var det förutom kanarier idel inhemska fåglar det rörde sig om. Utställningar i föreningens regi fortsatte några år in på 1890-talet.

Med den lilla bas av intresserade fågelvänner som fanns i Sverige, växte föreningslivet så småningom fram. Foreningen for Fuglevenner i Danmark hade år 1900 åtta medlemmar i Sverige, tre i Göteborg, fyra i Uddevalla och en i Malmö. Södra och västra Sverige har förövrigt fram till våra dagar fortsatt att vara tyngdpunkten för den organiserade burfågelskötseln i Sverige. Bland dessa pionjärer kan nämnas Hjalmar Rodin (död 1942), verksam i Göteborg, som i *Tidsskrift för Fuglevenner* kring sekelskiftet publicerade flera artiklar om hembyggda burar och vävarfåglar med egna illustrationer.

I slutet av 1880- och början av 1890-talet etablerades fågelhandeln i Sverige genom importfirmor. Nu var det inte bara kanariefåglar utan också en rad exotiska fåglar från Afrika, Asien och Amerika som via Tyskland och Danmark började nå Sverige. En viktig mötesplats för fågelintresserade var Axel Cohns Fågelaaffär som öppnade på Drottninggatan 44 i centrala Stockholm 1895, men som senare flyttade in på Lilla Vattugatan, också i Klara. Cohn var en mycket kunnig fågelhandlare. Cohns affär i centrala Stockholm förblev en viktig mötesplats för många burfågelintresserade och fanns kvar in på 1970-talet. Senare tillkom Knut Johansson på Roslagsgatan 7, Seiler & Bolle på Vasagatan 36 och efter kriget Nils Englund på Frejgatan 27 A. I likhet med Cohn skrev innehavarna av dessa butiker också artiklar om burfåglarnas skötsel. Enligt Sten Bergman, känd forskningsresande men också genom livet en entusiastisk burfågelhållare vilken omkring 1905 hade förvärvat sina första risfåglar i en av Stockholms fågelaaffärer, fanns det vid tiden för första världskriget tre fågelhandlare i huvudstaden. I Sydsverige utvecklade Carl M. Clementson en viktig importhandel, genom sin Malmö Fågelimport, som 1906 bland annat utannonserade ”engelska formkanarier”. Ett par årtionden senare återfinner vi Malmö fågelaaffär, under ledning av fru Agda Jaepelt, som gör anspråk på att vara ”Sveriges äldsta och största specialaffär” i branschen.⁵⁵

I Tyskland och i Storbritannien, men även på andra håll, utvecklades kanariehobbyn på bred front under 1800-talet, och den behöll sin popularitet under hela 1900-talet. Årliga utställningar utvecklades till stora begivenheter och lockade stora skaror av människor. Någon liknande utveckling fick vi aldrig uppleva i Sverige, utan här förblev utställningskulturen ganska modest.⁵⁶

Entusiasm men också dubier

Sångfåglar, kanariefåglar och med växande tillgång också mer exotiska fåglar började befolka kammare och salonger i det tidiga 1900-talets Sverige. Sfären vidgades från ett snävt borgerskap till allt vidare kretsar. Fågelvännerna kan indelas i tre kategorier, skriver Emil F. Clementson i första numret av *Ornitologisk Tidskrift* från december 1905, nämligen i ”odlare och vänner till kanariefåglar”, de ”som sätta värde på härlig fågelsång”, samt de som vill ha fåglar ”för att betrakta deras lif och rörelser och om möjligt få dem att häcka, men vilja hafva något mera ursprungligt än kanariefågeln”. Han konstaterar

också att "fågelvännernas armé" torde vara större än exempelvis duvodlare och dvärghönsägare, "men de göra ovanligt litet buller af sig".⁵⁷

I början av 1900-talet infördes stora mängder av tropiska fåglar och började tränga ut de inhemska arterna i handeln. Samtidigt växte fram ett motstånd mot att hålla svenska arter. På landsbygden fortsatte småpojkar att fånga siskor och domherrar för att hålla som burfåglar, eller för att avyttra till hugade spekulanter. Motståndet hade emellertid börjat ta form, kanske stimulerat av det sena 1800-talets barnbokslitteratur vars värderingar började få fotfäste. Björkman har i sin bok om burfåglar, den första riktiga handboken på svenska, ett kapitel om fågelfångst. Han beklagar där att Sverige inte har någon lag, som skyddar fåglarna mot detta. I boken ger han några enkla anvisningar om hur nyfångade fåglar skulle behandlas. Han tar avstånd från att infånga utvuxna fåglar. Man skulle nöja sig med just flygga ungar.

Detta ligger i tiden. Bertil Malmberg relaterar ett brev han fått från ingen mindre än Zacharias Topelius 1897. Denne berättar om en grönsiska skalden hade haft i sin barndom:

Hon älskade friheten och dog i fångenskap. Detta gjorde mig så ondt, att jag begrof henne i gröna blad och skref följande grafskrift:

Tippelill, var fri och glad,
Flyg till Gud i gröna blad!
Tack för att du sjöng för mig:
Jag har ledsamt efter dig.

Sedan dess hade Topelius aldrig hållit andra fåglar i bur än kanariefåglar, som var födda i fångenskap. År 1907 kom dock en lag som skyddade småfåglarna under häckningstiden, i många fall också under hela den tid de uppehöll sig i Sverige.⁵⁸

Fågelhållningen i Sverige klarade krisåren i anslutning till första världskriget synbarligen utan större problem. Strax efter kriget hade kanariefågeln hunnit bli vanlig i bredare folklager. I en uppteckning från Varberg uppges att de då var kända som *skomakarfåglar*. Nästan "alla skomakare hade kanariefåglar. Det var så roligt att gå till *fotalagarna* och höra och se alla fåglarna. Det fanns ju inte radio, utan fågelsång fick utgöra musiken", meddelar en kvinnlig informant född 1913. Sambandet skomakare och burfåglar nämns från flera håll, också i Danmark. Grönsiskor och steglitsor hade en fortsatt popularitet som sångfåglar, nu var de som utbjöds i handeln dock ofta importerade från kontinenten. Men även lokala fågelfångare kunde få

Bastarder mellan steglits och grönsiska respektive steglits och kanariefågel, uppföda av universitetsvaktmästare Carl J. Forsling i Uppsala. Illustratör Axel Ekblom (1858–1914). Ur Fauna och flora (1908).

avsättning. Vinterhämplingen var enligt Alarik Behm på 1920-talet ”en av de fåglar, som mest alla vintrar ofta erbjudas till inköp i Stockholmstrakten under tiden november–april”.⁵⁹

Det fanns också kritiska röster i handboksfloran. Under mottot ”håll ej fåglar i bur, men om du så gör, sköt dem väl”, utkom en skötselänvisning 1920, för ovanlighetens skull författad av en kvinna – dock anonym – som förespråkade större burar, bättre renhållning och att burfåglar skulle hållas av kärlek till djuren, inte såsom en ”modenyck eller emedan den anses passa till den övriga dekorerings”.⁶⁰

Med den ökade importen kom en rad nya fåglar i handeln, särskilt från Afrika och Asien, men även från Amerika och Australien. Inom liebhäberiet indelade man sina skyddslingar i kategorierna frö- och insektsätare. Utställningar arrangerades åter efter första världskriget och på 1920-talet hölls regelbundna sådana, med såväl inhemska som tropiska fåglar. Domare som bedömde utställda fåglar hämtades i regel från Danmark. Vid en utställning i Stockholm 1923 visades en mängd tropiska finkar. Den burfågelnintresserade kunde också låta sig inspireras på Skansen. Under Behms ledning

Bastard mellan steglitsbane och domherrehona, en mycket ovanlig kombination, uppfödd av Carl J. Forsling i Uppsala och inlämnad till Naturhistoriska riksmuseet 1922. Foto: Göran Frisk, 2009.

byggdes där upp en anseelig fågelsamling och på 1910- och 1920-talen hölls i voljärer ett stort antal såväl exotiska som inhemska fåglar.⁶¹

Bastardodling

Ett märkligt inslag i europeisk kanariefågeluppfödning har varit vurmen för bastarder mellan kanariefåglar och andra finkfåglar. Denna bastardodling är känd från slutet av 1500- eller början av 1600-talet, då Lazarus Rötting började avbilda kanariefåglar. I en bevarad målning från 1610 återfinns en bastard mellan en steglitschane och en kanariehona, en bastardkombination som senare varit den vanligaste bland kanarieodlare. Linné hade ju 1747 förundrats över sådana bastarder under sitt besök i Örebro. Särskilt i Storbritannien utvecklades bastardodlingen till en mycket populär hobby, även om den förekom också på kontinenten. Bastarder, så kallade *mules*, ingick under 1800-talet som en särskild kategori på utställningar, en tradition som levt vidare fram till våra dagar.⁶²

Trots att bastarderna i allmänhet inte är fortplantningsdugliga har denna typ av avel fortsatt att locka uppfödare. ”Författaren har en gång tagit ägg från ett hämplingbo och låtit dem utkläckas af en kanariefogel. Detta lyckades ganska väl och de sålunda erhållna hämplingarna blefvo icke allenast tama, utan parade sig äfven och födde bastarder med kanariefoglarna”, meddelar August Emil Holmgren. Ett stort antal finkar har rapporterats ge bastarder med kanariefågeln. På 1920-talet tillhörde steglitsbastarder standardutbudet bland Stockholms fågelhandlare och de lovprisades som goda sångare.⁶³

Vaktmästaren vid Uppsala universitet, Carl J. Forsling, var vid 1900-talets början en framstående odlare av bastarder mellan olika nordiska finkar. Den nya tidens uppfattningar om ärftlighet, bland annat genom återupptäckten vid sekelskiftet 1900 av Gregor Mendels studier, påverkade också tidens zoologer att närmare nagelfara sådan avkomma. Forslings korsningar blev därför utsatta för detaljerade granskningar av zoologen Einar Lönnberg, bland annat beskrevs en bastard mellan steglitsa och domherre, en ovanlig kombination som vittnar om Forslings skicklighet som uppfödare.⁶⁴

På kontinenten inledde den tyske genetikern Hans Duncker (1881–1961) vid denna tid i samarbete med fågeluppfödaren Karl Reich ett medvetet arbete att överföra den sydamerikanska kapucinersiskans röda färg till kanariefågeln. En del av dessa bastarder visade sig vara fertila och kunde därför användas vid fortsatt avel. Detta tidiga exempel på genmanipulation –

långt innan fåret Dolly ens var påtänkt – kröntes så småningom av framgång och fick förstås också följevärningar för utbudet av kanariefåglar i Sverige. Numera tillhör röda kanariefåglar i olika schatteringar standardutbudet i Sverige.⁶⁵

Svenska harzerkanarier

I södra och västra Sverige hade i början av 1900-talet utvecklats ett omfattande intresse för harzerkanarier. Man kan säga att det växte fram en lokal svensk kompetens i uppfödning och träning av tyska rullsångare som väl kunde mäta sig med grannländerna i söder. Denna odling var koncentrerad till Malmö-Lund och Göteborg. Den nu övriga hundraåriga Föreningen Kanaria i Göteborg, de första stadgarna antogs 1906, är fortfarande aktiv. Den livaktiga Svenska Harzerodlareförbundet hade lokalavdelningar i Malmö, Lund, Trelleborg och Göteborg.⁶⁶ Sångkanarierna hade importerats från Tyskland och hela verksamheten följde tyskt mönster med tysk terminologi. Sången bedömdes efter den så kallade tyska enhetsskalan från 1922. År 1934 gav förbundet ut en översättning av G. Gross bok.⁶⁷

På 1930-talet var tiden mogen för att börja ge ut separata facktidskrifter. Malmö Harzerodlareförening utgav exempelvis 1930 *Burfågelvännen: tidskrift för harzerodlare och burfågelvänner* och mellan 1932 och 1937 publicerade Svenska Harzerodlareförbundet tidskriften *Kanaria*. Åtskilliga artiklar var översatta från tyskan, men särskilt Gösta Niehoff och Helgo Dagobert i Malmö, senare också Hjalmar Ekenstierna i Lund, var flitiga skribenter. Det kunde handla om angelägna ämnen som foderfrågan, linjeavel och vitaminer. Undulater avhandlades i ett par artiklar 1935. Årliga utställningar garanterade goda fåglar och stolta odlare kunde sälja premierade harzersångare av hög klass.

Den 13–17 december 1933 gick Svenska Harzerodlareföreningens utställning av stapeln på Industrirestauranten i Lund, med utställda fåglar från Lund, Malmö, Trelleborg, Göteborg, Örebro och Nyköping. Som prisdomare fungerade Albert Jahn och Max Lesser från Berlin (*Kanaria* 5:9, 1933). Den 15–16 december 1934 var utställningen förlagd till Henriksbergs restaurant i Göteborg och samlade över tusen åskådare. Som domare fungerade Willi Hartman från Berlin. Några fåglar diskvalificerades för att de inte hade godkända ringar eller för att de inte ville sjunga (*Kanaria*

6:6, 1934). Först under 1900-talet fick kanariefågeln på allvar konkurrens av andra domesticerade buruppfödda arter, framför allt undulaten, men också av måsfinken, zebrafinken, risfågeln och nymfpapegojan.⁶⁸

Efterkrigstiden

Det enda egentliga handbok som fanns tillgänglig i efterkrigstidens Sverige var ornitologen Rudolf Söderbergs bok, som i själva verket var en bearbetning av dansken Christian Lunds (1867–1929) skrift, utgiven på svenska redan 1922, men som Söderberg från 1940 och framöver fick ut i en rad upplagor. Den innehöll också ett kapitel om kanariefåglar, men boken var som helhet föråldrad redan från början. I Danmark verkade sedan 1920-talet österbottningen Curt af Enehjelm (1903–1982), Skandinaviens kanske främst fågelodlare under 1900-talet. Han utvecklades till en framstående fågelodlare, med breda erfarenheter, inte bara av kanariefåglar utan av alla burfåglar som fanns tillgängliga. Enehjelm, som återvände till sitt hemland Finland efter kriget för att bli chef för djurparken på Högholmen i Helsingfors, utgav en lång rad burfågelböcker, bland annat om kanariefåglar. De utgavs först på danska, men flera av dem översattes till svenska av honom själv. Hans kanariefågelbok utgavs i svensk översättning av Gleerups förlag i Lund 1955, men bara i en upplaga, vilket kanske vittnar om att efterfrågan förblev ganska modest (däremot utgavs hans undulatbok i flera upplagor). I Danmark utkom den däremot under olika titlar i en rad upplagor från 1948 fram till 1975.⁶⁹

Uppfödare av harzersångare har stretat på i anonymitet. År 1954 gav Harz-kanarieföreningen i Göteborg ut en tryckt skötselhandling, emedan, som man skriver, den ”svenska litteraturen i detta ämne är mycket knapphändig”. Man hävdar också att de svenska stammarna av rullsångare kunde mäta sig med de tyska, varför import inte längre var nödvändig.⁷⁰

Viktig för burfågelhobbyns utveckling var de utställningar som började hållas igen på 1950-talet. Fågelexpot i Ostermans marmorhallar i Stockholm i april 1953 har hunnit bli legendariskt bland burfågelvänner i Sverige. Arrangörer var Sällskapet Kameleonten i samarbete med firman Zoologiska Importen AB. Det fanns en tanke bakom utställningen, som upprepades 1954 och 1955, nämligen att propagera för en djurpark i Stockholm där tropiska fåglar och djur kunde visas för publik. Någon sådan har ju egentligen aldrig funnits i Stockholm och Skansen, som förvisso tidvis höll

Kanariefågeln Rune i bokhyllan. Foto: Nicke L., 2005.

en del exotiska fåglar och andra djur, har hela tiden haft de nordiska djuren i fokus. Någon riktig djurpark har aldrig förverkligats i Stockholm som förblivit en av Europas få huvudstäder utan en egen zoologisk trädgård.

Kanarieuppfödningen levde vidare på 1950- och 1960-talet lite vid sidan av det växande intresset för tropiska finkfåglar, tropiska duvor, parakiter och vaktlar. Helt moderna böcker utgavs av stadsveterinären Uno Plazikowski (1905–1977), men kanariefågeln har bara ett begränsat utrymme i hans skrifter. På 1950-talet och framöver började det ges ut mer omfattande burfågeltidskrifter. Harzersångare omnämns med egna artiklar i tidskriften *Vivarium*, som utgavs av Plazikowski mellan 1952 och 1954. Den följdes senare av *Burspråket* (1959–1970), *Våra Burfåglar* (1960–1970) och från 1971 av *Fågelhobby*. Nummer 3 av årgång 2011 av den sistnämnda är ett temanummer ägnat helt hållet just åt kanariefågeln, där olika raser presenteras i ord och bild.

En färgstark uppfödare på 1960-talet var Oscar Carlson i Ryd, som efter femtio år i Förenta Staterna återvände till Sverige. Han specialiserade sig på borderkanarier. I Förenta staterna hade han varit framgångsrik odlare och utställare och tog med sig hobbyn tillbaka till Sverige. Han lät höra om sig i fågelkretsar, och med sina ovanligt kraftiga och fina fåglar, som utställningsdomarna inte alltid förstod sig på, bidrog han till en viss

popularisering av borderkanarier i Sverige. På 1960-talet propagerades det ett tag för saxonsångare i vissa kanariekretsar, men de blev nog aldrig särskilt populära, även om de hade sina entusiastiska anhängare. I stället kom belgiska waterslager och spanska timbrado så småningom att konkurrera med rullsångarna. Till efterkrigstidens uppfödare hör också tandläkare Tore Ahlin (1911–2009) i Göteborg som 1996 samlade sitt stora vetande om kanariefåglar i en föga uppmärksammas volym.⁷¹

Burfågelskötseln är på reträtt i 2000-talets Sverige. Tillbakagången kan kanske skyllas på en förändrad syn på fåglar de senaste 20 åren, men kanske mera på dagens livsstilar, där den dagliga omsorgen kan vara svår att leva upp till. Ännu har dock över 82 200 hushåll burfåglar enligt SCB:s beräkningar från år 2006. Mycket av detta är större papegojor som hålls som tamfåglar, men det finns också åtskilliga hushåll som håller finkar, parakiter och andra fåglar i burar och voljärer som hobby och sällskap. Riksförbundet Svensk Fågelhobby har drygt tusen medlemmar 2011. Även om föreningslivet inte är det samma som tidigare är många intresserade. Kanariefågeln har fortsatt popularitet, trots ett generellt falnande intresse. Fortfarande hålls årliga särskilda kanariefågelutställningar i Sydsverige och Göteborg. För sångare finns en förening i Trelleborg, och i Göteborg lever Kanaria, grundad 1906, vidare med ett 40-tal medlemmar. I Göteborg ställdes 2010 ut tjugo kollektioner. Många av odlarna tillhör det äldre skiktet i samhället, men det finns också en växande skara med utländsk bakgrund, något som framgår av resultatlistorna från olika utställningar. Svenska Kanariefågelklubben, som bildades 1967, vänder sig till uppfödare av figur- och färgkanarier. Man uppger sig ha ett par hundra medlemmar. Utställningsresultatet från 2010 visar att åtskilliga raser finns företrädde i Sverige, däribland gibboso, paduaner, lizarder, sydholländare, Scotch fancy, Japan hoso, border, fife och gloster. Kanariefåglar har man i Sverige för sitt höga nöjes skull, för sången, för färg- och formvariationen, men också för att tävla på utställningar med. Däremot förefaller inte kampmatcher med de starkt revirhävande kanariehanarna arrangeras i Sverige, något som man emellertid under senare år uppmärksammat i Förenta staterna. Verksamheten är givetvis illegal.⁷²

I de få zoobutiker som alltjämt lagerhåller levande burfåglar tillhör kanariefågeln standardutbudet. Vid en intervju med en zoohandlare i Uppsala för ett tiotal år sedan gjorde han mig uppmärksam på att det ofta var människor med invandrabakgrund som köpte kanariefåglar, och att de efterfrågade goda sångare. De begärde till och med öppet köp ifall fågeln ej skulle visa sig hålla måttet. Flera av de stora uppfödarna i Mälardalen

har i dag invandrarbakgrund. Jag har varit i kontakt med ett par av dem. De säljer sina kanariefåglar, ofta av mycket god standard, via kontakter eller genom försäljningssajter på internet. Även bastardodling tycks förekomma och jag har sett korsningar mellan steglits och kanariefågel respektive ädelsångare och kanariefågel i dessa uppfödares burar.

Orsaken till att kanariefågeln behållit sin tjuskraft i Sverige under 400 år är att den är lättskött, vacker och skönsjungande. Sångkanarier har alltså sina anhängare i Sverige, inte minst då bland mina taxichaufförer och deras invandrade landsmän, och de förvaltar därmed ett gammalt arv med rötter i renässansen. De förädlade och skolade sångarnas överlägsenhet kan var och en själv numera också förvissa sig om genom att avlyssna eller beskåda skickliga sångare på Internet.

Noter

Tack till Lars Christiansen (Stockholm), Tom De Roo (Antwerpen), Göran Frisk (Naturhistoriska riksmuseet, Stockholm), Stefan Lundberg (Naturhistoriska riksmuseet, Stockholm), Nicholas Redman (Teddington), Peter Axelsen (Flensburg) samt medlemmar i Uppsala Tropiska Fågelförening för hjälp som bidragit till artikelns tillkomst.

¹ Studier av avikultur bland invandrargrupper i Sverige saknas, men för tyska förhållanden finns nu en sociologisk undersökning: Colin Jerolmack, "Animal Practices, Ethnicity, and Community. The Turkish Pigeon Handlers of Berlin", *American Sociological Review* 72 (2007), 874–894. Jerolmack har också studerat duvsporten som en arbetarklassangelägenhet i New York, och hur den spridits till puertoricanska och svarta grupper, se hans "Primary Groups and Cosmopolitan Ties. The Rooftop Pigeon Flyers of New York", *Ethnography* 10 (2009), 435–457. Den moderna kanariefågelkulturen har däremot inte varit föremål för någon mer ingående undersökning, varken bland minoritetsgrupper eller annorstädes. För historiska studier av kanariefågeln betydelse, se dock Friedel Knolle, *Mensch und Vogel im Harz* (Clausthal-Zellerfeldt, 1980) och Otto Laufer, *Singvögel als Hausgenossen im deutschen Glauben und Brauch* (Berlin, 1939), 60–70. Själv har jag berört ämnet i mitt kapitel "Kammar-

sångare och rolighetsministrar", *Signums svenska kulturhistoria* VII: *Det moderna genombrottet*, red. Jakob Christensson (Stockholm, 2008), 311–341. Betoning på historiska förhållanden har också Katherine C. Grier, *Pets in America. A History* (Chapel Hill NC, 2006), 312–324, men vars studie av konsumtionsmönster förknippad med sällskapsdjur är väldigt intressant. Över huvud taget är sociala aspekter på avikulturen dåligt undersökta, men jag vill gärna nämna Ho-hon Leung, "The Lives of Elderly Bird-keepers. A Case Study of Hong Kong", *Elderly Chinese in Pacific Rim Countries. Social Support and Integration*, red. Iris Chi, Neena L Chappell & James E. Lubben (Hong Kong, 2001), 35–52, som ger konkreta inblickar i fågelhållningens betydelse för äldre i Hong Kong. Nicholas Humphrey, *Consciousness Regained* (Oxford, 1983), 98, skrev att sällskapsdjurens inverkan på människans tillvaro fortfarande är dåligt analyserade, ett konstaterande som gäller alltså.

² Fåglar i fångenskap är en viktig, men svår-forskad biokulturell domän av intresse för etnologin. Perspektivet är här historiskt och utgångspunkten är ett fragmentariskt skriftligt källmaterial. Inspirationen för detta sätt att skriva historia kommer bland annat från folklivsforskaren Gösta Berg, som bättre än någon annan förmådde att formulera spännande studier

utifrån notiser i reseberättelser och topografisk litteratur. Se också Gunnar Brobergs monumentala, och på alla sätt föredömliga *Kattens historia. Sverige speglar i djurets öga* (Stockholm, 2004), som dessutom innehåller en metoddiskussion rörande skärvornas betydelse i historiskskrivningen (444–456). Ragnar Kinzelbach har med artikeln ”Was ist Kulturzoologie? Paradigmen und Koevolution von Mensch und Tier”, *Beiträge zur Archäozoologie und Prähistorischen Anthropologie* II (1999), 11–20, visat att kulturzoologi kan vara fruktbart att forska om. Kinzelbach har själv intresserat sig för relationen människa och (tama) fåglar.

³ Fray Juan de Abreu Galindo, *Historia de la Conquista de las Siete Islas Canaries* (Santa Cruz de Tenerife, 1977).

⁴ David A. Bannermann & W. Mary Bannermann, *Birds of the Atlantic Islands I* (Edinburgh, 1963), 284–288; Peter Clement, *Finches and Sparrows. An Identification Guide* (London, 1993), 174 f., och Robin L. Restall, *Finches and Other Seed-Eating Birds* (London, 1975), 100 f. Om kanarierna på Midwayatollen, se Alexander Wetmore, ”Canaries and Other Cage-Bird Friends”, *National Geographic Magazine* 94 (Dec. 1938), 775. Hela artikeln innehåller för övrigt många intressanta detaljer rörande burfågelkulturen runt om i världen. Om förvildade burfågelpopulationer i Europa: Enrique Murgui, ”Factors Influencing the Distribution of Exotic Bird Species in Comunidad Valenciana (Spain)”, *Ardeola* 48 (2001), 149–160 och Salit Kark, Wojciech Solarz, François Chiron, Philippe Clergeau & Susan Shirley, ”Alien Birds, Amphibians and Reptiles in Europe”, *Handbook of Alien Species in Europe* III (Berlin, 2009), 105–118. För utomeuropeiska förhållanden nöjer vi oss med att hänvisa till Charlotte A. M. Yap & Navjot S. Sodhi, ”Southeast Asian Invasive Birds. Ecology, Impact and Management”, *Ornithological Science* 3 (2004), 57–67.

⁵ Om införsel av exotiska fåglar till Europa under renässansen, se Erwin Stresemann, *Die Entwicklung der Ornithologie* (Berlin, 1951), 24–26. Myten om kanarifåglarna på Elba, se Fausto Barbagli & Carlo Violani, ”Canaries in Tuscany”, *Bolletino del Museo Regionale di Scienze Naturali di Torino* 15 (1997), 25–33. Tim Birkhead, Schulze-Hagen & Ragnar Kinzelbach,

”Domestication of the canary *Serinus canaria*”, *Archives of Natural History* 31 (2004), 50.

⁶ Birkhead, Schulze-Hagen & Kinzelbach 2004, 51.

⁷ Ragnar Kinzelbach & Jochen Hölzinger, *Marcus zum Lamm (1544–1606). Die Vogelbücher aus dem Thesaurus Pitturarum* (Stuttgart, 2000), 312–314; Birkhead, Schulze-Hagen & Kinzelbach 2004, 52 f.; Erwin Stresemann, ”Die Vogelbilder des Nürnbergers Lazarus Rötting (1614)”, *Verhandlungen der Ornithologischen Gesellschaft in Bayern* 15 (1923), 308–315; Erwin Stresemann, ”Zur Geschichte einiger Kanarienvogel-Rassen”, *Ornithologische Monatsberichte* 31 (1923), 103–106; James J. Parsons, ”The Origin and Dispersal of the Domesticated Canary”, *Journal of Cultural Geography* 7 (1987), 19–34.

⁸ Ragnar K. Kinzelbach, ”The Distribution of the Serin (*Serinus serinus* L., 1766) in the 16th century”, *Journal für Ornithologie* 145 (2004), 177–187.

⁹ J. C. Hervieux de Chanteloup, *Nouveau traité des serins de canarie contenant la maniere de les élever & les appareiller, pour en avoir de belles races; avec des remarques sur les signes & causes de leurs maladies, & plusieurs secrets pour les guérir* (Paris, 1713), 10–12. Tom De Roo ger en utmärkt översikt och flera nya perspektiv av kanarifågeln etablering i 1600- och 1700-talets Mellaneuropa i artikeln ”From Chaffinch to Canary. Innovation in Early Modern Aviculture”, *Aviculture. Historical Perspectives*, red. Ingvar Svanberg (under utg.).

¹⁰ Den viktigaste översikten av kanarifågeln historia är Rudolf Galloway, ”History of the Canary”, *Canaries, Hybrids and British Birds in Cage and Aviary*, av John Robson (London, 1910), 9–35, och James J. Parsons’ nämnda artikel från 1987. Om kanarifåglar i det edwardsianska England, se Keith Thomas, *Man and the Natural World. Changing Attitudes in England 1500–1800* (London, 1983), 111. Om handel med kanarifåglar i 1600-talets London, se Parsons 1987, 24. Joseph Blagrave, *Epitome of the Art of Husbandry* (London, 1675), 106 f.; Samuel Pepys, *The Diary* (London, 1893), 9; Tom De Roo, *Dierlijk gezelschap, menselijke reflectie* (Antwerpen, 2005), 152–154.

¹¹ Tyrolens betydelse som kommersiellt odlingscentrum under 1600- och 1700-talet framhålls i George-Louis LeClerque de Buffon, *Histoire naturelle des Oiseaux* VII (Paris, 1779), 70 f.; Parsons 1987, 24.

¹² Daniel Almqvist, *Stockholms stads tänkeböcker från år 1590* II: 1596–1599 (Stockholm, 1954), 288; A. M. Taylor, "Swift's Use of the Term 'Canary Bird' at the End of the Voyage to Brobdingnag", *Modern Language Notes* 71 (1956), 175–177; Gordon Williams, *Dictionary of Sexual Language and Imagery in Shakespearean and Stuart Literature* (Cambridge, 1994), 191; Julie Coleman, *Love, Sex, and Marriage. A Historical Thesaurus* (Amsterdam, 1999), 307.

¹³ Sigfrid Aronius Forsius, *Physica (Cod. Holm. D 76)*, utg. Johan Nordström (Uppsala, 1952), 283.

¹⁴ För engelska benämningar, se Bill Sherck, *500 Years of New Words* (London, 2005), 57; om Forsius djurbeskrivningar, se Ingvar Svanberg, "Swedish Cetology in the Early Seventeenth Century. Sigfrid Aron Forsius Descriptions of Whales", *SLÅ* 2008, 169–187. Om Gessners benämningar se Katharina B. Springer & Ragnar K. Kinzelbach, *Das Vogelbuch von Conrad Gessner (1516–1565)* (Berlin, 2009), 370 f.

¹⁵ Hugo Suolahti, *Die deutschen Vogelnamen. Ein wortgeschichtliche Untersuchung* (Straßburg, 1909), 133 f.; Stresemann, "Die Vogelbilder..." (1923), Kinzelbach & Hölzinger 2000, 313.

¹⁶ SAOB K335, tryckår 1935. Som källa anges *TullbSthm* 21/4 1578. Arkivarie Marianne Svensson har i mejl från 6 september 2010 meddelat att "de excerpter som medtagits i trycket är tyvärr förkomna. Lokala tullräkenskaper för Stockholm är en handskrift i Riksarkivet och tyvärr har vi inte någon kopia från just det datum som citeras här". Se vidare Johannes Franck, *Speculum botanicum* (Upsala, 1638), C 3 a, och Olof Rudbeck, *Hortus Botanicus* (Upsala, 1685), 88 (*Canarie frö*); om kanariefröets förekomst i England, se William Turner, *The New Herbal* I (Cambridge, 1995), 497: "I have as yet no English name of Phalaris, but for lack of a better name, it may be called peti panik, of the likeness that it hath with the right panik". Om odling av kanariegräs i England, se Joan Thirsk, *Chapters from the Agrarian History of England and*

Wales III: *Agricultural Change. Policy and Practice, 1500–1750* (Cambridge, 1990), 297 f.

¹⁷ Haqvin Spegel, *Gudz werck och hwila* (Stockholm, 1998), 259. Om synen på fåglar i 1600-talets Sverige, också sångfåglar i bur, se Gunnar Broberg, "Människor och djur", *Signums svenska kulturhistoria* III: *Stormaktstiden*, red. Jakob Christensson (Lund, 2005), 407–441.

¹⁸ Michael Hemmershams *West-indianisk reesebeskrifning från åhr 1639 till 1645* (Wijsingborg, 1674), 3; Johann Classon Risingh, *The Rise and Fall of New Sweden. Governor Johan Risingh's Journal, 1654–1655*, in *Its Historical Context*, red. Stellan Dahlgren & Hans Norman (Uppsala, 1988), 140; Ingvar Svanberg, "'Kunna lära att hwisla och tala'. Linnés och andras papegojor i 1700-talets Sverige", *Uppland* 2007, 115–150; Tom De Roo, "Vreemde vogels. de papegaai en de kanarie als uitheemse gezelschapsdieren in Antwerpen van de zestien-de tot de achttiende eeuw", *Wonderlycke dieren op papier in de tijd van Plantin*, red. H. Devisscher (Antwerpen, 2007), 29–47.

¹⁹ Om fåglar hos Linné, se Ingvar Svanberg, "'Deras mistande rör mig så hierteligen'. Linné och hans sällskapsdjur", *SLÅ* 2007. En ögonblicksbild av fåglar i det linneanska hemmet på Svartbäcksgata ges av Eric Sefström, "Kort Beskrifning på de Djur, som Herr Archat. Och Riddaren Linnaeus hafwer uti Kongl. Academiens i Upsala Botaniska Trägård och hwilka wistes den 16 Maji 1760", *Svenska Samlingar* I (1763), 17–25. Om orrar i fångenskap i 1700-talets Sverige, Ingvar Svanberg, "Orren på Mummens världshus", *Rig* 90 (2007), 82–86. Olof Schwartz ger i *Svensk zoologi* II (Stockholm, 1809), 43–45, en ganska utförlig skildring av uppfödning och vård av orrar i fångenskap.

²⁰ Svanberg, "Deras mistande..." (2007), 21–24; Sven T. Kjellberg, "Möbler i Göteborg 1649–1925", *Kulturen* 1967, 9; Roger De Robelin, "Ett fruntimmers bibliotek från frihetstiden. Ulrika Lovisa Sparres boksamling på Åkerö 1755", *Biblis* 27 (2004), 2; Claes Lundin & August Strindberg, *Gamla Stockholm* (Stockholm, 1882), 8. I det europeiska 1700-talets måleri finner man då och då gula kanariefåglar avbildade, t.ex. Mariano S. Maellas porträtt av Carlota Joaquina med gul kanariefågel från

1785, François Bouchers målning av en flicka och yngling som placerar en fågel i en bur, eller den franska konstnärinnan Jeanne Elisabeth Chaudets målning av en ung flicka med fågelbur från sent 1700-tal som visar en bur full med gula kanariefåglar.

²¹ Carl Linnaeus, *Wästgöta-Resa, På Rikens Högloftige Ständers Befallning Förrättad år 1746. Med Anmärkningar uti Oeconomien, Naturkungheten, Antiquiteter, Inwånarnes Seder och Lefnads-sätt* (Stockholm, 1747), 11 f.

²² Christoph Gasser, "Die Imster Vogelhändler", *Der Schlern* 75 (2001), 992–1008. Om Linnés intresse för fåglar i fångenskap under hans resor, se Ingvar Svanberg, "Deras mistande..." (2007), 19 f., 28, 53.

²³ Linné 1747, 8.

²⁴ Exempelvis Anders Tidström, *Resa genom Dalarna 1754* (Falun, 1955), 13; *Bref och skrivelser af och till Carl von Linné I:3* (Stockholm, 1909), 224; Märta Helena Reenstierna, *Årstadagboken. Journaler från åren 1793–1839 I: 1793–1812* (Stockholm, 1946), 46, 56, 95.

²⁵ Uppgiften om Anna Johanna Grill och hennes kanariefågel återfinns hos Jonas Carl Linnerhielm, *Bref under senare resor i Sverige III* (Stockholm, 1816), 127. Ämnet gravskrifter över hädangångna sällskapsdjur behandlas utförligt i en ny avhandling i litteraturvetenskap, Daniel Möller, *Fänad i helgade skrifter. Svensk djurgravsposi 1670–1760* (Lund, 2011). Möller förtecknar också ett stort antal sådana dikter. För exempel med kanariefåglar, se Ingvar Svanberg, "Deras mistande rör..." (2007), 95. Om Mozarts stare, se Meredith J. West & Andrew King, "Mozart's Starling", *American Scientist* 78:2 (1990), 106–114.

²⁶ Cathrine Arvidsson, *Kina slott. Dröm och verklighet* (Stockholm, 1997), 37, Anders Björklund, *Beskrifning öfver Kongl. Lust-Slotten Drottningholm och China* (Stockholm, 1796), 148.

²⁷ Carl Linnaeus, *Systema naturae I* (Stockholm, 1796), 181.

²⁸ För en utförlig redogörelse för Akens författarskap i allmänhet och om kanariefåglar i synnerhet, se Ingvar Svanberg, "Eine Anleitung zur Pflege von Kanarienvögeln von 1747. Über des Apothekers Frantz Mikail von Akens Hus- und

Land-Apotheque. Zugleich eine Geschichte des Kanarienvogels in Schweden", *Blätter aus dem Naumann-Museum* 27 (2010), 18–30.

²⁹ Om folkliga benämningar på *Stellaria media*, se Veit Brecher Wittrock, "Vätarf, *Stellaria media*", *Kungl. Svenska Vetenskapsakademiens Årsbok för år 1908* (1908). Att växten uppskattades av fåglar framgår av flera av dess benämningar. Redan Johannes Franckenius anger *Hönsegräs* och *Foglegräs* för arten, *Speculum botanicum renovatum* (Uppsala, 1659), A 2.

³⁰ Frantz Mikail von Aken, *Hus- och Land-Apotheque, bestående af approberade och säkra medel, til boskaps, färs, samt andre kreaturs praeservation och curenande, uti the wahnliche påkommande sjukdomar och färsoter; jämväl til at utöda wargar, räfwar, loar, björnar, rof-foglar, med flere odjur, såsom ohyra i husen* (Skara, 1747), 61–68.

³¹ Linné 1747, 12

³² Linné skriver i *Systema naturae* (1758), 118 att kanarien bildar bastarder, men att de är infertila: "hybrida parit; sed non ejus nepos". De märkliga bastarduppfödningarna i Örebro gav eko i den dåtida lärda världen och refereras utförligt av flera författare, se Clas Alströmer, *Tal, om den fin-ulliga får-afveln, Hället för Kongl. Vetenskaps Academiens, Vid Praesidi nedläggande, Den 25 April 1770* (Stockholm, 1770), 69, och Gustaf von Carlson, *Tal, med Ströde Anmärkningar öfver Foglarnes Seder och Hushållning* (Stockholm, 1789), 5. Se därtill Gunnar Broberg, *Homo sapiens L.* (Uppsala, 1975), 46. Uppgifter om steglitsan vid bastardavel återfinns också i Swartz 1809, 102.

³³ Torkel Ståhlmark, *Bellman i verkligheten. Familjeliv, sällskapsliv, konstnärsliv* (Stockholm, 2000), 140; *Underrättelse om canarie-foglar och deras ansning* (Norrköping, 1770), ny uppl., Stockholm 1787. Den danska förlagan är *Efterretning om Canarie-fugle og deres Pleye* (København, 1759). Det danska nationalbibliotekets katalog Rex attribuerar det 39 sidor lilla häftet till Hervieux. Som översättare anges Chr. Carl Kramer. En andra upplaga utkom 1763 och en fjärde upplaga 1830. Jag tackar Lars Christiansen för dessa bibliografiska uppgifter.

³⁴ Däremot utkom en danskspråkig översättning, *Erfaring for Elskere af Kanariefugle*, utg. Timoth. Møller (København, 1800). Noréns

översättning "För älskare af kanariefoglar", gjord efter andra tyska upplagan från 1802 av Friedrichs bok, förvaras i Uppsala universitetsbiblioteks handskriftsaveldelning, under signum D 186:4. Handskriften innehåller en del kompletterande anteckningar gjorda av Norén. Eleazar Albin, *Natural History of English Song-Birds* (London, 1779).

³⁵ Einar Lönnberg, *Linnés föreläsningar öfver djurriket* (Uppsala, 1913), 144. Steglits har inlämnats från slaviska språk (jfr tjeck. *stehlec*, pol. *szczygiel*, slov. *scegljec*), men är av ljudhärmande ursprung; även siska är sannolikt ursprungligen från ett slaviskt språk, och har likaså sitt ursprung i ett ljudhärm. I Tyskland har gulhämpligen av hävd benämnts *Girlitz*, vilket var de slovenska fågelfångarnas handelsnamn när de avyttrade den i Augsburg och andra tyska städer (på slovenska heter den numera *grilcek*). Wilhelm Aurell skriver i en artikel med den lite förbryllande titeln "Vakteln. (Tallbiten, *Corythus Eucleator* Lin. och Cuv.)", *Svenska Familj-Journalen* 16 (1877), 138, att det var förvånande "att Stockholms *gaminer* någonsin förgäfvets få utbjuda sina *svenska papegojor* för 'bara 50 öre', för '25 öre, lilla söta go'a herrn-, bara för ja? behöfver pengar, si'". Uppenbarligen kallades tallbiten ännu på 1870-talet svensk papegoja av gatpojkar som fångade fåglar.

³⁶ Carl von Linné, *Methodus avium sveticarum*, utg. Einar Lönnberg (Uppsala, 1907), 67 (manuskriptet är dagtecknat 1 januari 1731 – Linné kontrasterar *swensk Canariefogel* mot *utlänsk Canariefogel*); Pehr Gust. Tengmalm, "Anmärkningar vid *Lanius collario*, en liten Rof-fogel", *Kongl. Vetenskaps Academiens Nya Handlingar* II (1781), 104; Einar Lönnberg, 144. Ännu 1860 skriver C. R. Roselli att "våra fogelfångare gifwa dem namn af Swensk Canariefogel", C. R. Roselli, *Om Fiskar, Amphibier och Foglar som finnas uti eller i trakten af Mälaren* (Stockholm, 1860), 37. Blagrove 1675, 107, meddelar intressant nog att "Many Country-People cannot distinguish a Canary from one of our common Green Birds". Gula kanariefåglar var uppenbarligen ännu mycket ovanliga i det sena 1600-talets England.

³⁷ August Blanche, "Stockholmstyper 2: Fogelfångaren", *Illustrerad Tidning* No 24 (16 juni 1860), 3; Sigurd Erixon, *Stockholms hamnarbe-*

tare före fackföreningens genombrutt. En etnologisk studie (Stockholm, 1949), 11 f.; Gunnar Brusewitz, *Stockholm. Staden på landet* (Stockholm, 1969), 71. Se också Marie Sophie Schwartz, "Fågelfångaren", *Svenska Familj-Journalen* 10 (1871), 77–79.

³⁸ August Immanuel Kellners *Anweisung till Canarie-Fåglars Kännedom, fortplantning och skötsel* (1816), originalet är *Naturgeschichte der Canarienvögel, oder Anleitung zur Kenntnis und Wartung derselben und was in der Hecke zu beobachten* (Leipzig, 1805); Karl Friedrich Wilhelm Lange, *Om kanariefoglar* (Stockholm, 1845). *Fogelvännern. Praktisk afhandling om Kanariefoglars, steglitsors och grönsiskors vård och häckning m.m.* (Stockholm, 1842) utkom i flera upplagor. En 6:e upplagan utgavs 1892. Hermann Ahrendts, *Handledning vid fåglars uppstoppling, kanariefåglars häckning och uppfödning, deras sjukdomars behandling samt att lära inhemska fåglar tala* (Stockholm, 1854). Christian Ludwig Brehm, *Kanariefoglarne. Deras skötsel och fortplantning* (Stockholm, 1869) som är en översättning av *Die Wartung, Pflege und Fortpflanzung der Canarien-Vögel, Sprosser, Nachtigallen, etc.* (Weimar, 1855). Senare utkom *Kanariefågeln, dess varieteter, skötsel och fortplantning* (Stockholm, 1871), som också utkom i en rad utgåvor.

³⁹ Magnus von Wright, *Dagbok 1824–1834. Konstnärbröderna von Wrights dagböcker* I, utg. Anto Leikola, Juhani Lokki, Torsten Stjernberg & Johan Ulfvens (Helsingfors, 1996), 83; Wilhelm von Wright & Ferdinand von Wright, *Dagböcker. Konstnärbröderna von Wrights dagböcker* VI, utg. Anto Leikola, Juhani Lokki, Torsten Stjernberg & Johan Ulfvens (Helsingfors, 2008), 52. Tack till Torsten Stjernberg som eftersökt kanariebilderna åt mig.

⁴⁰ Sven August Hollander, *Minne af Esaias Tegnér* (Stockholm, 1866), 212, jfr Elov Kristofer Tegnér, *Från farfarsfars och farfars tid* (Stockholm, 1900), 263; Margaret Howitt, *Ett år hos Fredrika Bremer* (Stockholm, 1867), 86; Claes Adolf Adelsköld, *Utdrag ur mitt dagsverks- och pro diverse-konto. Lefnadsminnen af Cl. Adelsköld* II (Stockholm, 1900), 97; Nils & Edvard Selander, *Två gamla stockholmars anteckningar* (Stockholm, 1920), 219, om konditor Eckert från Mecklenburg och hans inrättning på No-

villa, se Claes Lundin & August Strindberg, *Gamla Stockholm* (Stockholm, 1882), 66; Gunnar Mascoll Silfverstolpe, "Runebergs hem i Borgå", *Svenska kulturbilder V* (Stockholm, 1931), 282.

⁴¹ Sven Hirn, *Den Gastronomiska Hästen. Gamla nordiska artistaffischer* (Helsingfors, 2002), 30 f., 36; Claes Krantz, "Marknadsliv", *Det glada Sverige. Våra fester och högtider genom tiderna III*, red. Gösta Berg (Stockholm, 1948), 2005. Per Gunnar Evander skriver i romanen *Fuskaren* (Stockholm, 1991), 236, om ett trollerinummer med en kanariefågel. I synnerhet i USA utkom flera handledningar i att träna kanariefågeln att göra tricks, se exempelvis Chas. N. Page, *Canary Breeding and Training* (Des Moines IA, 1902) och Carolyn Knapp, *Teaching Tricks to Canaries and Cage Birds* (Chicago IL, 1939). Numera används mest beskedliga och lättämjda skrattduvor av illusionister.

⁴² C. E. Hagdahls, *Fråga mig om all ting!* (Stockholm, 1882).

⁴³ Wetmore 1938, 796; 1986: Coal mine canaries made redundant, *BBC News* 1986-12-30.

⁴⁴ De brittiska kanarierasernas historia skildras i Gordon Terence Dodwell, *The Lizard Canary* (London, 1953); Gordon Terence Dodwell, *Encyclopedia of Canaries* (London, 1976), 12–14, 160–162; Gordon Terence Dodwell, *The History and Development of the Lizard Canary, the Crested, Lancashire, Scots Fancy and Several Other Rare Breeds* (London, 1982), 3–12, 59–64, 87–92, 111–116, 134 f., 161–164.

⁴⁵ För en detaljerad skildring av hur domherrar sångtränades i tyska Hessen, se George H. Holden, *Canaries and Cage-Birds. The Food, Breeding, Diseases and Treatment* (New York, 1888), 59–85.

⁴⁶ Harald Othmar Lenz berättelse finns återgiven på svenska i Alfred E. Brehm, *Djurens lif II: Foglarne* (Stockholm, 1875), 18. Den tyske ungdomsförfattaren Christoph von Schmid (1768–1854) utgav en roande skildring om kanariehanteringen i Europa. Den engelska översättningen *The Canary Bird* (New York, 1854) innehåller också ett antal fina illustrationer. Om sångkanariefågeln utveckling under dess högkonjunktur i Sankt Andreasberg 1870–1910, se Friedel Knolle, 1980; Tim Birkhead, *The Red*

Canary. The Story of the First Genetically Engineered Animal (London, 2003), 36–40; Henry Oldys, "Cage-Bird Traffic of the United States", *Yearbook of Department of Agriculture for 1906* (Washington DC, 1907), 168.

⁴⁷ August Strindberg, *Tjänstekvinnans son* (Stockholm, 1996), 90; Torsten Eklund, *Strindbergs brev I: 1858–1876* (Stockholm, 1948), 2, 3, 14, 16). Se också Allan Hagsten, *Den unge Strindberg* (Stockholm, 1951), 137. Strindbergs fågelintresse avhandlas utförligt i Gunnar Brusewitz, *Guldörnen och duvorna. Fågelmotiv hos Strindberg* (Stockholm, 1989). Kanariefåglar återkommer då och då i Strindbergs författarskap.

⁴⁸ Pierre Bourdieu, *Distinction. A Social Critique of the Judgement of Taste* (Cambridge MA, 1984).

⁴⁹ A. Schröder, *De tropiske Stuefugle, deres Røgt oc Pleie* (Kjøbenhavn, 1888); V. Wiese, *De nordiske stuefugle, deres røgt og pleje* (Kjøbenhavn, 1891), 56.

⁵⁰ Alfred E. Brehm, *Gefangene Vögel. Ein Hand- und Lehrbuch für Liebhaber und Pfleger einheimischer und fremdländischer Käfigvögel I* (Leipzig und Heidelberg, 1872).

⁵¹ Se Ingvar Svanberg, *Siskeburar och gulfisk-skålar. Ur sällskapsdjurens kulturhistoria* (Stockholm, 2001), 37–47; Ingvar Svanberg, "Levande flugfångare", *Rig* 89 (2006), 78–84, och Svanberg 2008, 317–330; Gunnar Brusewitz, "När brushanen hörde till husdjuren", *Den näjsamma nyttigheten. Om natur och naturskådande i en svunnen tid* (Stockholm, 1982), 218–227.

⁵² V. Wiese, *Tropefuglenes liv i fangenskap. Haandbog i fuglenes røgt, pleje og opdræt II* (Aarhus, 1896), 208. Författarens fullständiga namn var Valdemar Heinrich Ferdinand Wiese, men i alla böcker, tidskriftsartiklar och bibliotekskataloger ges bara hans förnamn som "V". Tack till Peter Axelsen i Flensburg som försett mig med biografiska uppgifter.

⁵³ L. E. Björkman, *Handledning i kanariefågeln vård och avel* (Stockholm, 1894; ny uppl. 1917). Om Björkman, som författade en rad skrifter, inte minst barnböcker, kan man läsa om i Eva Nordlinder, *Sekelskiftets svenska konstsaga och sagodiktaren Helena Nyblom* (Stockholm, 1991),

60, 225 f. och passim. Andraupplagan av Björkmans kanariebok från 1917 recenserades av Axel Adlersparre i *Den Svenske Duv-Vännen* 2:1 (1920), 11–13. Om Adlersparre, se Ingvar Svanberg, "En bortglömd pionjär inom fågelhobbyn", *Fågelhobby* 40:7 (2010), 298 f. Björkman radikaliserades och tog senare avstånd från att hålla fåglar i bur, se hans *Vi och våra husdjur. Med många djurberättelser* (Stockholm, 1923). Axel Cohn, född i december 1869 i danska Varde, utgav *Anvisning om kanariefågels rätta behandling och skötsel* (Stockholm, 1898). Biografiska uppgifter om Cohn återfinns i Is. Goldmann, *Kända Stockholmare* (Stockholm, 1936), 143.

⁵⁴ Anders de Wahl, *Mormor och morfar. Minnen från pojktiden* (Stockholm, 1948), 27, 53, 96; Mathilda Langlet, *Husmodern i staden och på landet* (Stockholm, 1884), 1031 f. En intressant inblick i senare hälften av 1800-talets kanarieskötsel får man i "Kanmariefåglarna", *Svenska Familj-Journalen* 13 (1875), 180 f.

⁵⁵ Utförligare med hänvisningar i Svanberg 2008. Om handeln i början av 1900-talet, se Ingvar Svanberg, "Mannen som älskade fåglar. Sten Bergman och Japan", *Fjärrannära. Kontakten mellan Sverige och Japan genom tiderna*, red. Bert Edström & Ingvar Svanberg (Stockholm, 2002), 123, samt Sten Bergman, "Förord", *Boken om burfåglar*, av Uno Plazikowski (Stockholm, 1959), 5. Knut Johansson (f. 1882) resp. Nils Englund (f. 1884) presenteras i Goldman 1936, 193, 384. För skötselråd, se N. E[nglund], "Kanmariefågeln", *Den Svenske Duv-Vännen* 1:6 (1919), 7 f. och i 1:7 (1919), 5.

⁵⁶ I mängden av tyska böcker om kanariefåglar från senare hälften av 1800-talet och fram till i dag sticker Karl Russ, *Kanarienvogel. Seine Naturgeschichte, Pflege und Zucht* (Hannover, 1880) ut. Fram till 1926 hade det hunnit komma ut i inte mindre än 15 upplagor, många redigerade av Karl Neunzig, som senare föll offer för nazismens massmord på judar. Boken var också mycket läst av svenska kanariefågelvänner före andra världskriget. Det finns en hel uppsjö engelska kanariefågelböcker, som ofta är mycket personligt skrivna, och därmed också ger en intressant inblick i hobbyn och utställningsverksamheten. De är värda sin egen studie. Här vill jag bara nämna George Lynch, *Canaries in Colour* (London, 1971) som jag för över 30 år se-

dan förvärvade, till nedsatt pris, på Lundequist-ska bokhandeln i Uppsala och som indirekt inspirerade till att studera kanariefågels svenska historia. Lynch bok är mycket underhållande.

⁵⁷ "Smått och gott", *Ornitologisk Tidskrift. Organ för fjäderfä- och fågelvänner*, nr 0 (1905), 11.

⁵⁸ Bertil Malmberg, *Ett författarliv* (Stockholm, 1952), 276. Framväxten av djurskyddstanken diskuteras utförligt i Karin Dirkes avhandling, *De värnlösa vännerna. Den svenska djurskyddsrelsen 1875–1920* (Stockholm, 2000), 142 ff; se också Göte Klingberg, *Svenska barn- och ungdomslitteratur 1591–1839* (Stockholm, 1964), 284 f. Om fågelskyddet, se också Orvar Löfgren, "Our Friends in Nature. Class and Animal Symbolism", *Ethnos* 50 (1985), 23–35, på svenska i forskarantologin *Den dolda historien. 27 uppsatser om vårt okända förflutna* (Stockholm, 1984), 275–296.

⁵⁹ Folklivsarkivet, Lund, Svar å frågelista LUF 178: LUF M 20 208. Alfred Brehm, *Djurens liv* VI: *Fåglar* 1 (Stockholm, 1924), 318.

⁶⁰ D. M. H., *Skötseln av burfåglar* (Stockholm, 1920).

⁶¹ Med anledning av kritik som framförts mot en burfågelutställning i Stockholm i februari 1920 publicerade Axel Adlersparre, "Några ord om utställningsreglementet för burfåglar", *Den svenske duv-vännen* 2:7 (1920), 49–51 och 2:8 (1920), 59 f. Förteckningar över utställda fåglar återfinns i *Katalog över S.B. Vs första utställning i Stockholm hösten 1922* (Stockholm, 1922), och *Katalog över burfåglar 1923. Utställningskatalog* (Stockholm, 1923). Fåglarna på Skansen kring förra sekelskiftet behandlas utförligt i Ingvar Svanberg, "'Birds are always gratefully received'. The acquisition of zoo birds to Skansen before 1920", *Aviculture. Historical Perspectives*, red. Ingvar Svanberg (under utg.)

⁶² Erwin Stresemann, "Die Vogelbilder des Nürnberger Lazarus Rötting", *Verhandlungen der Ornithologische Gesellschaft in Bayern* 15 (1923), 308–315, och Tim Birkhead, *The Wisdom of Birds. An Illustrated History of Ornithology* (London, 2008), 96–98. Litteraturen i ämnet är omfattande. Av kulturhistoriskt intresse är Charles Houlton, *Cage-Birds Hybrids* (London, 1925) och Vernon Arthur Victor Carr, *Mule and Hybrid Birds* (London, 1959); se också Annie Pur-

die Gray, *Bird Hybrids. A Check-List with Bibliography* (Farnham Royal, 1958). Handledningar för odlare är exempelvis Heinrich Zuschlag, *Der Bastard-Kanarienvogel. Die Zucht einheimischer Finkenarten mit Kanarienweibchen zu schön gezeichneten, wetterharten und sangesfreudigen Vögeln* (Leipzig, 1905) och Rudolf Neuzing, *Die Kanarienmischlingszucht* (Leipzig, 1934).

⁶³ Aug. Emil Holmgren, *Skandinaviens foglar* I:2 (Stockholm, 1870), 320 f., 324.

⁶⁴ Zoologen Einar Lönnberg publicerade en rad artiklar mellan 1908 och 1925 om finkbastarder baserade på material som den skicklige uppfödaren universitetsvaktmästare Carl J. Forsling lämnade till Naturhistoriska riksmuseet, se "Bastarder mellan steglitsa och grönsiska samt mellan steglitsa och kanarifågel", *Fauna och flora* 3 (1908), 247 f.; "En bastard mellan hämpling och grönsiska", *Fauna och flora* 13 (1918), 87 f.; "En bastard mellan grönfink och steglitsa", *Fauna och flora* 14 (1919), 70–76; "En märklig bastard mellan steglitsa (*Carduelis carduelis*) och domherre (*Pyrrhula pyrrhula*)", *Fauna och flora* 17 (1922), 216–219; samt Ännu en bastard mellan steglitsa och domherre (*Carduelis carduelis* X *Pyrrhula pyrrhula*), *Fauna och flora* 19 (1925), 32–35. Det finns anledning att återkomma till Forsling vid ett senare tillfälle. Se också Eiler L Baastrup, "Kanariebastarder", *Dansk ornitologisk forenings tidsskrift* 34 (1940), 154–157, som skildrar erfarenheter av avancerad bastardodling i Köpenhamn under mellankrigstiden. För genetiker var ämnet högintressant och föremål för debatt i den vetenskapliga litteraturen, se exempelvis Rudolf Galloway, "Hybridization of Canaries", *Biometrika* 8 (1912), 435 f. Domherrebastarder, där det alltid är domherrehonor involverade, har ett särskilt intresse för hybridforskare, se Tim Birkhead & S. Van Balen, "Unidirectional Hybridization in Birds. An Historical Review of Bullfinch (*Pyrrhula pyrrhula*) Hybrids", *Archives on Natural History* 34 (2007), 20–29.

⁶⁵ Ämnet behandlas utförligt i Birkhead 2003. Den röda kanarifågeln är inte den enda husdjursvarianten som uppstått genom korsning med en annan art och som gett upphov till fertila bastarder. Dagens bruna måsfinkar är resultatet av en medveten tysk och dansk korsningsavel med muskotfinkar, se Ingvar Svan-

berg, "Towards a Cultural History of the Bengalese Finch (*Lonchura domestica*)", *Zoologische Garten* N.S. 77 (2008), 342. Inte mindre än tre katttraser, som numera ställs ut också i Sverige, har sitt upphov i inkorsningar med leopardkatt, serval respektive djungelkatt, nämligen bengal, savannah och chausi. Varghybrider bland hundar är däremot inga korsningar mellan två arter, bara mellan vilda och domesticerade former av samma art. I Ryssland har man däremot tagit fram sjakal-hund-hybrider, så kallade sulimovhundar, som används som bombhundar på flygplatsen i Moskva.

⁶⁶ "Stadgar för fågelföreningen Kanaria i Göteborg" (Göteborg, 1906).

⁶⁷ Se "Den tyska enhetsskalen och sångturerna", *Burfågelvännen* 1:4 (1930). G. Gross, *Den ädla kanarifågeln sång och dess värdering*, övers. & bearb. Hjalmar Ekenstierna (Lund, 1934).

⁶⁸ Svanberg, "Towards a Cultural...", 334–344.

⁶⁹ Rudolf Söderberg, *Våra tropiska rumsfåglar och några andra* (Stockholm, 1940). Ännu 1957 utkom en sjätte upplaga. Förlagan var Christian Lund, *Burfåglar. En vägledning vid skötsel av fåglar* (Stockholm, 1932) och såväl bilder som text har övertagits från den. Curt af Enehjelm, *Kanarifågelboken* (Lund, 1955), översatt från danskan av Nils Noréhn. Hans *Den stora undulatboken* utgavs i Lund 1953, i en andra upplaga 1954 och i en tredje upplaga 1958. År 1959 utgavs Enehjelm's *Talande undulater* i svensk översättning, följd av nya utgåvor 1970 och 1973. Det torde väl vittna om att undulaten fick en betydligt större spridning i det efterkrigstida folkhems-Sverige än vad kanarifågeln fick. På danska utkom *Den store Kanarifuglebog* under skiftande titlar i en rad upplagor mellan 1948 och 1975. Hans böcker översattes till många språk. Curt af Enehjelm's stora betydelse inom europeisk avikultur framgår också av att han ägnades en minnesartikel i *Gefiederte Welt* 127 (2003), 312, inför 100-årsdagen av hans födelse.

⁷⁰ *Handledning i skötseln och vården av den ädla harzkanarifågeln* (Göteborg, 1954). En anonym skrift som zoohandeln tillhandahöll sina kunder var *Några anvisningar och råd för skötseln av kanarifågeln* (Stockholm, 1960, flera utgåvor, åtminstone till och med 1972). Uppgifter om burfågelhobbyns utveckling under

efterkrigstiden hittar man förutom i tidskrifter som *Våra burfåglar* och *Fågelhobby* även i Jan Högberg & Britta Lindgren, *Fåglar som sällskap och hobby* (Fjärdehundra, 2003), 9–26 som ger en nyttig historik.

⁷¹ Tore Ahlin, *Kanariefåglar* (Bjuv, 1996). De nybörjare som till äventyrs införskaffar kanariefågelböcker i dag har ett internationellt utbud till förfogande, en del på engelska, såsom Robirda McDonald, *Brats in Feathers, Keeping Canaries. A Guide for the Pet Canary Owner* (Westbank BC, 2010), men kvalitetsmässigt är de tyskspråkliga att föredra. Det verkar emellertid som om många nöjer sig med att konsultera internetsajter. Så vitt jag kan se är Otto von Frisch, *Kanariefåglar hemma* (Västerås, 1980), utgiven av Ica-förlaget och översatt och fackgranskad av Nils-Ove Hildén den senaste specialboken i ämnet ämnad för en bred publik. Originalen utkom i Tyskland. Tore Ahlins bok

utgiven privat 1996 torde inte ha spridits utanför specialistkretsar.

⁷² "Förekomsten av sällskapsdjur – främst hund och katt – i svenska hushåll", utgiven av Statistiska Centralbyrån 2007-02-05 (Stockholm, 2007). Uppgifter om föreningarna Kanaria och Svenska Kanariefågelklubben har inhämtats från respektive hemsidor på internet. Om illegala kanariefajter i Förenta Staterna, se Tom Leonard, "'Canary-fighting rings' discovered in Connecticut", *The Telegraph* 8 July 2009. Alla 19 arresterade hade spanskklingande namn. Numera finns ett stort antal kulturraser av kanariefågeln och ständigt nya tillkommer. För en översikt i ord och bild över raser som är erkända av Confédération Ornithologique Mondiale och nationella organisationer, se Horst Bielfeld, *Kanarien. Gesangskanarien, Farbenkanarien, Positurkanarien, Mischlinge* (Stuttgart, 2008) och Dominique Mario, *Canaris du Monde* (Paris, 2008).

Summary:

History of the canary in Sweden

A neglected 400th anniversary

By Ingvar Svanberg

The canary (*Serinus canaria*) is a cage bird that was brought to Europe in the late fifteenth century. It was domesticated because of its song, but then with selective breeding it became yellow, white and other colours. In the late sixteenth and early seventeenth centuries, it seems to have been distributed in aristocratic circles in many parts of southern and central Europe. During the 1600s it was readily available in bird markets and a breeding centre was developed in Tirol. Good song canaries were exported from there by peddlers all over central Europe. It is not known precisely when canaries reached Sweden, but the first known mention of the species in Swedish is a manuscript by the Uppsala professor Sigfrid Aron Forsius, which in 1611, lists the canary among other song-birds. However, we do not know if there were any canaries in Sweden at that time or whether Forsius even actually saw any. Within a few decades the canary was obviously well-known in Sweden, and there is good reason to believe that it was present here. From the next century onwards there are many records of its popularity as a cage and song bird in Sweden. Although it continued to be imported from Tirol, there were also increasing numbers of skilled breeders in Sweden, and Carl Linnaeus had the opportunity to visit several of them. The most skilled was a pharmacist in Örebro. He was an immigrant from Germany and was a good breeder. He also bred hybrids between gold finch cocks and canary hens, something that fascinated Linnaeus. The pharmacist, whose name was Frantz Michaël von Aken, also wrote a chapter about the care and breeding of canaries, based on his own experiences. The text was published

in 1747 and is the first original text on canary keeping in Swedish. Translations of foreign canary books were published from 1770 onwards, but it was not until the early twentieth century that a booklet originating in Sweden was published. Although canary breeding never acquired the same popularity that it did in the British Isles or on the Continent, it has always had its enthusiastic followers. The author August Strindberg, for instance, was fond of canaries as a child. Cage bird-keeping is nowadays a rather minor hobby in Sweden, but a revival in interest in canary breeding has come with the arrival of the many immigrants from south-west Asia and the Mediterranean region that have settled in Sweden during the last few decades. These breeders from abroad are mainly responsible for the continuation of canary breeding in contemporary Sweden.

Författarens adress:

Ingvar Svanberg, Uppsala Centre for Russian and Eurasian Studies, Uppsala University, Box 514, 751 20 Uppsala. E-mail: ingvar.svanberg@ucrs.uu.se.

KJELL LUNDQUIST

Vita och röda liljor från Konstantinopel

Om bysantinska liljor och trädgårdsväxter

Considerate lilia agri quomodo crescunt
(Se på ängens liljor, hur de växer. Matt. 6:28)

Vita och röda liljor från Konstantinopel, kan något vara mer inbjudande? Vem skulle inte vilja ha sådana i trädgården eller i en vas på bordet? Ja, det räcker med liljan själv. En lilja. Hon öppnar ett eget universum både språkligt och rent faktiskt. Liljan är likt en ikon på dataskärmen; ett klick och du är förlorad, eller snarare vunnen för henne, för hennes mångtusenåriga historia och allt som hon likt en skyttel vävt samman av symbolik och mening genom historien. Liljan är minsann ingen bagatell. I sin stora och omfattande symboliska utläggning om liljan från 1669 anför författaren Johann Heinrich Häveker, utifrån en predikan av Bernhard av Clairvaux, att "Jesus ist das Lilium, qvod ad novam benedictionem terra nostra produxit" ("Jesus är den lilja som vår jord har frambringat till en ny välsignelse").¹ Den vita lilja som ärkeängeln Gabriel överräcker till Maria kan alltså syfta på Kristus själv. Ett klick på liljeikonen, och valv efter valv öppnar sig sålunda oändligt, för att citera Tranströmer, i efterforskandet och efterföljelsen.

Vita och röda liljor från Konstantinopel, det låter vackert, men har de egentligen alls funnits i verkligheten, språkligt och/eller i naturen och i trädgårdarna? Och om de funnits eller finns, vilka arter eller slag av liljor har det då handlat om, eller skulle kunna handla om? Jo, nog finns det språkliga vita och röda liljor alltid. Rubriken talar sanning, och vi skall återkomma till dem. Men verkliga vita och röda liljor, fanns de, finns de, och vilka var och är de i så fall? Lite beroende på de botaniska auktoriteterna, och hur vi drar gränsen för Europa, kan vi räkna med minst sju äkta liljor (arter i släktet *Lilium*) i vår världsdel. (Fig. 1) Mycket kort sammanfattat är en av arterna vit, två gula, en orange och tre-fyra 'röda' i olika nyanser, och i en lite skild förståelse av färgbenämningen "röd" genom tiderna.² Så nog finns och fanns det både vita och röda verkliga liljor i Europa, och även inom det expanderande tusenåriga bysantinska rikets domäner.

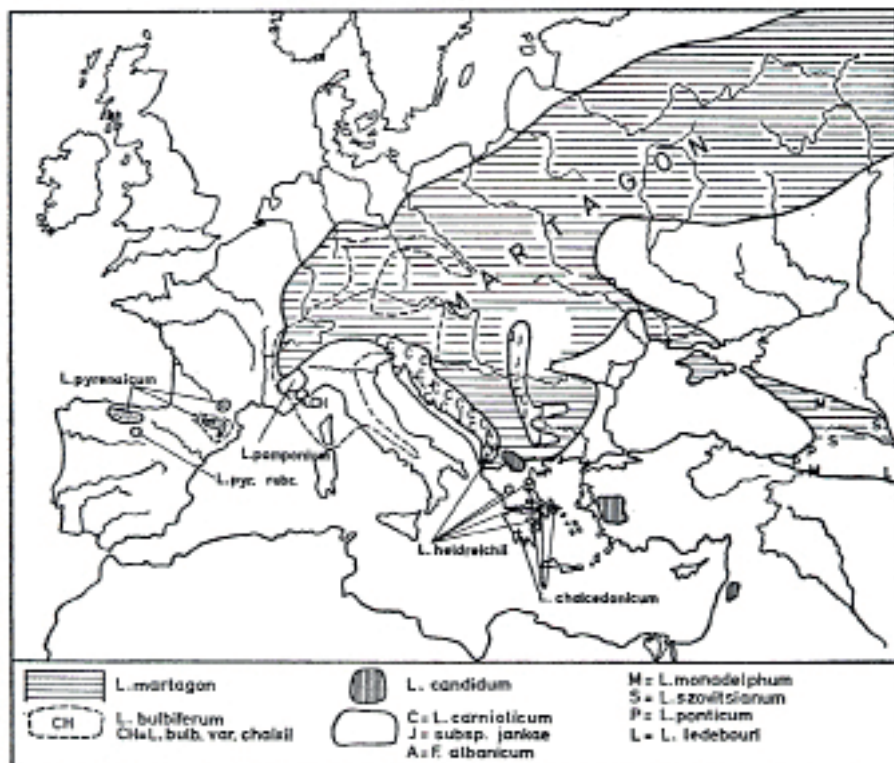

Fig. 1. Äkta liljors utbredning i Europa.

Den vita liljan

Det finns bara en vit äkta lilja i Europa. (Fig. 2–3) Det är den enkla, välkända och så upphöjda arten i sammanhanget, den art vi i dag benämner madonnalilja (*Lilium candidum*). Madonnaliljan utgör, möjligen tillsammans med lotusen, också en av våra allra äldsta kulturväxter för prydnad och dekorationsändamål. Dess användning sträcker sig troligen mer än 5 500 år tillbaka, eller ännu längre. Den växer i det östra Medelhavsområde och sydvästra Asien, där den har förekommit och förekommer naturligt, har flätats in i människans liv allt sedan tidernas begynnelse. "We may rank the White Lily among the very oldest inhabitants of the flowergarden", sammanfattar William Curtis förhållandet redan 1798, vid sin presentation av madonnaliljan i *Botanical Magazine*.

Den vita liljan omtalas på ett bildligt sätt redan i den homeriska diktningen (*Iliaden* 13:830), men det kan knappast påvisas, framhåller den norske författaren Frederik Christian Schübeler (1886), att den odlats i Grekland förrän på 600-talet f.Kr. Kretensare och egyptier har hållit den för helig och som en medicinalväxt. I Persien har den också länge varit känd. Det finns anledning att misstänka att själva namnet står i förbindelse med den gamla persiska byn Susa. Här hade de persiska kungarna sitt vinterresidens. Ruinerna efter detta, vilka kallas Sus eller Sjus ligger vid floden Sjapur som mynnar i Koaspes. Den grekiske författaren Athenagoras påstår i slutet av 100-talet e.Kr. att byn fick sitt namn efter den rikedom av liljor som växte i trakten. Med detta kommer vi tillbaka till tolkningen av namnen, de persiska, arabiska och hebreiska, och i det här fallet huruvida namnet på den kyska Susanna i Babylon också eventuellt skulle härstamma från denna blomma. Den skulle redan då ha kunnat beteckna en jungfrulig renhet eller oskuldsfullhet, en av den vita liljans främsta symboliska innebörder genom historien.

I dag förekommer madonnaliljan vildväxande enbart på ett mindre antal lokaler i nuvarande Grekland, Turkiet, Syrien, Libanon och Israel/Palestina, där den återupptäcktes så sent som på 1920-talet. Madonnaliljan introducerades förmodligen i Skandinavien under medeltiden. (Fig. 4) Vi återfinner tidiga skriftliga namnbelägg för ordet 'lilja' i den danske kaniken i Roskilde Henrik Harpestrengs (död 1240-talet) handskrifter (1300–1350) i avskrift av Macer Floridus (början av 1100-talet). Den kom senare att tämligen samstämmigt kallas för "vit lilja" (i många olika stavningar) i alla de nordiska länderna i flera hundra år. Namnet madonnalilja erhöll den först runt första världskriget, i Skandinavien liksom i Tyskland och England. Förleden "madonna-" är inte heller belagd för någon annan vild eller odlad växt i Sverige innan dess.

Den vita liljan har i högsta grad också varit nyttig, både roten och bladen, mot brännsår, sticksår, huggormsbett, dålig hårväxt och rynkor samt för att rena blodet. Redan för tvåusen år sedan förstod man att med hjälp av olivolja dra ut liljeblommornas välldukt och tillreda en mjukgörande salva. Liljeoljan var också en av de svenska jordemödrarnas viktigaste medikamenter för att smörja födslogången inför förlossning; och odlingen av madonnalilja för att producera just liljeolja känner vi långt fram i tiden (1800-talet) i Sverige. Själva löken är också ätlig och har nyttjats som föda i både Egypten och Grekland.

Fig. 3. Madonnalilja (Lilium candidum). William Curtis, Botanical Magazine (1798).

Fig. 2. Madonnalilja (*Lilium candidum*), vild i Makedonien.

Den röda liljan

Den röda liljan då, vilken art eller vilka arter kan det då handla om? Det finns minst fyra olika slag: scharlakanslilja, krollilja, turbanlilja och röd-blommig pyreneisk lilja, den orangea brandliljan oräknad, vilken inte heller kommer att kommenteras vidare.

Scharlakansliljan (*Lilium pomponium*) är en rödblommande liljeart som växer naturligt i ett litet område i sydvästra Alperna, i gränstrakterna mellan Frankrike och Italien, och under den bysantinska tiden allra längst bort i nordväst i riket. (Fig. 5) En av underarterna till den vanligen gulblommande pyreneiska liljan, den slovenska liljan (*Lilium pyrenaicum* ssp. *carniolicum*) från sydöstra Alperna, Slovenien och söderut längs de östra delarna av Adriatiska havet, nordvästut i Bysans, kan också framträda i rött. Krolliljan (*Lilium martagon*) är annan rosa, mörkt röd till purpurfärgad lilja. (Fig. 6) Den är till skillnad mot scharlakansliljan världens mest spridda liljeart, och också naturligt förekommande på Balkan och i norra Grekland, väster om Svarta havet och på Krim. Krolliljan var alltså även den under en tid en röd bysantinsk lilja. Slutligen, och främst som vi senare skall finna, kan det handla om turbanliljan (*Lilium chalcedonicum*), blommande med djupt mandarinröda till brunröda blommor. (Fig. 7) Turbanliljan har en naturlig om än begränsad hemvist i dagens Albanien och Grekland, mitt i Bysans.³ Från en kulturhis-

De Verbis

E in ventis nō sūnt cum currere. ¶ Et idē
auro. Dicitur. Leno ipsa est frigida et sicca
in 1. gradu. et corus et est calida et sicca in
primo gradu. Et de populeate citio est mi-
nare vrinam et mensura propter citio san-
guine in grossationem.

Caput.cdu.

[illegible]

multis in coenâ ponit. Et est odor horricus?
Hoc ubi frons facit. Et ait aliud genus li
li quod vocat frons facit. folia by flumina lili by
gladiolus by maloca et valisoria. Hoc by a lu
perioribus inclinatoribus submisit dicit fl
colio albo. Et melius ubi purpureo ubi v
cino. Radices sunt lili by dicitur et curvet odor
bostoplene. Beradici colligere sunt lili
inforde. et sic in vmbra pederis sic de fane
dura et breuius colonio nati? odor boni
dispositi est in gustu calidior. ¶ Berallig.
cap. Africa. lili. Est odor calide et sicce caple
gromia in. Et eo est domesticus et siluestre.
Sed siluestre sunt odor normal? vna ar
semem. Celestis est album: quod est horri.
De illo in presenti cap. dicemus.

Operations

¶ *Galien.* Liliū album orulamm calidi
et sicci in secundo. In ipsa est terreus sub
lis acquirere amaritudinē, et aquiras cō
lis complexionis. Confert panno: lenti
gūinis poppae et adū eius: mīdar faciem
ac remouet ei⁹ contractionē, ualeat incellitū
neruorū et pleni, sed mīdi est stomacho, pūe
q̄ ei⁹ eius q̄ est reletūis et pūitūis lenti
rūis uariis marris bibiri et uincum.

C 342 radix eius cocti ad additionem aque cal-
de, qñ collaccarna est mollissima: absterfu-
it equalitate consolidat. Et decoctio de quac-
infusa radicio fit cum collutio ad pedes: nē

Liliū offert pariter et vermicul venenosus; p
peric scriptis. Ocul quos amo est revia
coriandri et fungoz. Emplastrū ex folio cū
coca huius flos huius flos cū oleo de eadem.

uno factu l'g' b' d' l' p' l' p' l' a' c' o' r' t' v' a' l' d' e' . . .
l' t' e' g' . . . l' i' t' u' r' o' s' e' n' o' b' i' l' i' t' a' t' e' p' o' t' i' s' s' i' m' e' e' s' t' q' u' a' d' a' m' c' o' g' n' a' t' i' o' n' e' n' u' g' e' n' t' i' s' o' l' e' c' t' i' s' q' u' i' b' i' l' i' o' n' a' p' p' e' l' l' a' t' . . . n' u' l' l' a' f' i' o' s' e' c' c' e' l' l' i' s' i' o' m' a' i' o' r' . . . I' n' t' e' r' d' u' c' i' b' i' l' i' o' s' r' i' u' s' l' o' n' g' i' t' a' t' o' . . . S' i' l' b' a' b' i' l' i' a' o' m' n' i' b' u' s' e' i' d' e' m' m' o' d' i' s' s' e' r' u' n' t' q' u' i' b' o' c' r' o' s' a' . . . n' u' l' l' i' b' u' s' e' c' c' i' d' i' m' u' s' . . . v' n' a' e' n' d' i' c' e' o' m' n' i' a' n' e' c' c' e' s' s' a' r' i' o' s' e' c' e' l' l' i' t' u' l' . . .

Fig. 4. *Madonnalilja* (*Lilium candidum*) från Ortus sanitatis (1517). Foto: LUB.

torisk synpunkt sett skulle åtskilligt kunna tilläggas om var och en av de här anförda arterna.

Den vita och den röda liljan – kontrast och transformation

Den vita och den röda liljan hör inte bara samman botaniskt och geografiskt utan även symboliskt, genom sina 'motsatta' uttryck i både färger och blomformer. De starka kontrasterande färgerna rött och vitt har tidigt kommit att laddats genom historien och representera åtskilligt gudomligt, inte minst i den kristna traditionen.

Den vita liljans representationer är ojämförligt de mest kända. De förlorar sig i historiens dunkel men accentueras under medeltiden: vit lilja – himmelsk renhet. *Lilium candidum* blommade säkert också på halvön och det tillkommande heliga berget Athos (Hagion Oros) dit Maria enligt legenden seglade tillsammans med aposteln Johannes för att besöka Lazarus. Hon fann platsen så skön att hon bad sin son om att den skulle få bli hennes trädgård, vilket den också blev. Berget Athos blev Marias land, tillägnat den allraheligaste, och så förbjuden mark för alla andra kvinnor. Den vita liljan växer i dag i flera av halvöns klosterträdgårdar och har även påträffats 'vildväxande' av en kollega till mig. Berget kan således verkligen kallas "Madonnaliljans berg". Den vita liljan kom under medeltiden successivt och allt tydligare att representera Maria och smycka hennes altare. Liljan blev även ärkeängeln Gabriels attribut, där Gabriel med en vit lilja i bebådelsemotiv möter den unga Maria. Flera helgon förknippas också med den vita liljan och avbildas troget tillsammans med den, såsom den Helige Franciscus, Sankt Josef, den Helige Bernhard av Clairvaux, Sankt Louis de Gonzague, Sankt Antonius av Padua, Sankta Clara, Sankt Dominick och Sankta Katarina av Siena.

Vi möter tidigt också ett både kontrasterande och sammanfogande av rött och vitt, den vita liljan mot den röda rosen, i Plinius den äldres uttryck i *Naturalis historia* (bok 21:22): "*Lilium rosae nobilitate proximum est*" (Liljan står närmast rosen i adelhet). På klosterplanen från Sankt Gallen (ca 820) står just de två växterna på hedersplats närmast apotekarens bostad och på var sin sida om gången in till örtagården. Spänningen mellan den vita och den röda liljan, både en samhörighet och en transformation, möter oss vidare i traditionen. I legenden om liljan som förlorade Guds nåd i Getsemane möter vi (den vita) liljan, och en lilja som förändras. Det är samma lilja, men både den röda färgen och de tillbakarullade kalkbladen, det som

Fig. 5. Scharlakansilja (*Lilium pomponium*). Olof Rudbeck den äldre, Blomboken.

Fig. 6. Krollilja (*Lilium martagon*). Basilius Besler, Hortus Eystettensis (1613).

gemensamt karakteriserar de ovan nämnda röda liljearterna, ges här sin förklaring.

The lily fell from grace in Gethsemane when Christ walked there in the night before his death, for every other flower in that garden bent its head in sympathy and sorrow as he passed. The lily, shining in the darkness, said in the conceit of her own beauty, "I am so much fairer than my sisters that I will stand erect on my stalk and gaze at him as he goes by, in order that he may have the comfort of my loveliness and fragrance." As he saw the flower, he paused before it, for a moment, possibly to admire, but as his eye fell upon it, in the moonlight, the lily, contrasting her selfsatisfaction with his humility, and seeing that all other flowers had bent before him, was overcome with shame, and the red flush that spread over her face tinges it still. We call it the red lily for that reason, and it never erects its head as it did before that night.⁴

Den vita liljan skäms och blir röd, madonnaliljan blir till en krollilja eller turbanlilja, skulle man kunna säga.

Om bysantinska trädgårdsväxter i allmänhet

Innan vi fortsätter på vägen mot att äntligen få hälsa på de intagande vita och röda bysantinska liljorna – "Lilium album Byzantinum" respektive "Lilium rubrum Byzantinum" – så har vi ett inledande problem att lösa: vi måste ta oss förbi några av de rent språkliga knutarna eller fallgroparna. Bland andra: vad är en bysantinsk lilja, vad är en bysantinsk trädgårdsväxt, ja, vad är en bysantinsk växt över huvud taget egentligen? Vilka konkreta växter talar vi om, och varför skulle de vara specifikt bysantinska? Varför har över huvud taget benämningen eller attribueringen "bysantinsk" uppkommit, och när tillkom den i så fall?

Benämningen "bysantinsk" är möjligen tillräckligt nyanserad för ett meningsfullt bruk inom flera olika kulturuttryck, den universella kristna statsbildningen i sin helhet oräknad: inom konsterna, arkitektur, skriftlig kultur, musik och annat som tillkom under det bysantinska rikets årtusende (ca 395–1453), och inom det område som vid varje enskild tidpunkt omfattades av riket – från Gibraltar i väster till Svarta havets sydöstra strand, och från södra Egypten till Alpernas släntfot i dagens norra Italien.

Vad gäller växtmaterialet i allmänhet, och våra kulturväxter i synnerhet, står vi emellertid definitionsmässigt inför några andra utmaningar. De vilda växter som under en tusenårsperiod kom att hamna inom det vidsträckta

bysantinska rikets gränser, cirka 400 mil långt och 250 mil brett, hade varken före, under eller efter riket något särskilt med varandra att göra. Några var atlantiska, andra kontinentala, många subtropiska, andra alpina, några endemiska och ytterligare andra spridda i hela Medelhavsområdet. De naturgeografiska regionerna, växtsamhällena eller de enskilda arterna följde inte på något uttalat sätt det kulturella Bysans gränser, varken på makro- eller mikronivå. Samma problem möter vi också om vi generellt vill tala om "bysantinska trädgårdar". Att tala om trädgårdar, plats och tid, inom det bysantinska riket ger därför en bättre möjlighet till nyansering.

De kultur- och trädgårdsväxter som hamnade inom Bysans gränser skulle kanske lättare än arter ur den vilda floran kunna kallas "bysantinska". De borde ju antingen ha domesticerats eller uppälskats ur den vilda floran, eller introducerats i riket, för ett klart syfte. I de flesta fall hade de dock redan odlats och brukats i århundraden eller årtusenden, tjänat andra statsbildningar under andra namn, för att sedan komma att nyttjas av både samma människor och andra folk och stater även efter 1500-talets ingång. Det blir svårt med en allmän bysantinsk etikettering.

Inom det bysantinska riket möter vi kultur- och trädgårdsväxter av många skilda slag. Enkelt sammanfattat möter vi alla de kulturväxter – sädesslag, baljväxter, foderväxter, läkeväxter med flera – som framförallt från Mellanöstern och ännu längre österifrån, men även från väster och söder, och långt innan Bysans dagar nått de aktuella områdena. En stor del av kultur- och trädgårdsväxtsortimentet har emellertid helt eller delvis sitt naturliga utbredningsområde inom "Storbysans" gränser. Redan hos Theophrastos (ca 370–ca 285 f.Kr.) möter vi 500–550 olika nämnda och beskrivna växter. I Dioskorides Pedanius (ca 40–ca 90 e.Kr.) *Materia medica* finns uppgifter om cirka 600–650 olika växter (framförallt ur medicinsk synpunkt). (Fig. 8) I den romerske författaren Lucius Junius Moderatus Columellas (ca 4–70 e.Kr.) lantbrukstraktat *De re rustica* från cirka år 60 återfinns vi cirka 400 olika och verkligt brukade växter i naturen, på fält och åkrar, i trädgårdar och i hushållet.⁵

Sortimentet av kultur- och trädgårdsväxter inom det bysantinska riket, och byggandet av det, måste ses som en process, och studeras vid varje given tidpunkt. Somliga växter fanns redan vid Östroms tillkomst, naturligt växande eller tidigt introducerade. Andra arter introducerades från alla olika väderstreck till någon del av riket under årtusendet, ytterligare andra förflyttades inom rikets gränser, och slutligen skedde också en export från Bysans framförallt till västra och norra Europa. Att utreda allt detta i detalj torde vara näst intill omöjligt. Men, en av våra frågor kvarstår. Vilka växter är det

Fig. 7. Turbanlilja (*Lilium chalcedonicum*). Daniel Rabel (tidigt 1600-tal).

Fig. 8. "Vit lilja", krinonbasilikon, madonnalilja (*Lilium candidum*). Dioskorides Pedanius, *De materia medica* (Codex Vindobonensis), Wien (före 512 e.Kr.).

som med någon mening ändå skulle kunna kallas bysantinska: de inom riket inhemska, de under rikets tid medvetet introducerade för något bysantinskt syftes skull, eller de från Bysans och under rikets tid exporterade? Efter det bysantinska rikets fall finns både de vilda växterna och de brukade kultur- och trädgårdsväxterna kvar. Har de nu blivit ottomanska, och blev de i så fall det över en natt?

Om bysantinska lökväxter

Samtidigt som jag i någon mån vill dekonstruera begreppen bysantinska trädgårdar, bysantinska växter och bysantinska trädgårdsväxter för en ökad nyansering och en mer värderingsfri historieskrivning, så äger ändå benämningen ”bysantinsk” i trädgårdsväxtsammanhang sitt berättigande i några avseenden. Detta gäller inte minst för liljorna, ja några av dem, och åtminstone för några andra lök- och knölväxter: hyacinter, narcisser, tulpaner, krokus och tidlösor. Ämnet är dock outrett i sin helhet.

Benämningarna av många lökväxter som ”bysantinska” och även ”kalcedoniska” och ”konstantinopelska”, har dock inget direkt att göra med Bysans under den tid som riket varade. De är alla funktionellt tillbakablickande. Hur de kunde bli det är en lång historia, med en utgångspunkt i 1400- och 1500-talets kunskapsteoretiska revolution, de stora upptäcktsfärderna, den världsliga överklassens relativa välstånd i Europa med början i de italienska statsstaterna, botanikens etablering som en egen disciplin skild från medicinen under 1500-talet, etableringen av de första botaniska trädgårdarna (Pisa 1543 och Padua 1545), de konstfulla renässansträdgårdarnas framväxt med speciella blomstergårdar med kravet på ett nytt, exklusivt och exotiskt växtmaterial. För de enskilda växternas del kan man kanske uttrycka det som att de från medeltiden rörde sig från en position som nyttiga och vördade skapelseunder till att bli en exklusiv, sinnesretande handelsvara under renässansen, framförallt från andra hälften av 1500-talet.

’Allt’ började med tulpanen. Dess historia är välkänd och omsorgsfullt tecknad av flera. Den ’upptäcktes’ på vägen hem från Adrianopel av den bildade flamländaren Ogier Ghiselin de Busbecq, från 1554 den österrikiske kejsarens Ferdinand I:s ambassadör i Konstantinopel hos den ottomanske sultanen Süleyman den store. Tulipomanin grodde från 1624 i Holland och härskade sedan under resten av 1620- och 1630-talet för kulminera i den omtalade tulpankraschen 1637.⁶ Kraschen blev en tydlig syn för sägen,

lökväxterna hade blivit en handelsvara. Tulpanen spelade förvisso huvudrollen, men i kölvattnet av tulpanpassionen spirade och växte även intresset för många andra nya, vackra, färgstarka, exotiska och tidigare okända lökväxter från Mindre Asien, därtill både lätttransporterade (lök, knöl) och så passande i de nya renässansträdgårdarnas blomsteravdelningar. Proppen hade gått ur, hortikulturen krävde mer, nya utmaningar och nya växtslag. Det letades både nya och olika arter och slag av lökväxter med utseendemässiga olikheter som namngavs därefter. Vi kan alltså nästan lika gärna tala om en bestående europeisk bulbomani som en kraschad tulipomani.

”Lilium album Byzantinum” och ”Lilium rubrum Byzantinum”

Madonnaliljan, den vita liljan (*Lilium candidum*) var som framgått både inhemsk, tidigt odlad och brukad, och odlades också vidare inom det bysantinska rikets gränser. Till skillnad från flera andra lökväxter och liljor är den inomartsliga variationen hos madonnaliljan förhållandevis liten. Bara en dryg handfull varieteter, former eller sorter har beskrivits. I dag nämns bara två subspecifika taxa i Svensk Kulturväxtdatabas (SKUD) på nätet, *Lilium candidum* 'Peregrinum' ("främmande eller stjärnblommig madonnalilja") och *L. candidum* 'Plenum' ("fylldblommig madonnalilja").

Utan en namnkonkordans som överbryggar de senaste femhundra åren och de löpande förändrade liljenamnen, från Bysans fall och fram till i dag, skulle vi stå oss slätt och aldrig finna någon vit bysantinsk lilja. Nu finns det tack och lov en tidig växtnamnskonkordans, *Pinax theatri botanici* (1623/1671), upprättad av den schweiziske botanisten och anatomen Caspar Bauhin (1560–1624), innehållande cirka 6 000 växtarter och de dittills då givna namnen på dessa av både antikens och renässansens alla botanister. Verkets storhet och förtjänster kan inte nog framhållas; utan detta hade inte heller Carl von Linné varit i stånd att presentera sin epokgörande binära nomenklatur i *Species plantarum* (1753).

Det är framförallt hos två av 1500-talets stora botanister, men även i ett par tidiga 1600-talsflorilegier, som hemligheten avslöjas och som den vita bysantinska liljan återfinns. Det faktiska slag det handlar om är den ovan nämnda *Lilium candidum* 'Peregrinum'. Tills för bara något år sedan, och ända sedan 1772, har den framträtt under namnet *L. candidum* var. *cernuum*. Av Bauhin gavs den det långa frasnamnet "Lilium album floribus dependenti-

Fig. 9. "Flora" från *Basilus Besler, Hortus Eystettensis* (1613).

bus, sive peregrinum" (vit lilja med hängande blommor, eller främmande), då sammanfattande ett dussintal tidigare olika namn och auktoriteter.

Vi finner den vita bysantinska liljan i den belgiske botanisten Matthias de l'Obels (Lobelius) (1538–1616) skrifter, främst under namnet "Lilium candidum Byzantinum", men även i en skrivning lydande "Lilia candida Martagonis Constantinopolitani nomine insignata". Den vita bysantinska liljan återfinns även i ett par av den tidigare nämnde botanisten Carolus Clusius (1526–1609), 1500-talets störste, arbeten, dels under rubrikens namn "Lilium album Byzantinum" och dels under det märkliga namnet "Sultan Zambach (sive Martagon Constantinopolitanum)". Under det senare namnet återfinns vi den också i Johann Theodor de Brys (1561–1623) *Florilegium novum* (1611) och i apotekaren Basilius Besler (1561–1629) praktverk över växterna i biskop Johann Konrad av Gemmingens trädgård i Eichstätt, Bayern, *Hortus Eystettensis* (1613).⁷ (Fig. 9) Det är i sanning en imponerande lilja.

Redan år 1576, ett drygt sekel efter Bysans fall, introducerades fysiskt den vita bysantinska liljan i Belgien, via en resa som sägs ha gått över både

Fig. 10–11.

Venedig och Wien. Vi känner inget tidigare belägg i väst. Liljans historia bakåt försvinner också i historiens dunkel. Kanske har den tyske läkaren och upptäcktsresanden Leonhart Rauwolfs (1535–1596) avbildning och beskrivning av en dylik lilja just från Konstantinopel i verket *Raysz in die Morgenländer* (1583) bidragit till intresset. Den vita bysantinska liljan var sannerligen ett spektakulärt, rikblommade, vackert och dyrbart liljeslag, vid tiden för den begynnande bulbomanin ett självklart byte och uppskattad introduktion, halvannat decennium efter tulpanen. Den vita bysantinska liljan, *Lilium candidum* 'Peregrinum', överträffade i skönhet och karaktär på flera sätt den rena arten madonnalilja.

Den röda bysantinska liljan då, vilken var det? En genomgång av Caspar Bauhins sammanställning leder oss direkt till den ovan nämnda turbanliljan (*Lilium chalcedonicum*). Turbanliljan som med sina varieteter i dag främst förekommer vildväxande i Albanien och Grekland, mitt i Bysans gamla kärnområde. Bauhin sammanfattar dussintalet tidigare auktoriteters uppgifter om turbanliljan från antiken och renässansen, bland annat under namnet "Lilium Byzantinum miniatum (polyanthos)" (mindre bysantinsk (flerblommig) lilja). Det är återigen främst i Lobelius och Clusius skrifter som kopplingen till Bysans görs, eller mer direkt antingen till Konstantinopel eller Chalcedon på andra sidan Bosporen och Marmarasjön, i ett flertal likartade omskrivningar, liksom i Beslers *Hortus Eystettensis*. De mest rubriknära namnen är Clusius "Lilium rubrum sive miniatum Byzantinum" och Beslers "Lilium Byzantinum serotinum".⁸

Undersökningen visar så här långt att det verkligen funnits både språkliga och verkliga vita och röda bysantinska liljor. Vi kan också slå fast att det handlar om det vita liljeslaget *Lilium candidum* 'Peregrinum', och några olika slag (subspecifika taxa med dagens terminologi) av den röda turbanliljan (*Lilium chalcedonicum*), som ju dessutom i sitt moderna vetenskapliga artepitet, en gång givet av Linné själv, verkligen har Bysans i namnet.

Epilog

Vita och röda bysantinska liljor, vita och röda liljor från Konstantinopel, språkliga såväl som verkliga, är ett faktum. (Fig. 10–11) Kvar finns dock ett annat besvärande faktum. Vi känner inte namnen "Lilium album Byzantinum" och "Lilium rubrum Byzantinum" förrän ett drygt århundrade efter det bysantinska rikets fall, och vi saknar helt belägg för det vita liljeslaget

under bysantinsk tid. De två verkliga liljorna, *Lilium candidum* och *Lilium chalcedonicum*, känner vi förstås på platsen sedan antiken, men då framförallt under sina grekiska namn, hos Theofrastos *krinon* respektive *krinon to porphuroun*. På latin möter vi dem hos bland andra Plinius den äldre i form av *lilium* respektive möjligen *rubens lilium* och *purpurea lilia*, även om bara tolkningen av de senare namnen kan fylla en hel avhandling.⁹

Utan att ha undersökt ämnet färdigt tror jag dock att förhållandet med de bysantinska liljorna kan jämföras med en speciell kategori av svenska växtnamn som vi känner bättre till. Det handlar om alla de växter som i nusvensk tid, och ofta förhållandevis sent, erhållit historiskt tillbakablickande prefix som exempelvis kloster- (klosterlilja), munk- (munkrabarber, munkrenfana), nunne- (nunneört) och madonna- (madonnalilja). Denna återkopplande namngivning ger växten, med århundradena som både skydd och perspektiv, ett historiskt, möjligen även romantiskt, mervärde.

De bysantinska liljorna hade, som denna begränsade utredning visat, egentligen inget mer med det bysantinska riket att göra än med statsbildningarna både före och efter. De fanns i naturen och trädgårdarna redan vid 300-talets ingång, och de finns där än i dag. Men med det sena 1500-talets gryende passion för lökväxter av alla de slag, och euforin över nya färg- och formslag och olika geografiska förekomster, så blev återkopplingen till det bysantinska riket en konkret upplysning om var liljeslagen faktiskt påträffats, inhandlats och kom ifrån. Benämningarna var dessutom högst funktionella, under bulbomanins dagar fungerade de som säljande varumärken, erinringar om den stora tiden som varit, och gjorde också varje odlare av dessa relikter i väst till konkreta kulturvårdare, till liljeambassadörer och möjligen förvaltare av något symboliskt heligt.

Liljans nätverk vill vi alla tillhöra. När någon startar hennes Facebook-grupp på nätet kommer hon att få många vänner, också från det gamla Bysans områden och från det bysantinska nätverket.

Noter

¹ Johann Heinrich Häveker, *Lilium. Physico-Theologico-Hieroglyphicum. Das ist Des Natürlichen Lilien-Bildes Geistliche Sinne-Bilder...* (Nürnberg, 1669).

² Vit: madonnalilja (*Lilium candidum*). Gula: pyreneisk lilja (*L. pyrenaicum*) och kaukasisk lilja (*Lilium monadelphum*). Orange: brandlilja (*L.*

bulbiferum). Röda: scharlakanslilja (*L. pomponium*), krollilja (*L. martagon*), turbanlilja (*L. chalcedonicum*) och (*L. pyrenaicum* ssp. *carniolicum*).

³ Brandliljan (*Lilium bulbiferum*) med sin varietet saffransliljan (*L. bulbiferum* var. *croceum*), blommor förvisso med lysande orangea blommor, och kan väl knappast i dag kallas röd, men

förekommer i hela centrala och södra Europa (Italien, Slovenien) och därmed strax inom det bysantinska rikets gränser i nordväst.

⁴ Charles M. Skinner, *Myths and legends of flowers, trees, fruits and plants in all ages and in all climes* (Philadelphia & London, 1939), 151.

⁵ Till uppräknningen skulle här åtskilliga antika och tidigmedeltida (lantbruks)författare kunna läggas, kanske framförallt Cato (120 olika växtslag), Varro (107 olika växtslag), Vergilius Maro (64 olika växtslag), Plinius d.ä. (23–79), Palladius (i intervallet 360–550) och Isidorus från Sevilla (560–636), för att landa i Albertus Magnus och Petrus de Crescentis verk. Med detta skulle dock arbetet expandera väsentligt och ytterligare flytta fokus från de bysantinska liljorna.

⁶ Busbecq köpte frön och lökar för en anseelig summa och fick sedan lasten sänd till det kejserliga hofet i Wien. Där mottogs försändelsen av Carolus Clusius, den deskriptive botanikens fader. 1594 tog Clusius med sig sin egen samling av tulpaner till Leiden där han utsågs till prefekt för den botaniska trädgården. Här både stals och uppförökades lökarna av holländska plantskolister och handelsmän. En av de första kända avbildningarna av en tulpan i Västeuropa, ett träsnitt, publicerades av de schweiziske läkaren och botanisten Konrad Gesner (1516–1565) i den tyske upptäcktsresanden Valerius Cordus (1515–1544) verk *De Hortis Germaniae Liber* (1561). Avsnittet här är hårt komprimerat. Den vidare intresserade hänvisas antingen till Kjell Lundquist, "Ecce tu-

lipa – om exploateringen av kärlekens blomma i Europa under 1500- och 1600-talen", i Cecilia Wingård (red.), *Tulpan* (Simrishamn, 1999), 15–34, eller till Anna Pavords senare stora bok *Tulpanen* (Stockholm, 2000).

⁷ För detaljerade uppgifter, se Caspar Bauhin, *Neuw vollkommentlich Kreuterbuch mit schönen vnd künstlichen Figuren, aller Gewächs der Bäumen, Stauden, und Kräutern, so in Teutschen und Welschen Landen, auch in Hispanien, Ost- und West Indien, oder in der Newen Welt wachsen, de- rer uber 3000 eygentlich beschreiben werden ...* (Frankfurt am Main, 1623), 76.

⁸ För detaljerade uppgifter, se Bauhin 1623, 78. I Clusius olika skrifter förekommer även namnen: "Lilium rubrum Zuphiniare, sive miniatum Chalcedonicum", "Lilium Byzantinum miniatum saturatiore flore ..., sive Zuphiniare", i *Hortus Eystettensis* även "Lilium Byzantinum flore multiplici", och hos Lobelius finner vi följande Bysans-anstrukna namn: "Hemerocallis Byzantina altera", "Lilium Chalcedonicum miniatum serotina", "Lilium Chalcedonicum miniatum praecox" och "Hemerocallis Chalceonica purpureo sanguinea polyanthus". Från Leidens botaniska trädgård finns också namnet "Hemerocallis Constantinopolitana Phoenicea" förtecknat. Sammanställningen är inte helt komplett.

⁹ Se Kjell Lundquist, *Lilium martagon L. Kroll-liljans introduktion och tidiga historia i Sverige intill år 1795 – i en europeisk liljekontext* (Alnarp, 2005), 88–93.

Summary:

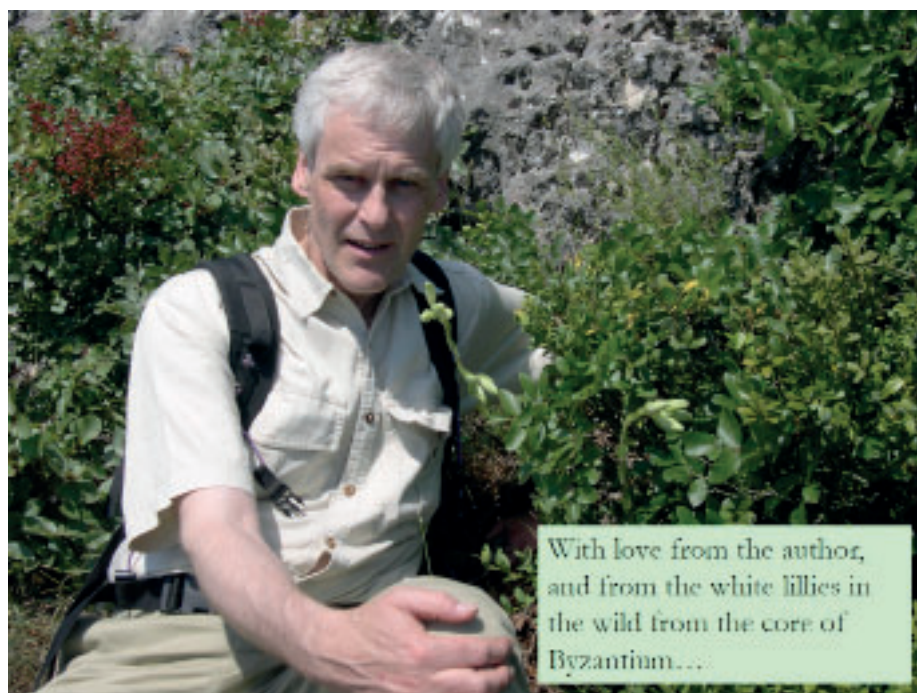
White and Red Lilies from Constantinople

On Byzantine Lilies and Garden Plants

By Kjell Lundquist

White and red lilies from Constantinople have they really existed at all in reality, in language and/or in the wild and in gardens? And if they existed or exist, what are the species or the types of lilies? Depending on the botanical authorities, and how we draw the limits of Europe, we can count at least seven true lilies (species in the genus *Lilium*) of the continent. Very briefly summarized are there one white species, two yellow, one orange and three-four red in various shades. So probably there were both white and red true lilies in Europe, and also in the expanding domains of the millennial Byzantine Empire.

Redaktionens anmärkning: Föreliggande artikel var bland det sista landskapsarkitekten och trädgårdshistorikern, agronomie doktorn, docenten Kjell Lundquist skrev innan han gick bort i september 2011. Lundquist var under lång tid verksam vid Sveriges Lantbruksuniversitet i Alnarp med inriktning mot växtmaterial, landskapsvård och park- och trädgårdshistoria. År 2005 lade han fram sin avhandling om krolliljans (*Lilium martagon* L.) introduktion i Sverige. Han har vid flera tillfällen skrivit i *SLÅ*: "Tycho Brahes trädgård" (2002–2003); "Liljor till Norge och hjortronsylt till Nederländerna. Utbytet av naturalier mellan Carolus Clusius och Henrik Høyer 1597–1604" (2004–2005); och "Carl von Linné och Dag Hammarskjöld – en linneansk linje" (2007). Den text som utges här var ursprungligen ämnad för symposiet "Byzantine Gardens and Beyond" i Uppsala den 7–8 April 2011. Tyvärr hann han själv aldrig färdigställa den inför tryckning. Vi vill med denna publicering hedra en av våra främsta linneaner, en person som på ett ovanligt sätt kombinerade djupa botaniska kunskaper med stor kulturhistorisk lärdom. Han hade en särskild iakttagelseförmåga som lät honom upptäcka kvarstående växter och se spår av gamla odlingar, att se ting och samband där andra inte ser något. Hans favoritblomma var – en lilja.

Kjell Lundquist 1955–2011

Smärre meddelanden

Recensioner och anmälningar

Linneana

Gud, Skapelsen och Linné. *Linnaeus and Homo Religiousus. Biological Roots of Religious Awareness and Human Identity*, red. Carl Reinhold Bråkenhielm (Uppsala universitet, 2009). Det blir Heidegger, Dennet, Dawkins, Darwin, Ruse, Wilson snarare än Linné, som bara ett fåtal gånger förekommer i bidragsgivarnas litteraturlistor. Men Rose Marie Tillischs "Maria Sibylla Merian and the Marvellous Metamorphosis" berättar Merians fascinerande öde och hur Linné använde hennes stora entomologiska skrifter i *Systema naturae* 1758 – här hade John Hellers uppsats "Linnaeus on sumptuous books" kunnat ge mer konkretion. R. J. Berry har inte läst på särskilt väl i sin uppsats "Pan divinus: an evolving taxonomy" om människans klassificering hos Linné. Sedan kan man inte annat än intresseras av en utmanande rubrik som Anne Runehovs "God, Richard Dawkins and Carl von Linnaeus" [sic!] som diskuterar Linnés berömda passage "jag såg den allsmäktige på ryggen". Linné vinner så att säga där som den modernare och blir förespråkare av "panentheism" och inte pantheism, alltså ståndpunkten att allt är i Gud snarare än att Gud är i allt och föregångare till vår tids forskningsfält Science and Theology. Symposiepublikationer är ofta ojämna. Elegant, kunnig och lärorik är Peter Harrisons "Linnaeus as a Second Adam. Taxonomy and the Religious Vocation".

Kleinkunst. Lena Wiséhn, *Images of Linnaeus. Medals, Coins and Banknotes* (Kungl. Myntkabinettet, 2011) omfattar drygt hundrafemtio sidor med drygt det dubbla antalet illustrationer, rakt igenom i färg. Det betyder otvivelaktigt en både utförligare och mer attraktiv genomgång av linneansk Kleinkunst än vad som tidigare publicerats. Man kan tänka på Tullbergs porträttkatalog (1907) med supplement 1967 och 1991 och på Allan Ellenius artikel i *SLÅ* 1978. Temat ligger tydligen i luften. Cecilia Bergström har gett ut en stor volym om Vetenskapsakademiens medaljer (se *SLÅ* 2010, 178 f.) och Bo Svensén har på motsvarande sätt behandlat den långa raden av medaljer präglade av Svenska Akademien (2010). Wiséhns volym är

uppdelad i medaljer till Linnés ära, societeters, akademiers och universitets medaljer, jubileumsmedaljer, mynt och sedlar, medaljer över elever, en sektion miscellanea, vidare ett omtryck av Ellenius nämnda uppsats. Man blir särskilt glad över ett avsnitt *Curiosities* som visar ämnets bredd genom att ta upp jetonger, muggar, keramik, kakel – ändå är det naturligtvis här som hur mycket som helst ytterligare av paraferalia kunnat läggas till. Även den mest inbitne linneanen kommer att på de här sidorna att hitta bilder som hon eller han inte sett förut. Ibland undrar man över vad man ser som när man finner Linné på ena sidan av medaljen och Leopold den II av Belgien på den andra. Man kan imponeras av konstnärernas sinnrikhet och glädjas över konstens förmåga till förnyelse. Typografin och pedagogiken hör samman och viktigt är att läsaren eller brukaren leds rätt via de olika ingångarna och att mängden detaljer verkligen har hamnat på plats.

Korta omnämmanden: Här följer ett axplock – florilegium – av kortare linneanska bidrag. Tidigare borde ha nämnts Brian J. Ford, "The Microscope of Linnaeus and his Blind Spot", *The Microscope* 57:2 (2009) som analyserar Linnés synverktyg och hur det kan ha påverkat inslag i *Systema naturae* och den sena avhandlingen *Mundus invisibilis* (om den se SLÅ 1934 & 1935). Hanna Hodacs, "Att utbilda en 'älskare' – naturalhistorisk skolning i Linnés anda", i Marie-Theres Federhofer & Hanna Hodacs (red.), *Mellom Pasjon og profesjonalisme* (Tapir forlag, Trondheim, 2011) har bakgrund i hennes och Kenneth Nybergs bok (se SLÅ 2007, 257–260) om linneansk pedagogik, nätverk med Abraham Bäckes unge son Carl som exempel. I samma volym också Britta Brenna om bildandet av Det kongelige Norske videnskabers Selskab, bland annat om biskop Gunnerus, och Jenny Beckman om amatörer, dilettanter och botanisk arbetsfördelning under 1900-talet – det senare som var och en förstår en översiktlig artikel av ett stort ämne. Boken, ett resultat av en konferens i Tromsø, har undertiteln "Dilettantkulturer i skandinavisk kunst og vitenskap", där begreppet dilettant sticker ut som ett frågetecken. Hanna Hodacs har även publicerat "Linnaeus outdoors. The transformative role of studying nature 'on the move' and outside", i *Brittish Journal for the History of Science* (2010), om herbationer och så vidare. Paul Fleming, "The perfect story. Anecdote and exemplarity in Linnaeus and Blumenberg", i *Thesis eleven* (2011), 104:2, ställer samman två storheter som tidigare knappast mötts, Linné med *Nemesis divina* och den tyske historiefilosofen Hans Blumenberg med *Die Sorge geht über den Fluss* (1987), detta för att komma åt anekdotens förhållande till exemplet och retoriken. Histologprofessorn,

poeten med mera i Umeå Inge-Bert Täljedal diskuterar i uppsatsen "Linnaeus' Questions to the Sami Herdsman. The ID-versus-Science Issue in a Nut-Shell", i *Philosophy of the Social Sciences*, 2010:3, intelligent design och gränsen till vetenskap utifrån en passage i Linnés Lapska resa om "När renen går. Så knäpper det i foten. Jag undrade därpå, och sökte orsaken". Den göteborgska tidskriften *Glänta* 2011:1 behandlar utifrån filosofiska, sociologiska och linneanska vinklar artfrågor. – En udda och kanske utmanande skrift är signaturen Malachia Luraeao/Michael Enlund lilla linneanskt systematiska pamflett *Försök til en systematisk indelning, på fruntimmers svagheter* (Åbo, 1781) utgiven av Hagströmerbibliotekets vänner. – Per Stobaeus, "Karlsöarna, Linné och alkfåglarnas namn", i red. Per Stobaeus, *Kust och kyrka på Gotland* (Arkiv för Gotland 7, Visby, 2010) – Ingvar Svanberg, "Rendezvous med Nattens drottning", i *Svenska landsmål* 2010, är naturalhistorisk liksom etnologisk, alltså etnobotanisk. Säkert har Svanberg och andra fler artiklar värda att uppmärksamma – meddela gärna redaktionen vad vi missat.

Gunnar Broberg

Valda avhandlingar av Carl von Linné 2010–2011. Linné presiderade över 186 avhandlingar, mestadels författade eller dikterade av honom själv enligt tidens akademiska sed. Det var sedan respondentens uppgift att färdigställa dem i tryck och försvara dem vid en offentlig disputation, vanligen avhållen i universitetets stora hörsal (nuvarande Museum Gustavianum). Sällskapet nuvarande publikationsutskott, som, år 2007, efter dryga 30 års avbrott, återupptog översättning och utgivning av avhandlingarna har nu hunnit passera nummer 80 i serien. I rask takt översätter docent Johnny Strand, från sin nuvarande bohuslänska horisont, Linnés 1700-talslatin till spänstig samtidsvenska. Därefter skriver medlemmar ur Sällskapet publikationsutskott efterskrift och övliga noter för att underlätta läsningen. Utgivningen rapporteras löpande i *SLÄ*. Sedan förra rapporten 2010 har fem avhandlingar utkommit i tryck. Liljeväxten *Alstroemeria* var föremål för Johan Peter Falcks avhandling 1762, *Växten Alströmeria (Planta Alströmeria)*, nr 78 i vår serie. En annan, i våra dagar mera matnyttig men på Linnés tid främst som medicinalväxt nyttjad art, avhandlas i nr 79 *Rabarber (Rhabarbarum)* försvarad av Samuel Ziervogel 1752. Ett märkligt groddjur var föremål för Abraham Österbergs avhandling från 1766, *Armsalamander (Siren lacertina)*, nr 80 i vår serie. Mera djur nämns i *Medicinska droger ur djurriket (Materia medica*

in regno animale), försvarad av Jonas Sidrén 1750, en katalog över vilka djurarter som lämpade sig till läkemedel och som utgjorde del 2 av en serie avhandlingar om *Materia medica* som Linné ägnade ett särskilt intresse åt. Den har nr 81 i vår serie. Linné framhöll själv i en av sina självbiografier att han hade upptäckt skvattram som läkemedel, en art som senare blev föremål för avhandlingen *Skvattram* (*Ledum palustre*), utgiven som nr 82 i serien och försvarad i oktober 1775 av lavforskaren och östgöten Johan Peter Westring. En månad senare försvarade Ernst Diedrich Salomon från Stockholm avhandlingen *Skörbjugg* (*Scorbutus*), som fått nr 83 i serien. Översättningarna är alla försedda med noter och efterskrifter. Fler översättningar är att vänta.

Eva Nyström

Linneaner

Ett öde vid sidan. Gun Frostling, *Peter Artedi, Helenas son* (Books on demand, 2010), 202 s. I förr-förre årgången behandlades biografier i fiktiv form över vetenskapsmän, en växande genre. Den gången var fokus på Pär Wästbergs Sparrmanbiografi (*SLÅ* 2009, 170 ff.). Den här gången är temat Petrus Artedi, Linnés studiekamrat och ichtyologins grundare. Gun Frostlings framställning är byggd på tidigare forskning och systemen Anna Marias gravvers och Ångermanländska nationens tal. Frostling förtydligar att allt inte kan beläggas i hennes framställning, bland annat eftersom vi vet så litet om Artedis liv. Mer än kanske läsaren tror känns ändå igen från bevarat källmaterial. Vi vill gärna påminna om Orvar Nybelins omsorgsfulla kartläggning av Artedis månader i London i *SLÅ* 1934–1935. Porträttet vi får övertyger, låt vara att det finns en del småting som kunnat justeras i den formella redovisningen. Några linjer känns mindre angelägna (namnbytet, kanske kärlekshistorien). Annat hade kunnat ges mer plats (en gestalt som Lars Roberg med intressen åt Artedis håll, Sloanes okunskap om sälar, innebörden i "Nya stilen"). Fredrik Sjöbergs artikel om Artedi i *Så varför reser Linné* (2005) hade också kunnat användas. Detta inte alls skrivet av missnöje. Artedis öde är starkt, det är tragiskt och det är värt att skriva om – och därigenom svårt. Perspektivet, delvis moderns och systemens, är försvarligt. Man kan påminna och Ingrid Wallerström som skrev en roman om Linnés mor, Christina Broderonia. Frostlings bok rekommenderas och kan beställas via nätet. – En annan Artedi biografi har också publicerats men inte nått

redaktionen, Theodore Pietschs *The curious Death of Petrus Artedi* (2010), uppenbarligen ytterligare ett bidrag till den populära deckargenren.

Patriot, patriark och linnean. Gudrun Nyberg, *Clas Alströmer. Vetenskapsman, mecenat, patient* (Carlssons, 2011). *SLÅ* har nyligen i ett par omgångar uppmärksammat Gudrun Nybergs båda böcker om Göteborgsläkaren Christopher Carlander. I förra årgången av *SLÅ* publicerades hennes uppsats om Bengt Euphrasén som var verksam bland annat på Saint Barthélemy. Nyberg håller högt tempo och vad bättre är, hög kvalitet i sin nya bok om Clas Alströmer, son till Jonas och väl karaktäriserad i de beteckningar som finns i undertiteln. Det är alltså en biografi, skriven rakt på utifrån ett stort brevmaterial, bland annat till Linné (de upptar ett sjuttioal sidor i *Bref och skrivelser* I:3 och är tillgängligt på nätet). Som lokalhistoriker täcker hon förfaret den västsvenska kulturen, där inte minst brodern Patrick har tilldragit sig intresse för hans roll i Göteborgs musikliv. Som läkare kan hon också sakkunnigt och intresseväckande ta sig an Clas Alströmers långa och hämmande förklamation. Han förunnades knappt sextio år, varav de sista i rullstol, men dessförinnan hade han rest ute i världen. I nästan fem år hade han vistats i Spanien, Frankrike, Italien och England. Trots eldens härjningar uppgick bokbeståndet till 7 000 volymer, varav 400 i botaniken (75 av Linné), vidare Cervantes i original. Så fanns rikhaltiga naturaliekabinett, djur och växter (nu bland annat i Bergiusherbaret) och etnografiska samlingar. Som Gudrun Nyberg skriver var familjen Alströmers ställning i Alingsås ”närmast av feodal natur”, vilket betydde ett ibland hårdhänt styre men också en stark känsla för medborgerliga plikter. Clas Alströmer hade utbildats särskilt för lantushållningen, för Linné som sagt, och hade särskild omsorg om fåraveln – hans omfångsrika presidietal i Vetenskapsakademien, *Den finulliga fåraveln* (1770), översattes och innehåller linneanska genetiska tankegångar – med ett kanske litet för fint ord. Förhållandet till Linné var gott. Han var en duglig naturalhistoriker och en mecenat som till exempel hjälpte till att finansiera Linné den yngres studieresa. Men han engagerade sig också i vägbyggen, ett bi-compani (det var just det), i bergshanteringen och det västsvenska sillfisket (Trangrumsakten).

Alströmers tillgångar späddes på genom giftermålet med Niclas Sahlgrens dotter Sara Catharina. Han är med om att grunda Östads barnhus och Sahlgrenska sjukhuset, vars starke man Pehr Dubb skulle hålla äminnelsetalet över honom. Men den ekonomiska situationen försämrar, firman Sahlgren-Alströmer havererar, ett av tidens stora ekonomiska ras. Det barnlösa paret drar sig tillbaka till Gåsevadsholm vid Kungsbacka, där Alströmer

kan återvända till vetenskapen. Dock, sedan trettioårsåldern led han av en svårdiagnosticerad sjukdom, som förlamade honom till armar och ben och som tvingade honom till ett liv i rullstol. Man försökte det mesta, de vanliga metoderna men också elektroterapi och avkok av sex kilo linnea! Den att döma av bilderna en gång så eleganta mannen drabbas av fetma men behåller efter vad det verkar ett gott humör. I sitt testamente önskar han få sin kropp obducerad och protokollet offentliggjort av trycket, vetenskapen till fromma. (Först i våra dagar och i den här boken kommer svaret.) Något överdåd vid begravningen vill han inte ha. Allt som allt ett frihetstida, patriotiskt slut.

Fram träder en öppen och rörlig värld, full med resor och korrespondens, av projekt och visioner och en man som författaren betecknar som behaglig. Gudrun Nyberg går rakt på sak, psykologin är varsam men säker. Hon skriver: "Biografin över Clas Alströmer är i allt väsentligt baserad på källmaterial från tiden." Hon har utnyttjat arkiven och rest i de spanska fotspåren. Det ska sägas att boken är full av samtida bilder och foton av i dag.

Gunnar Broberg

Rolanderiana. Sedan den storslagna engelska översättningen av Daniel Rolanders resedagbok från Surinam, *Diarium Surinamicum*, gavs ut av IK Foundation 2008 i volym 3:3 av serien *The Linnaeus Apostles*, har en del tillkommit inom Rolanderforskningen som motsäger den tidigare bilden av honom som en misslyckad Linnélärjunge. Omvärderingen av Rolanders öde uppmärksammades redan av *New Scientist* (4 augusti 2007) i artikeln "The forgotten apostle" av Stephanie Pain. I *Hällebergaboken* 2010 skriver Lars-Erik Larsson om denna småländska sockens egen Linnélärjunge i artikeln "Linnéaposteln från Stibbetorp uppvärderad" (s. 31–53). Efter en exposé över Rolanders Surinamresa 1754–1756 kommer så Larsson till några av Rolanderforskningens gåtor. När föddes han, vilka var hans föräldrar och varför heter han Rolander egentligen? Den lokalhistoriska forskningen kan ge några ledtrådar. Det fanns visserligen en Daniel Rolander verksam som komminister i Hälleberg mellan åren 1673 och 1693, men med denne verkar inget samband finnas. Han dog 1696. Men varför tog vår Linnélärjunge dennes efternamn? År 1754 när Rolander hälsar på sin gamla föräldrar i Stibbetorp, på utresan till Surinam, fanns där tre hushåll. En av dem förestods av Jon Persson och hans hustru Kerstin Jonsdotter, vilka med största sannolikhet måste vara Rolanders föräldrar. Följaktligen bör han som ung

ha hetat Daniel Jonsson. Någon fullständig klarhet i dessa frågor är svårt att uppnå beroende på luckor i källmaterialet. Genealogen Gabriel Kvillner har dock funnit ytterligare några uppgifter i kyrkoboksmaterialet som väsentligt fyller ut bilden av Rolanders släkt. Rolander hade två eller tre bröder samt en syster. Bland annat visar det sig att två anmödrar till undertecknad var kusiner till Daniel Rolanders brorsons hustru.

En av översättarna av Rolanders resedagbok, latinisten James Dobreff, har vidare i ett par artiklar närmare gått in på Rolanders verksamhet som naturalhistoriker. I artikeln ”Daniel Rolander. The Invisible Naturalist”, i *Systema Naturae 250. The Linnaean Ark*, red. Andrew Polaszek (CRC Press, 2010), s. 11–28, kastar han nytt ljus över Rolanders personlighet, hans resa till Surinam och hans insats som entomolog. I samma bok finns även ett appendix innehållande Linnés namn för de av Rolander funna insekterna (s. 253–264), samt ett annat appendix (s. 265–266) som består av en lista över Rolanders insekter illustrerade i Charles De Geers *Mémoires des insectes* (1752–1778). Dobreff har därtill varit medförfattare till två artiklar, med Pedro Luís Rodrigues de Moraes som försteförfattare, publicerade i *The Harvard Papers in Botany*, vilka har anknytning till Rolanders Surinamresa, dels en artikel om det tropiska amerikanska trädet *Nectandra sanguinea* (14(2):187–192, 2009), dels en om den danske botanikern Christen Friis Rottbølls tolv publicerade arter från Rolanders surinamesiska herbarium (15(1):179–188, 2010). Slutligen, E. O. Lavilla et al. (*Zootaxa* 2671:17–30, 2010) utröner också identiteten hos den sprakande, lysande grodan från Surinam (*Rana typhonia* Linnaeus, 1758), en gång funnen av Linnélärjungen Daniel Rolander.

Delar av Rolanders resedagbok finns nu i svensk språkdräkt i boken *Ur regnskogens skugga* (Max Ström, 2011). Arne Jönsson står för översättningen av några särskilt intressanta passager i dagboken om Surinams natur och djurliv, medan Dobreff står för en inledande text som sätter dagboken i sitt historiska sammanhang, och Helene Schmitz för nytagna foton från Surinam. Inom snar framtid kommer dagboken även i en latinsk vetenskaplig utgåva med textkritisk apparat. Rolander redux!

David Dunér

Sparrmaniana. Rut Boström, *Anders Sparrmans brev till Carl von Linné. En kulturhistorisk och språklig undersökning med naturvetenskapliga inslag*, Acta Academiae Regiae Gustavi Adolphi CXV (Uppsala, 2011). 145 s. Det är

med glädje man kan konstatera att breven i Carl von Linnés korrespondens är så intressanta att de ständigt ges ut i nya utgåvor. Rut Boströms utgåva av Anders Sparrmans brev kom ut lagom till symposiet, *Anders Sparrman i ny belysning*, som ägde rum i Uppsala den 20–22 maj 2011.

Boström har gett ut Sparrmans nio brev till Linné, av vilka två är skrivna i Göteborg 1771 och de andra i Sydafrika under åren 1772–1775; i utgåvan ingår dessutom två brevlappar till Linné samt ett brev till Pehr Wilhelm Wargentin och ytterligare ett till Carl von Linné den yngre. Dessa ger en livfull skildring av Sparrmans botaniska upptäckter, hans äventyr och strapatser. Sparrman var ju den linnélärjunge som deltog i James Cooks andra världsomsegling 1772–1776. Boken ger en presentation av Sparrmans liv och utbildning, forskningsresor och publikationer. Här finner man dessutom redogörelser för svenska språket på 1700-talet, olika stilnivåer, ortografiska riktlinjer, Sparrmans brevspråk, form och stil med mera. På 1700-talet fanns det ännu inte någon vedertagen språklig standard. Den officiella rekommendationen var att skriva som man talade. Författaren konstaterar att många dialektala inslag, böjningar och ord, förekom i lärjungarnas tal vilka återspeglas i deras brev. Speciellt i Sparrmans brev reflekteras dennes talspråk.

Syftet med boken är i första hand just att ”mot bakgrund av Sparrmans brev till Linné öka kunskapen om och sprida delvis nytt ljus över det språk som användes i talspråkligt vetenskapliga kretsar under 1700-talet” (s. 14) och den språkliga undersökningen upptar följaktligen större delen av boken (s. 41–87). Att välja ut breven till Linné för en undersökning av det här slaget är naturligtvis lätt att motivera med det vetenskapliga allmänintresse de kan tänkas ha. Det hade dock varit på sin plats att lite närmre beskriva Sparrmans övriga korrespondens. Det finns nämligen åtskilliga andra brev bevarande av hans hand: i Uppsala universitetsbibliotek finns till exempel cirka 90 brev till Carl Peter Thunberg (UUB G300ä), och breven till Georg Forster (det var som assistent till Forster och dennes far som Sparrman tjänstgjorde på Cooks expedition) finns utgivna i *Georg Forsters Werke* (herausgegeben von der Akademie der Wissenschaften zu Berlin, Berlin 1958–), för att bara nämna några exempel. Det kunde ha varit intressant att undersöka om breven till Thunberg, skrivna till en jämnårig kamrat, skiljer sig i språkligt hänseende från breven till Linné, skrivna till en lärare och mentor.

Brev nummer 2–7 och 9 i Boströms utgåva har tidigare utgetts i engelsk översättning och med kommentar av Mia Karstens (”Anders Sparrman to Carolus Linnaeus. Sparrman as a correspondent. I–II”, *The Journal of South*

African botany 23 (1957), 43–63, 127–133). Samtliga brev i föreliggande bok finns också utgivna i den pågående digitala utgåvan av Linnés korrespondens, *The Linnaean Correspondence*, <http://www.linnaeus.c18.net>. Dessa två utgåvor borde rimligen ha presenterats mer utförligt, speciellt som man kan notera att Boström har tagit över och använder sig av den L-numrering av breven som har utarbetats inom *The Linnaean Correspondence*. (Här kan för övrigt påpekas att ett av breven i Boströms edition, det odaterade brevet till Linné den yngre genomgående har fått fel L-nummer: brevet har nummer L6100 och inte L6099). En kortare översikt över linnékorrespondensens omfattning och utbredning – detta finns dokumenterat i ett flertal artiklar som har publicerats inom projektet *The Linnaean Correspondence* – borde också ha givits. Då skulle läsaren ha fått en bättre uppfattning om det stora nätverk, runt 6 000 brev och drygt 600 korrespondenter, som Sparrman ingår i genom sin läromästare Linné.

Boström är nordist och har tidigare gett ut ett gediget arbete om dialektala fågelnamn. Den språkliga undersökningen av Sparrmans brev är väl genomförd och har lett till många intressanta iakttagelser. Att ge ut texter av detta slag innebär dock att man måste arbeta ämnesövergripande och en del av problemen med Boströms bok uppstår när hon är inne på områden, där hon inte är expert. Låt mig ge ett antal exempel:

Vid de flesta datumangivelser förkortar Sparrman ”den” (som i ”d. 11 Decembris 1771”) genom att skriva ”d” avslutat med en liten släng nedåt och ev. en punkt. Denna släng tolkar Boström som ett ”s”, och menar att Sparrman skrev ”ds.”, vilket skulle vara en förkortning för ”dennes”. Detta är dock helt osannolikt. ”Dennes” i datumangivelser används ju bara när man inte avser att nämna månadens namn, ”den 11 dennes”, där ”dennes” då betyder den, ur författarens perspektiv, innevarande månaden. Skrivsättet ”dennes 11 december 1771” kan svårligen beläggas. Den hänvisning som Boström gör i not 38 (s. 61) till SAOB *den* XIII.1.c.a är i sammanhanget helt irrelevant, se i stället SAOB *denne* I.2.b.g. Slängen som avslutar ”d” är med största sannolikhet bara ett allmänt förkortningstecken, som inte betyder något annat än att ordet är förkortat. (Samma släng förekommer till exempel vid de förkortade orden ”etc.” och ”beskref.” i brev nr 3 (L4670, s. 3 [eller fol. 2a]), utan att utgivaren har tolkat det som ett ”s”.) Sparrman har helt enkelt avsett att skriva ”den”.

På s. 20 talas om Sparrmans ekonomiska situation: ”Det sägs att han dog utfattig, men vissa uppgifter tyder på att han under denna tid levde ett enkelt men efter omständigheterna gott liv.” Här hade det varit lämpligt

att redovisa att det är Eva Björn, intendent på Linnémuseet i Uppsala, som står för dessa intressanta forskningsrön, vilka onekligen ger en helt ny bild av Sparrmans familjeliv. På s. 52 omnämns att Thomas Pennant 1771 publicerade *Ornithologica Britannica*, "troligen det första brittiska arbete som använde sig av Linnés binära nomenklatur". Nej, i England hade den binära nomenklaturen slagit igenom med bland annat William Hudsons arbete om lavar (*Lichenes*), som kom redan 1762 (se F. A., Stafleu, *Linnaeus and the Linnaeans. The spreading of their ideas in systematic botany, 1735–1789* [Utrecht, 1971]).

Keureborn (s. 91 och 127), som anges med frågetecken av Boström, skall vara *Keurebom*. Att läsa $r + n$ i stället för m är ett lättförståeligt misstag. På afrikaans uttalas detta sydafrikanska träd *Keurboom*. Rimligen är det samma växt som avhandlas på s. 122 *Kaureboorn* kallas *tredet*. I not 68 (s. 117) läser vi att *Vires plantarum* från 1747 var en bok "utg. av Linné 1747 med Fredrik Hasselquist ... som medförfattare". I själva verket var det en avhandling (Sparrman skriver ju också "Disp. Hasselqv."), där Linné var preses och Hasselquist respondent.

Sparrman skrev sina brev till Linné på svenska, men de innehåller likväl en stor mängd latin, vilket givetvis är naturligt med tanke på att latinets ställning på 1770-talet fortfarande var mycket stark inom vetenskaperna, och inte minst inom botaniken. Latinet behandlas dock tyvärr ganska styvmoderligt och slarvigt på flera ställen i Boströms bok, som hade tjänat på en språklig fackgranskning av latinet innan den gick till trycket. Några exempel må nämnas:

Förkortningen *D.V.* i betydelsen "om Gud vill" skall ingalunda uttydas *Dei voluntas* som Boström påstår (s. 61), utan *Deo volente*, och uttrycket *sV* (s. 61) skall i sammanhanget uttydas *spiritu vini*, inte *spiriti vini*. *Chirurgorum medicamenter* (s. 75) betyder inte "läkarvetenskapens mediciner" om man ska vara petig utan "fältskärars (el. kirurgers) mediciner". Boström uppger (s. 75) att *ericeta* är adj. pl. "ljungbeväxta". En kontroll i William T. Stearns *Botanical Latin, History, Grammar, Syntax, Terminology and Vocabulary* (London, 1988) ger dock vid handen att *ericetum* är ett substantiv i neutrum, det vill säga 'heath, moor'. Det passar också bra in i sammanhanget (mellan *Ericeta* elr *ofruckbara liung fälten*). På s. 76 och 109 är det Linnés eget valspråk som råkar illa ut. *Omnia mirari etiam tristissima* löd det inte, utan *Omnia mirari etiam tritissima*. Det var inte det motbjudande och fränstötande (*tristis*) som skulle beundras enligt Linné, utan det alldagliga och illa medfarna (*tritius*). Skillnaden är inte obetydlig.

På s. 76 skriver Boström: ”I brev 5 återfinns frasen *Cantat vacuus coram latroni Viator*, som är ett direkt citat ur Linnés Skånska resa 1749. Detta lyder i översättning: Den vägfärande sjunger tomhänt inför rövaren.” En modern läsare frågar sig nog vad som egentligen menas. Vi får inte glömma att det antika arvet fortfarande under 1700-talets slut var oerhört levande; man kunde sina antika författare och citerade dem gärna. Även om citatet inte var komplett kunde den som läste texten ändå känna igen det och genast förstå sammanhanget som det anspelade på. Detta citat är sålunda inte något som Linné myntat utan ett välkänt klassiskt ordspråk, som går tillbaka till den romerske satirförfattaren Juvenalis: *Cantabit vacuus coram latrone viator* (*Satirae* 10.22) och betyder ”Den penninglöse vägfäranden kommer att sjunga inför rövaren”, det vill säga ungefär ”en fattig resenär kan bara erbjuda en rånare sin sång (och behöver därför inte frukta att bli rånad)” eller ännu friare ”den kan ingenting förlora, som ingenting har”. Nu öppnar sig en helt annan förståelse för vad Sparrman verkligen menar. Boström har inte förstått sammanhanget och gör därför en felaktig tolkning av citatet.

Det är en tidskrävande och grannliga uppgift att ge ut texter. Otillräckliga kunskaper i latin ligger dessutom bakom en del felläsningar av brevtexterna, till exempel s. 106 *subeinerium* i stället för *subcinereum*; *ed* i stället för *sed*; *ovi anserin* i stället för *ovi anseris*; s. 110 *sparsiae* i stället för *sparsim*; s. 118 *gnasi* i stället för *quasi*; s. 132 *periculissim* i stället för *periculissimi*.

Till sist några allmänna reflektioner: Även om de flesta personer har identifierats gäller det tyvärr inte alla, exempelvis lämnas så stora namn som Gesseke (s. 105) (Paul Dietrich Giseke [1741–1796], tysk botanist, professor i Hamburg och lärjunge till Linné) och Commerson (s. 120) (Philibert Commerçon [1727–1773], fransk naturalist) utan förklaring. För övrigt är det en styggelse att inte förse en bok av det här slaget med ett personindex. Likaså borde alla nämnda bokverk ha identifierats. Det är i dag knappast allom bekant att *Acta Upsaliensia* (s. 23), *Acta Holmensis* (s. 124) och *Acta Anglicana* (s. 133) avser *Vetenskaps societetens handlingar* i Uppsala, *Vetenskaps akademiens handlingar* i Stockholm respektive *The Philosophical Transactions* i London.

Boströms utgåva är ännu ett av alla de bidrag som ökar intresset för Linné och hans lärjungar och den tid de levde och verkade i. Arbetet kan rekommenderas till alla dem som är intresserade av 1700-talet och hur linneanismen spreds från Uppsala ut över världen.

Övrigt

Botaniska utflykter. Kerstin Ekmans och Gunnar Erikssons *Se blomman* (Bonniers, 2011) har vunnit stor och välförtjänt framgång. Recensenter har förundrats, mer eller mindre frågat sig hur ett ämne som är så otidsenligt och fjärran från Operabarens förvecklingar, skilsmässorna, deckarvåldet kan vara så lockande – men sedan kapitulerat. Ska boken karaktäriseras är det som en kärleksförklaring till både växtvärlden och till en tradition som förenar nytta och nöje. Det är en lätt, lärd och lycklig skrift, ingen lärobok utan fritt disponerad som ett antal essäer. Med tanke på den ene författarens avhandling om Elias Fries kunde den kallas för Botaniska utflykter. Det är förstås mycket Linné men samtal förs också med en mängd andra namn, mindre gudar som stora internationella figurer som Rousseau och Goethe. Med sitt stora och vida sökfält kan man säga att *Se blomman* suddar ut gränslinjen mellan naturvetenskap och kultur. Blicken rör sig snabbt: ”Rosen fästes i kvinnobarmen och den sattes högt på katedralens stenvägg i form av rosett-fönster. Ingen profan litteratur var under medeltiden så läst som Romanen om rosen. Den var Birgittinervesperns ’rosa rorans bonitatem’ som fuktades av godhetens dagg och den blev kotiljongsmärken, baldekorationer och broderier på i sin tid onämnbare underkläder. Till slut blev den också ett partipolitiskt emblem.” (145) *Se blomman* rör sig från Padjelantadalen till staden, från gräskollektivets fotfolk till växtrikets aristokrater. Det är därmed en väldigt öppen bok, som förklarar varför alla åldrar och tider dras till växtvärlden och finner glädje i att gömma sig i sommarängen eller böja sig över en pyrola. Det handlar om lyckan av att se, om att finna snarare än om att samla – samlandet sker inombords, blomman finns för den inre blicken.

För den delen kunde man kalla boken för Botaniska memoarer – särskilt Gunnar Eriksson är generös med tacksamma minnen till lärare som Gunnar Björkman och Erik Almquist – den senare måste vara värd sin egen biografi någon gång – om Gunnar Lohammars och John Axel Nannfeldts teorier vid seminariets eftersits om regndropparnas betydelse för sporspridningen hos vissa röksvampar. Framför allt minns författarna förstås vandringar i skog och mark – boken är en fortsättning på Kerstin Ekmans fina *Skogen* som tillsammans med rader av skönlitterära verk har redan dokumenterat hennes nära, aldrig schablonmässiga förhållande till naturen. Det verkar ändå som det är Gunnar Eriksson som skrivit mest – texterna går i varandra men en markering med oifylld respektive ifylld blomma efter det lilla ordet ”jag” anger vem som gjort vad och där förefaller det som om – om jag räknat

rätt – Eriksson vunnit pingpongmatchen med 21–15. Nu spelar det förstås mindre roll, framställningen kännetecknas av ett givande och tagande, som också lockar läsaren in på minnets stigar. Till det inspirerande resultatet hör också att det är en bok som fungerar typografiskt med fina färgbilder till stor del fotograferade av författarna. Ska man vara kritisk eller snarare önska mer hade det varit välkommet också med ett växtregister. Örterna är storheter i sin egen rätt som i den här boken kan mätas med människorna.

Floras nöje och nytta. Ingvar Svanberg har med *Folklig botanik* (Daidalos, 2011), 378 s., samlat sitt på många håll och i många publikationer stora vetande om växternas betydelse i folklig kultur. Bibliografin upptar ett femtital arbeten av honom inom området – och då nämns inte det arbete som det föreliggande är en bearbetning av, den 1998 utkomna *Människor och växter* som här är omarbetat och utökat. För att fortsätta på det bibliometriska spåret så har Linné som tvåa femton titlar med i litteraturförteckningen, V. J. Bröndegaard vars stora danska etnobotanik är en förebild fjorton, etnologerna Gösta Berg och Carl Herman Tillhagen sju respektive sex. Källorna flödar, dock tycks C. F. Nymans spridda tusensidiga *Utkast* (1867–1868) glömd. Det handlar alltså om en på nära kännedom baserat arbete och ett myller av fakta hämtat ur äldre litteratur, ur folkliga uppteckningar (bland informanterna spelar Svanbergs farmor en roll) men också ur föremål. Sakuppgifterna är naturligtvis kärnan i boken som är disponerad inte efter till exempel linneansk systematik utan efter det som gällde för folket – träd, bärbuskar, örter, gräs och halvgräs, ormbunkar, fräken- och lummerväxter, mossor, lavar och svampar. Svanberg betonar förståelsen av landskapet och växtligheten som man såg den förr. Särskilt värdefull är de inledande femtio sidorna om principer och material för den forskning som Svanberg gjort sig till härold för, etnobiologin och etnobotaniken. Här ges tydliga upplysningar och uppmuntrande tillrop. Boken är knappast en slutsummering eftersom författaren oförtrutet fortsätter. Vi hoppas alltså på nya upplagor allteftersom forskningen fortskrider. Komprimerade noter, litteraturuppgifter och växtregister avslutar boken.

Prästgårdens trädgård av Gunnar Petersson, bär undertiteln *Ett bortglömt kulturarv* (Carlssons, 2010). Petersson var under många år örtagårdsmästare i Linnéträdgården i Uppsala har här samlat några studier om den speciella kultur som var knuten till prästgården. Två avsnitt inleder om de tidiga Linné-miljöerna i Råshult och Stenbrohult – den första har han nyanlagt

och den andra får här en rekonstruktionsplan. Bördig från Västergötland hyllar Petersson sitt gamla landskaps trädgårdar. Läsaren leds vidare till Folckärna i Dalarna och Härkeberga och Skuttunge i Uppland. I den senare möter ärkebiskopen Gunnar Hultgren, en gång kyrkoherde där. Gunnar Peterssons stil, rentav handstil, känns igen också i en avslutande lista över örterna vid Råshult försedda med textade skyltar med samma piktur som väglett besökare under decennier längs rabatterna i Linnéträdgården. Det är en anspråkslös skrift i ett angeläget ärende, som uppmanar oss att komma ihåg och inte minst att vårda dessa viktiga och vackra miljöer. Petersson hänvisar till Martin Giertz nyligen utgivna fina översiktsverk *Svenska prästgårdar* (2009). För en tidsjämförelse kan man också påminna om Rutger Sernanders *Parker och trädgårdar i det gamla Närke* (1933) men även peka på Emma Franzéns innehållsrika *Prästgårdsträdgårdar. Barndomsskildringar från 14 prästgårdsträdgårdar i Växjö stift* (Sveriges Lantbruksuniversitet, Alnarp, Rapport 2006:4).

Fårkonsulenter. Kanske inte läsaren omedelbart kastar sig över en bok med titeln *Fårkonsulenter på 1700-talet. Biografisk matrikel över eleverna vid Jonas Alströmers Schäferskola på Höjentorp och i Alingsås* (Kungl. Skogs- och Lantbruksakademien, 2010) av Per-Ola Räf. Den säger vad det handlar om, vilket kanske låter smalt. Den är också främst en "matrikel", styrd av alfabetet och med flera register. Efter inledningar följer den biograferande huvuddelen över ett sextiototal elever vid schäferierna först i Höjentorp och sedan Alingsås, sedan några bilagor av organisatorisk art. Som sagt, det här är inte en bok för Pressbyrån. Men samtidigt är detta 1700-talet i vision och verklighet, förhoppningar om en bärande inhemsk ullproduktion, utvecklade manufakturer och utkonkurrerad import, resultatet i form av ett ansevärt antal ofta fattiga men välutbildade fårexperter.

Främst handlar det om ett antal öden, upplagda i turordningen födelse, utbildning, verksamhet, publicering, allt följt av källhänvisningar. Det är en väldokumenterad framställning. Det enda som kunde vara tydligare är hänvisningarna till handskrivet material (var finns Rothofs så ofta återopade dagbok?). Andrahandsfigurer som Karl Dahlman-Eskilsson, Lorens Rothof och Carl Nyrén blir här huvudpersoner. Alströmarnas roll som epokens uppbyggare mer än skymtar. Ett sextiototal elever biograferas. Inte så få hade en akademisk bakgrund, några hade till exempel disputerat för Linné (Erland Tursén, Nils Hesselgren, den danske eleven Jörgen Tyke Holm), flera hade läst i Lund. Deras verksamhet följs i arkiven och citeras med välvalda

utdrag. Man kan imponeras av schäfrarnas publiceringsverksamhet och deras bouppteckningar visar upp ibland goda bibliotek, någon ägde 160 böcker.

Gruppen passar förstås in i en värld som hyllade herdeidyllen. Som det står i avisan när kungaparet besökt Höjentorp 1744: "Schäffergåssarnas enfaldiga Musique uptogs så nådigt, at när de med sina Wallhorn tystnade, fingo de befallning, at åter begynna blåsa" (s. 79). Men mycket talar om misär eftersom finansiering ofta saknades. Meningen att ge socknens fårkonsulent ett hemman uppfylldes inte alltid eller tog tid. Så blev hela projektet en parentes, men den ligger som sagt, mitt i perioden på frihetstidens gröna allmänning. Bibliotekarien vid Veterinärhögskolan i Skara Pelle Räfs bok hjälper oss att komma nära denna verklighet och duger till ren lustläsning. Man får veta mycket om tiden men också om fåren, deras avel, deras sjukdomar och besvär, och deras betydelse för människan.

Bamsebjörn. Sune Björklöf, *Björnen i markerna & kulturen* (Gidlunds förlag, 2010) är en riktig bamse, två kilo tung, och handlar om björnen i historien och biologin. Omfånget betingas av en rik illustration liksom generös typografi men naturligtvis också av att ett substantiellt innehåll. Med nutida terminologi kunde den genom sin encyklopediska uppläggning kallas björnbibeln. Det är alltså en bok att glädjas åt. Matiga noter ingår, läsaren behöver inte suga på ramarna. Björnen som björn får sin skildring, liksom vad Nalle äter och vad den gör under sin långa vintersömn. Linjen över björnens öden i svensk naturalhistoria är klar – Olaus Magnus, Isac Erics, Lars Roberg, Olof Broman, Linné, Magnus Orrelius, Sven Nilsson, Einar Lönnberg, Hilmer Zetterberg, Sven Ekman. Ska någon nämnas före de andra är det Broman, som är en bjässe med ett alltför begränsat rykte. Flera av de nämnda hör till jägargänget, därtill Karl XI och XII och senare kungligheter, vidare Llewellyn Lloyd och Gustaf Schröder. Deras jakthistorier liknar ibland utrotningsexpeditioner. Men så blir vår värsta fiende helt plötsligt vår bästa vän. Tama björnar samsas i ett kapitel med leksaksdjur modell teddybjörnar – det lyckliga i sammanslagningen kan kanske ifrågasättas. Tidigare forskning är väl utnyttjad för avsnitten om björnen i konsten, i heraldiken och i litteraturen. Exempelen är många – men var är Almqvists "Björninna", detta säreget suggestiva stycke om personifiering och hamnbyte? En rikedom av björnlore som sagt. Man känner sig som Mors lilla Olle, i gott sällskap och med en rik blåbärsskörd att plocka.

Ändå kan man efterlysa frågan om björnen som moralisk fråga i förhållande till alla dessa modiga män med spjut och bössa. Nyligen berättades om

medicinare som stör den sovande björnen och tar prover i idet. Vi läste också den skandalösa historien om björninnan som väcks av gossen Olof som skidåkande trillar ner i idet; björninnan ger sig i väg och lämnar tre ungar ensamma som sedan skjuts av polisen i Östersund. För snart sextio år sedan skrev Stig Dagerman en dagsedel "Nattligt besök" föranledd av inspelning av undervisningsfilm om björnar där man väckte en björn i sin vintersömn. Den anföll och sköts i "självförsvar". Dagerman vände på perspektivet och lät en björn komma till en direktör med hustru en natt för att ta en bild av det exotiska paret. Direktören blev upprörd men björnen sätter sig på honom. "Stilla! Stilla nu! Och skratta duktigt! / Annars slår jag ihjäl er med ett bord, / viskar björnen milt och något fuktigt / ur ögat sipprar fram vid dessa ord." (*Dagsedlar*, 1995, 154) Sune Björklöf har också skrivit en bok om *Älgen i vår historia och vardag* (1994; se *SLÅ* 1994–1995, 109 f.) där det ingår också ett avsnitt om albinism bland älgar. Vi läser vidare i årskrönikan att den vita älgen Albin i de värmländska skogarna i månadsskiftet september-oktober 2011 nu nedlagts av en dansk jägare, en sannskyldig Nimrod, möjligen Ahab, visserligen av misstag och utanför kvoten. Finns egentligen någon djurens integritet och egenvärde?

Ej sin like i hela riket. Rubriken är ett citat från Eric Tunelds geografi 1740 och undertitel till boken *Lövstabruk* (Stiftelsen Leufsta, 2011). En rad författare presenterar mångfalden, den sentida ättlingen till Louis de Geer med samma namn. Den nyligen avlidna ekonomihistorikern Marie Nisser skriver om stångjärnssmide, Karl Johan Eklund om husen och miljön, Eva Nyström om Charles de Geer och naturforskningen, Laila Österlund och Åsa Henningsson om biblioteken – de sista bidragen för *SLÅ:s* intressen av särskild vikt. Det finns så mycket att beskriva, bruksnäringen, konsten, den märkliga Cahmanorgeln, trädgårdsanläggningarna. Här gäller filosofin att underbart är kort och att låta bilderna tala. Lövstabruk är planerat som ett mönsterbruk och har kunnat gälla som modell för den svenska modellen – det är så Hans Magnus Enzensberger i *Schwedische Herbst* (1982) använde dess plan med bruksgata, kontor, bostäder längs tydlig axel – det perspektivet kunde ha tillförts. Likaså saknar man en rad om den klandestina litteraturen i biblioteket, vad Thomas Anfält skrev om i ett avsnitt i Robert Darntons bok om förbjuden litteratur. Men det som ges på de hundra sidorna är alltså smakfulla smakprov. Att bilderna är försedda med såväl svensk, engelsk, tysk och fransk text visar att man menar att Lövstabruk har ett internationellt intresse. Det är en uppfattning som är helt rimlig och som boken stöder.

Det långa och levande 1700-talet. *Sveriges historia* del fem på nästan sjuhundra sidor, skriven av professorn i idéhistoria i Stockholm, Elisabeth Mansén, med korta inskott av ett halvdussin andra skribenter behandlar perioden 1721–1830. Det innebär ett myller av människor och fenomen, av politik, ekonomi, krig, näringar, monarker och militärer, men också kultur och vetenskap. Här finns massor av goda citat och man kan sakna dokumentation utöver litteraturlistan – det är ofta lockande men svårt att följa upp den flödande berättelsen – men noter vill inte förlagen tynga framställningen med. I sin betoning av kulturhistorien sticker den av mot tidigare volymer – naturligt med tanke på författarinnans intressen men också beroende på perioden, så rik på sköna konster såväl som vetenskap. Här ska inte volymen recenseras utan bara dess existens markeras eftersom Linné har fått en självklar plats. Men man kan också glädjas åt hur resandet beskrivs i dess mer generella liksom normalt så trivalt skumpande form. Också bereds plats för tidens samlarlidelse med många goda exempel. Livsstil, kläder, mat diskuteras och ges konkretion av riklig illustration. Omslagets uppräknings säger i stenstil vad den handlar om: ”Trädgårdskonst. Ostindiefarare. Naturaliekabinett. Syre. Upplysning. Kritpipor. Fred. Tryckfrihet. Mode. Ordensmystik. Kaffehus och salonger. Brev och dagböcker. Roddarmadamer. Sexuallsystemet. Kakelugnar. Teater. Romantik.” Det lockar onekligen till besök.

Gunnar Broberg

Jordpäron. Potatis odlades i Olof Rudbecks botaniska trädgård 1658. Hundra år senare propagerade den unge Patrick Alströmer för ätandet av potatis. I Vetenskapsakademiens handlingar 1747 ger han goda råd rörande denna förträffliga jordfrukt av vilka indianerna i Amerika har fått både föda och hälsa. Denna trevnad kunde också vara något för vårt kära fädernesland, menade han. Att tänka på gällande jordpäronsplantage är jordmånen, gödningen, sängarnas beredning, knölarnas plantering, rensning, inbärgning och förvaring över vintern. Sedan kan man njuta av dem stuvade med mjölk och grädde, stekta med smör eller salt som kastanjer, eller malas till mjöl för att tillreda pannkakor, pudding, gröt och välling.

Jordpäron. Svensk ekonomihistorisk läsebok (Atlantis, 2011), redigerad av Anders Björnsson och Lars Magnusson, kan sägas vara en fristående förordningsdel till den av Gunnar Broberg redigerade *Gyllene äpplen. Svensk idéhistorisk läsebok* I–II (Atlantis, 1991). Utan att jämföra äpplen och päron är konceptet liknande, med introduktioner, kommentarer och illustrationer.

Boken är en bredare kulturhistoria än vad man först kanske förväntar sig. Inga budgetar, kvartalsrapporter eller kapitalböcker här inte, i stället texter som på många sätt speglar föreställningar om moral, religion, vetenskap, politik och natur. Den är således också något mer än de ekonomiska doktrinernas historia. Även det vardagliga livets tankar och bemödanden kommer tydligt fram. Texterna som spänner över människans liv från svensk högmedeltid till första världskriget belyser de grundläggande villkoren för liv – kampen för överlevnad – hur maten ska räcka till, hur hushållet ska fördela sina resurser, och hur man skulle kunna lägga undan litegrann för framtida behov.

Åtskilliga texter är från Linnés tid och tar upp frågor som ingick i den debatt han själv deltog i. Frihetstidens ekonomiska frågeställningar gällde hur man skulle utveckla jordbruket och utrikeshandeln, etablera manufakturer och sprida innovationer både i form av nya jordbruksredskap och odlingsmetoder. Man debatterade yppighetens nytta, föreslog att sätta tiggare i arbete, och drev på den politiska aritmetiken att räkna befolkningen och kartlägga landets naturliga resurser. Mitt i allt detta fanns naturvetenskapen som var hårt intvinnad med den ekonomiska retoriken. Vetenskapsakademien som bildades 1739 hade den ekonomiska nyttan högt på programmet, ivrade för nya jordbruksmetoder, nya redskap och allehanda maskiner, med Linné och ångmaskinskonstruktören och silkesodlaren Mårten Triewald som några av de drivande grundläggarna.

På sina färder genom landet, till Lappland i norr och Skåne i söder, antecknade Linné de rika naturtillgångar som kunde vara till nytta för landet. Den lapska ödemarken kunde bli till frodiga åkermarker som kunde föda och sysselsätta tusentals. Skogar, berg och sjöar och allt som växte och levde skulle tas till vara. I mångt och mycket var hans projekt kameralistiskt. Jord, skogar och manufakturer skulle förvaltas, ägorna och deras avkastning skulle vara i ordning och leda till nytta. Alla dessa rika gåvor som Gud förlänar människan betraktades utifrån tidens fysikoteologiska tankar om skapelsens ändamålsenlighet. Skaparen hade i naturen nedlagt allt det vi behöver. Det gäller bara för oss att upptäcka dessa oändliga rikedomar. Att låta marker ligga öde, låta dem avfolkas och växa igen bryter mot Guds försyn. I självaste verket, menade naturvetenskapsmannen och teologen Johan Browallius i "Känningar af Guds försyn" (1747), kan även olyckan alstra vetenskaper. Missväxten har förbättrat jordbruket och den härliga läkarkonsten lever och växer genom sjukdomarna som elden i fnöske.

Med bokhållaraktigt iver försökte Linné inordna naturen. Han skrev om naturens ekonomi – vad som närmast motsvarar vad vi kallar ekologi – som

ett ständigt samspel och hushållning av resurserna i naturens rike. Och naturvetenskapen, botaniken och zoologin var nödvändiga för ekonomins uppräckande. Som Linnélärjungen Pehr Kalm uttryckte det, naturalhistorien är grunden till all ekonomi, kommers och manufaktur. En ekonomi utan insikt i naturalhistorien är som "at wela agera dansmästare endast med et ben". Linnés tid var guldåldern för den tillämpade vetenskapen. Lantmätaren Jacob Faggot räknade i patriotisk anda landets tillgångar och näringar. Triewald gjorde försök till en inhemsk silkesodling för att minska den dyra importen av sidentyger. Bergsbruket sattes på fastare grund av Sven Rinman, den agrara ingenjörskonsten uppodlades av Claes Blechert Trozelius i sina tankar om jordbrukets modernisering och Johan Arrhenius spred gödselråd för fördomsfria.

Linnés bidrar själv med en uppsats i Vetenskapsakademiens handlingar för år 1740, "Doctor Linnæi Tankar om Grunden til Oeconomien genom Naturkunnogheten och Physiquen". Han utgår från några grundläggande satser. Allt som människan behöver för sin nödtorft finns här på jorden. Ekonomins första och förnämsta grund är att känna sitt eget objekt eller naturalierna. All ekonomi bygger på två pelare, fysik och naturkunnighet. Han säger till och med att "Ingen vetenskap i världen är högre, nödigare och nyttigare än *ekonomin*". Likt naturens tre riken kan också ekonomin indelas i tre motsvarande verksamhetsgrenar: *oeconomia mineralium*, det vill säga metallurgi och bergväsende; *oeconomia vegetabilium*, det vill säga agrikultur eller plantering; och slutligen *oeconomia animalium*, "vita rustica", boskapsskötsel, jakt och fiske med mera. Sedan följer en uppräknings av naturens ekonomiska rikedomar, om våra stora bergsklippor som gjort vårt land hårt, obehagligt och obekvämt, men som föder åtskilliga bergsmän, gruvdrängar, smältare, masmästare, hammarsmeder och vidare bleckslagare, pistolmakare, urmakare, klockgjutare... Av trä byggs våra skepp som simmar runt jorden. Skaparen har vidare klätt hela världen med en blomtapet och satt människan därpå att spatsera, leva och sig förnöja. Hästarna drar oss och våra bördor från det ena avlägsna rummet till det andra. Slutsatsen är helt enkelt: "En *ekonom* som byggt sitt hus på naturkunnigheten, har satt det på en fast pelare, ställer han under samma byggnad den andra pelaren genom *fysiken*, blir det fast och orörligt." Vi känner igen mycket av detta från vår egen tid. Efter en kort period däremellan, då man trodde på vetenskapen som ett sökande efter Sanningen, har vi återknutit till 1700-talets agenda där vetenskapens sanningssökande inte är något tillräckligt ändamål i sig, utan allra helst ett medel för ekonomisk tillväxt och teknikutveckling. I

vilket fall tvingades naturvetenskapsmännen, då som nu, argumentera för sin verksamhets ekonomiska nytta.

Jordpäron är en viktig bok för förståelsen av Sveriges historia, hur ett land med liten befolkning, men med berg, skogar och vattendrag kunde bli ett rikt industriland. Den ger efterklanger av röster ur historien om ett land där metallers vikt, virkesupplag, färdvägar och åkrarnas – och potatislandens – avkastning uppehöll livet. Urvalet av texter är relevant, och visar på bredden av den ekonomiska historien. *Jordpäron*, potatis, är en näringsrik föda av kolhydrater och stärkelse.

Victorins resa i Kaplandet. Den unge afrikaresenären Johan Fredrik Victorins korta levnadsresa (1831–1855) är föremålet för en biografi, *En lycklig tid. Afrikaresanden och zoologen Johan Fredrik Victorin* (Carlssons, 2010). Författaren Peter Johansson, till vardags chef vid Vänersborgs museum, har inriktat sig på att skriva levnadsteckningar över svenska afrikaresenärer på 1800-talet, särskilt sådana som reser i riktning mot södra Afrika och har som största mål att nedlägga storvilt, elefanter, lejon och annat. Johansson tidigare böcker har handlat om *Handelsfursten av Damaraland – Axel Eriksson* (2001) och om elefantjägaren *Johan August Wahlberg* (2006). (Se recension i SLÅ 2006, 163 f.)

Victorin beger sig mot Kap i juli 1853, återkommer till Stockholm en juninatt 1855. Han dör några månader senare i november 1855, endast 24 år gammal. År 1863 lät Johan Wilhelm Grill ge ut *J. F. Victorins resa i Kaplandet åren 1853–1855. Jagt- och naturbilder ur den aflidne unge naturforskarens bref och dagböcker*. Till stor del bygger Johansson på denna utgivna reseskildring, liksom en större samling dagböcker, anteckningar i zoologi och kataloger som förvaras på Vetenskapsakademien i Stockholm. Med detta material lappar han ihop en spännande reseberättelse till södra Afrika med en ung man i huvudrollen, som med bössan i hand ständigt är på jakt efter fåglar och andra byten för att utöka sin naturalhistoriska samling.

Den stora resan förde den unge zoologiintresserade Victorin från föräldrahemmet på Kvarns bruk i Östergötland, över en kortare tid vid Uppsala universitet, och sedan vidare ner till Afrikas södra spets, till Kapprovinsen. Han kommer till ”trollverlden” Kap i november 1853, blir betagen av det nya, betraktar med avstånd de svarta invånarna, träffar den svenske konsuln och ger sig snart ut på expeditioner i landskapet, upp på Taffelberget för att jaga småvilt och samla naturalier. Victorin är en god tecknare och en god skytt, tillika en skicklig konservator som skinnar sina byten och preparerar

dem inför transport till Sverige. Som förebild har han den omtalade afrikaveranen Johan August Wahlberg (1810–1856), som han också sammanstrålar med i Sydafrika. Deras expeditioner går dock skilda vägar. Victorin beger sig vidare till Knysna, ett litet nybyggarsamhälle vid kusten 45 mil öster om Kapstaden. Här fortsätter samlandet, jagandet och konserverandet.

Johansson återberättar Victorins resa nära och rakt, sällan avbryter han med några egna kommentarer och förklaringar av skeendena. Det är ett habilt sammandrag av resan. Det blir en äventyrsberättelse, spännande och läsvärd i sig, men ibland passeras de stora sammanhangen förbi, bakgrunden till de politiska och koloniala förhållandena ges inte mycket utrymme, inte heller hur Victorins insamlande förhåller sig till den allmänna zoologiska verksamheten och forskningen under tiden står helt klart. Victorins resa i Kaplandet är väl värd att uppmärksamma för mötet med en annan värld, det främmande som påminner om det hemvanda. I sin dagbok skriver han: ”Allt i växt- och fogelväg är nytt, allt olikt Sverige. Så ser man här intet svenskt träd. Väl finnes ek och ett aspen snarlikt träd, ett annat är likt vår tall, men alla är ändock vida skiljda från våra.” Blommorna är också olika, men man finner våra krukväxter och trädgårdsblommor i det vilda. ”Med ett ord: Man tror sig vara i en trollverld.”

Skånes natur. Före naturskyddsarbetet kom igång på 1900-talet fanns i allmänhet endast kungliga jaktmarker, kronans ekar, samt i något fall skydd för ejder som på öarna i Kristianstads län, som skyddsåtgärder även om den verkliga anledningen var en annan. Naturskyddsföreningen i Skåne bildades 1910 efter upprop av Hans Wallengren, och kom att bli en viktig aktör inom miljövårdsarbetet för att skydda den skånska landskapsbilden och den skånska artrikedomen. I början av 1900-talet skyddades främst Skånes dramatiska natur, som Skäralids ravin, Stenshuvuds urberg, Kullabergs branta klippor och Forsakars forsande vattenfall. Sin första nationalpark fick Skåne med Dalby Söderskog 1918. År 1978 gick föreningen ihop med Svenska naturskyddsföreningen, bildad 1909, och är alltjämt i dag ett länsförbund inom SNF. Under de första hundra åren har omkring 192 områden och tre nationalparker skyddats, med en sammanlagd yta på cirka 38 kvadratkilometer, vilket motsvara drygt 3,4 procent av den totala skånska landytan.

I jubileumsboken, *Skånes natur under 100 år* (Naturskyddsföreningen i Skåne, 2010), redigerad av Per Blomberg, skriver ett tjugotal författare om Skånes natur, om naturupplevelser, landskapsförändringar, förändrad fauna

och flora under 100 år, natur- och miljöarbetets framgångar och motgångar, och om okända platser i den skånska naturen. Man frågar sig hur hade landskapet sett ut utan detta engagemang och envishet, och vad kan vi lär oss av tidigare generationers beslut, och vad väntar oss i framtiden? I boken beskrivs skånska karaktärer som kronhjortar och storkar, men även mark-historikern, byråsekreterare Mårten Sjöbäck, porträtterad av Widar Narvelo som en 1900-talets Linnélärjunge på resa genom det skånska landskapet. Sjöbäck använde floran som historisk nyckel till tidigare markanvändning. En avdelning om hemliga platser i den skånska naturen leder i ett par kapitel ner under ytan i Öresund, stannar upp och lyssnar på nattens ljud, och beger sig vidare till hemliga öar, grottor och militära övningsfält.

Omfattande fysiska förändringar har skett under de hundra åren. Landskapsbildningen har förändrats och arter har kommit och gått. Linné rapporterade om den skånska betesfådan som bredde ut sig i landskapet, och sandfälten, som karaktäriserade 1700-talets skånska landskap. Flygsanden vid Svinabäck, som Linné berättar om, var ”uppdriven såsom de högsta snödrivor”. Ett stycke in på 1900-talet nådde åkern sin största utbredning. Och om hundra år omgärdas Skåne av vallar mot havet som skydd mot översvämningar. Sippande vatten genom vallarna gör markerna vattensjuka och sumpiga. Men även en mental förändring har skett under de hundra åren, ett nytt förhållande till naturen, ett nytt sätt att se på naturen och uppleva den.

David Dunér

Upplands flora. ”Det som hittas i hemorten väcker glädje, underhjälp minnet, klargör utseendet och naturen.” Så sammanfattas nyttan med botaniska exkursioner av Linné i *Philosophia botanica* (1751). Mycken glädje har plöjts ner i den 3,2 kilo tunga *Upplands flora* (SBF-förlaget 2010, red. Lena Jonsell), ett resultat av att mer än tvåhundra botanister under en 15-årsperiod karterat växtlivet i hemorten Uppland. Floran är en av de tyngre i den långa rad av landskapsfloror som producerats av olika svenska botaniska föreningar, i detta fall Botaniska Sällskapet i Stockholm och Upplands botaniska förening. Den jättelika volymen är inte en fältflora att bära med sig under exkursionen utan ett ovärderligt uppslagsverk att planera exkursionen efter och som grund för reflektioner kring de egna växtfynden.

I de inledande kapitlen sammanfattar olika experter landskapet Upplands botaniska särart och de geologiska och klimatologiska förutsättningarna för

vegetationens utveckling. Gunnar Eriksson ger en exposé över Upplandsfloras utforskning där Rudbecks, Celsius, Linnés och Wahlenbergs insatser får bilda fond till den aktuella inventeringen. En viktig aspekt i floraarbetet har varit studiet av floraförändringar och dess orsaker. Linneanernas moderna efterföljare har ofta förgäves fått söka efter sina föregångares växtlokaler och i stället fyndat i kraftledningsgator, bangårdar och på soptippar. I floran finns både vinnare och förlorare, taggsallatens 1136-procentiga ökning ställs mot honungsblomstrets 96-procentiga minskning.

Den nära 700 sidor långa växtförteckningen rymmer allt en botanisk kalenderbitare kan önska – uppgifter om alla uppländska växtarters primärfynd, växtmiljö, invandringshistoria och, för de sällsyntare arterna, aktuella lokallistor. Med hjälp av ett stort antal frekvenskartor målas växternas utbredningsmönster i landskapet upp, från rönnens heltäckande prickmönster till ävjepilörtens sorgligt ensamma prick i dalälvsmyningen. Det historiska perspektivet understryks av att resultatet från den aktuella inventeringen i många kartor kan jämföras med Erik Almquists uppgifter från 1929. Den faktsäckade texten lättas upp av utsökta fotografier tagna av uppländska naturfotografer och inventerare.

Karin Martinsson

Djurparksstudier. Allt fler zoologiska trädgårdar skriver sin egen historia. Vi har tidigare uppmärksammat några av dessa i *SLÅ*. Ofta utkommer de i anslutning till jubileer, många är bilderverk med texter för en bred allmänhet, men ibland är de författade av professionella historiker. Men djurparken som idé, som institution i dagens artbevarandeverksamhet och inte minst som utbildnings- och underhållningsverksamhet har också i växande utsträckning dragit forskningen till sig. Zoologiska trädgårdar är en viktig turistmagnet i världens storstäder, samtidigt som verksamheten ständigt måste moderniseras för att anpassas till tidens krav vad gäller djurhållning och upplevelse. Fåglar har exempelvis begränsad dragkraft i Sverige, men är en självklarhet i tyska djurparker, där artbeståndet ofta är gott. En fågel, en kasuar, pryder omslaget till samlingsvolymen *Zoo and Tourism. Conservation, Education, Entertainment?* utgiven av Warwick Frost (Channel View, 2011). Huruvida merparten av de barnfamiljer som besöker djurparker överhuvudtaget bryr sig om utbildningsfunktionen kan man fundera på, och diskuteras också i en undersökning från Adeleide zoo. Som alla konferensvolymers dras

den med ojämnheter, men sammantaget ges en bred diskussion om djurparkernas ödesfrågor i den moderna upplevelseindustrin.

Spindlar. Imse vimse spindel börjar en omtyckt barnramsa, som man i svenska förskolor numera kan höra framförd på många språk (itsy bitsy spider, hämä hämähäkki), men alltid ackompanjerad av ett samfällt internationellt gångbart teckenspråk. Spindeln får på så vis symbolisera det mångvetiska och globaliserade samhälle vi lever i. På Linnés tid var den mest kända auktoriteten i ämnet den stockholmsbaserade kommissarien Carl Alexander Clerck, som publicerade det auktoritativa verket *Svenska spindlar* (1757). Många tjuas av spindlar, men denna fascination kan också ta formen av en omotiverad rädsla, rentav utvecklas till spindelfobi, araknofobi. Berättelser om exotiska giftspindlar som smyger sig med bananlaster från tropikerna är tacksamt stoff för moderna rykten och har skapat en egen berättarflora av vandringsägner, så kallade klintbergare. I den gamla folktron var spindeln mera ofarlig och varslade om vädret. När fönsterspindeln ”spinner innanför fönstret, betyder det wanligt regn”, visste Linné att berätta. Det skira spindelnätet väcker beundran. Spindeln ger dock många associationer i vårt medvetande, som i ordspråk, liknelser och jämförelser. Rykten om taranteln (*Lycosa tarantula*), den giftiga vargspindeln som i Italien gav svåra bett, nådde även Sverige på 1700-talet.

Författarna Katja och Sergiusz Michalski, historiker från Tübingen, har tacksamt utnyttjat denna spindelns mångsidighet i vårt medvetande för boken *Spider* (Reaktion Books, 2010), där dess kulturhistoria och plats i populärkulturen tecknas i breda penseldrag. Här presenteras moderna vandringsägner, gammal folktro och betydelsen i barnkulturen. Filmindustrin har förstått att spela på en utbredd spindelfobi och producerat filmer som visar uppförstorade bestar, försedda med starkt behårade ben, som sätter skräck i omgivningen, som *Giftspindeln* (1955), *Spindlarna* (1975), *Mördarspindeln* (1977) och *Jättespindlarna anfaller* (2002). Författare och poeter som Charles Baudelaire, Fjodor Dostojevskij och Victor Hugo använder sig av spindelmotiv, och det gör också barnlitteraturen och målarkonsten. Volymen som ingår i förlagets djurserie är sedvanligt rikligt och förtjänstfullt illustrerad med barnboksillustrationer, erotisk konst, medeltida träsnitt, skräckfilmsaffischer och gatubilder från Sydostasien där man utbjuder ätbara spindlar hinkvis till hågade spekulanter. Det är fascinerande vad mycket dessa kryp kan ge upphov till. Mys och rys alltefter behag.

Från gulfiskskålar till oceanarier. Inför firandet av nouruz – det persiska nyåret – i mars varje år bunkrar Sveriges zoologiska butiker upp med extra många gulfiskar i sitt sortiment för att tillgodose efterfrågan bland den svenskiranska diasporan. Gulfisken är en viktig symbol i detta firande. Nu odlas gulfiskar i stora mängder av företag även i Sverige, så det är inga problem, men på Linnés tid var den vackra guldglimrande fisken sällsynt i Europa, och han själv tillhörde pionjärerna när det gällde dess införsel i Sverige. Med stor möda fördes gulfiskar med skepp till Europa från Kina och Sydostasien. Den nådde Portugal 1611 och Storbritannien först 1691. Linné beskrev den entusiastiskt i *Vetenskapsakademiens handlingar* 1740, men det dröjde ytterligare åtskilliga år innan han fick tillgång till levande exemplar. Han instruerade bland annat Christopher Tärnström 1746 att hemföra gulfisk från Asien, men det gick i stöpet. På Linnés tid höll man gulfiskar i tunnor eller kinesiska porslinsfat, på kontinenten också i trädgårdsdammar, där de dessutom förökade sig. Det skulle emellertid dröja ytterligare hundra år innan glaskvarier uppfanns. År 1854 publicerade Philip Henry Gosse sin banbrytande skrift *The Aquarium*. På bara några år blev akvarier populära, både offentliga i zoologiska trädgårdar och privata i hemmen. Dekorativa helgjutna akvarier tillverkades av stora firmor (Fish i USA) och såldes över hela världen. I Sverige introducerades akvariehobbyn med en artikel i kalendern *Svea* 1859, några år senare kom den första handboken på svenska. Vid sekelskiftet 1900 hade flera stora tyska importfirmor etablerat sig på kontinenten.

Det finns alltså en historia att berätta och det gör den tyske vetenskapshistorikern Bernd Brunner som ger en ingående skildring av akvariekulturens utveckling i sin bok *The Ocean at Home. An Illustrated History of the Aquarium* (Reaktion Books, 2011). Det är en bearbetning och utvidgning av en bok som utkom redan 2005 (se *SLÅ* 2008, 235 f.). Brunner visar hur akvariekulturen utvecklades från en viktoriansk vurm till modern (manlig) hobby, men också de offentliga anläggningarna behandlas utförligt. I dag är det fråga om storindustri. Boken är full av intresseväckande illustrationer och försedd med en utförlig litteraturförteckning som lockar till fördjupade studier.

Fågelböcker och ornitologihistoria. Linné skrev flera intressanta ornitologiska arbeten, bland annat om fåglarnas flyttningar. Eftersom det han skrev rörande fåglar är avfattat på svenska, som hans artiklar i Vetenskapsakademiens handlingar, eller på latin, uppmärksammas inte alltid hans insatser inom området internationellt. En modern version av Erwin Stresemanns

grundläggande *Die Entwicklung der Ornithologie* (1951) har låtit vänta på sig. Fortfarande är hans bok oundgänglig för var och en som är intresserad av det vetenskapliga fågelskådandets historia. Stresemann var oerhört produktiv och hans liv och verksamhet har relativt nyligen avhandlats i en biografi, *Erwin Stresemann (1889–1972). Leben und Werk eines Pioniers der wissenschaftlichen Ornithologie*, av Jürgen Haffer, Erich Rutschke och Klaus Wunderlich (Wissenschaftliga Verlagsgesellschaft, 2004). Genetikern och fågelforskaren Tom Birkhead, tidigare uppmärksammas för sina böcker om den röda kanariefågeln och om skatan, har utkommit med en uppdaterad ornitologihistoria, *The Wisdom of Birds. An Illustrated History of Ornithology* (Bloomsbury, 2011). Linnés insats inskränker sig dock till missförståndet med övervintande svalor (ett ämne som dock avhandlas utförligt i boken) och som systematiker. Även Strindberg nämns i förbigående. Det är en vacker bok, rikt illustrerad och ger många intressanta inblickar i ornitologins utveckling.

En svensk ornitologihistoria saknas dock fortfarande; ämnet torde vara outtömligt, och borde vara av internationellt intresse. Men böcker om fåglar är det ingen brist på, varken i Europa eller i Sverige. I Köln finns den svensk-kunnige ornitologen Walter Thiede och redigerar *Ornithologische Mitteilungen*, läsvärd tidskrift också för sina kulturhistoriskt orienterade artiklar, inte minst av Thiede själv. Thiede har också gett ut en rad fågelböcker, nu senast *Greifsvögel und Eulen* (BLV Buchverlag, 2010) som innehåller alla Central-europas rovfåglar och ugglor. Det är en fälthandbok och sådana kommer det en strid ström av, numera därtill alltmer specialiserade. Ett fint initiativ är Erik Hirschfelds *Fåglarnas Malmö* (Hirschfeld Media, 2011), som tar upp en tråd som påbörjades av Roland Staav för trettio år sedan med en trevlig bok om Stockholms urbana fågelliv. För några år sedan kom även en intressant bok med den spännande titeln *Birds in European Cities*, redigerad av John G. Kelcey och Goetz Rheinwald (Ginster, 2005). Här finns kapitel om Berlin, Lissabon, Sofia, Sankt Petersburg och Lublin, men märkligt nog inga som rör Norden. Att skåda fågel inne i städerna har annars blivit allt vanligare läser vi *Dagens Nyheter*. Fler handböcker från olika städer välkomnas. Den biologiska mångfalden i våra urbana landskap behöver uppmärksammas mera, när trycket på parker och grönområden så oroande ökar.

Kakapon räddad från utrotning? Nya Zeeland har flera endemiska papegojarter. Andreas Sparrman beskrev den rödpannade kakarikin, i dag en vanlig burfågel. Kean (*Nestor notabilis*) är lokalt ofta ogillad (numera dock fridlyst, tidigare betalade man skottpengar för den), men i övriga världen är

den en omtyckt papegoja, inte minst i fångenskap, en fågelvärldens clown, än så länge mest förunnat zoologiska trädgårdar att inneha, men i växande utsträckning även privata uppfödare på kontinenten (och i Sverige). Därremot ser man aldrig de andra två stora papegojarterna i fågelsamlingar: kakan (*Nestor meridionalis*) för att den ej är tillgänglig i avikulturskretsar (bara ett tjugotal exemplar hålls i fångenskap i hemlandet, 15 av dem är födda i fångenskap); kakapon (*Strigops habroptila*) för att den är så sällsynt, i det närmaste utrotningshotad. Genom uppfödningssystem och genom att systematiskt flytta kvarvarande kakapoer, eller ugglepapegojor som de kallades förr, till ett par små öar, Anchor Island och Codfish Island, utan predatorer har trenden de senaste åren vänt för arten och nu växer på nytt den sköra lilla populationen. Det är en spännande papegoja, föga känd på grund av sitt doldisliv på marken, avsaknad av flygförmåga och eftersom den är mest nattaktiv. Tidigare var den vanlig på Sydön och även på sina håll på Nordön, utnyttjad som föda, fjäderkälla och för divination av maorierna. De lär till och med haft den som sällskapsdjur och ansåg att den var mer som en hund än en papegoja i fångenskap. Med européernas ankomst kom skadliga däggdjursarter, bland andra hundar, katter, illrar och hermeliner, som snabbt reducerade beståndet av kakapo till ett minimum. Under drygt hundra år har man försökt skydda kakapon och med hjälp av olika åtgärder få den att föröka sig i fångenskap. Det gick trögt. Vid 1970-talet trodde man att det bara fanns hanar kvar, men en restpopulation med honor återfanns 1977 på Steward Island. Nyzeeländska forskare har sedan dess lyckats med det till synes hopplösa projektet att få den att föröka sig och att få ungarna att växa upp.

Den spännande historien om denna en av våra mest sällsynta och samtidigt mest mytomspunna papegojor berättas av Alison Balance i boken *Kakapo. Rescued from the Brink of Extinction* (Craig Potton Publishing, 2010). Fyrtio exemplar kvarstod av denna papegoja när det var som mest kritiskt. Nestorn i avelsprogrammet var kakapon Richard Henry som enligt tidningsrapporter avled i december 2010, uppskattningsvis 80 år gammal. Ansträngningarna att restaurera arten har burit frukt och populationen har nu stigit till över 130 exemplar, alla med individuella namn. En betydligt populärare bok är *Kakapo Rescue. Saving the World's Strangest Parrot* av Sy Montgomery och med fotografier av Nic Bishop (Houghton Mifflin Books, 2010). De följde under tio dagar ett bevarandeteam på Codfish Island, där kakapon har ett av sina sista fästen (91 exemplar). Detta är närmast en välilustrerad bok för barn- och ungdomar. För den som vill vara helt uppdaterad

finns i dag, som för så många andra djurarter som är föremål för intensivt räddningsarbete, en hemsida, www.kakaprecovery.org.nz. Och kakapon Si-rocco, utnämnd till officiellt ”språkrör” för arten, träffar man på facebook.

Kamelen på Svartbäcksgatan, eller snarare den dromedar som fanns i Rudbecks trädgård, vet vi inte särskilt mycket om, annat än att den nämns 1707 då trädgårdsmästare Falk anhöll att konsistoriet skulle dra försorg om dess föda, och 1710 då dromedaren brutit sönder portnyckeln till trädgården. Redan 1687 hade det kommit en dromedar som krigsbyte (avbildad av David Klöcker Ehrenstrahl) till Sverige, och kanske är det samma djur som hittade vägen till Uppsala. En kamel kan bli mellan 35 och 40 år gammal och nyttjas till mycket. Om detta skriver Robert Irwin, brittisk Mellanösternexpert, i boken *Camel* (Reaktion Books, 2011). Kamelens förfäder, den roll kamelen spelat genom historien samt dess betydelse inom medeltida islamiska världen skildras i egna kapitel. Men även kamelens modernisering, där den inte längre behövs som transportdjur, får också vederbörligt utrymme. Kamelbrottning och kappridning är ett par möjligheter. I Australien finns en miljon ferala kameler som hotar att snabbt mångdubblas. Köttet är uppskattat i Arabvärlden, men fler borde kanske efterfråga det för att få bukt med den australiska populationen. Att kolostrum skiljer sig från vanlig mjölk är kanske trivalt för var och en med lantbruksbakgrund, men författaren exotiserar detta. En svensk läsare saknar möjligen Sven Hedins kamelskildringar och kanske en referens till Nordiska Afrikainstitutets mångåriga satsning på kamelforskning under 1980-talet. Förlaget Reaktion Books har vid det här laget hunnit komma ut med 35 djurmonografer, de flesta läsvärda, och alla utan undantag utomordentligt trevligt illustrerade, där man tar kulturhistoria på allvar. För den som söker är det uppenbarligen ingen brist på bilder med motivet kamel i alla upptänkliga sammanhang, allt från turistens vykort med kopulerande kameler till omslag för kända cigarettmärken. Några naturfotografier behövs verkligen inte. Det är en väldigt givande och underhållande djurserie som i rask takt publicerar den ena monografin efter den andra. Naturligtvis saknas det inte ämnen, varför vi kan hoppas på ytterligare utgivning de närmaste åren.

Tama uttrar förekommer i äldre etnografiska rapporter från Europa och Östasien. Det tycks ha varit en över hela världen utbredd sedvänja där det finns uttrar, att man tagit hem valpar och tämjt dem. Jag har sett sådana på Malackahalvön. Pehr Kalm rapporterade att han observerade uttrar ”hvilka

varit så tama som hundar, och följt husbonden efter hvart han gått”. Också från Sverige finns rapporter, bland annat samlade av Gunnar Brusewitz, och från samiskt område av Yngve Rydh, som berättar om uttern som människans hjälpreda vid fiske. I *Vetenskapsakademiens handlingar* för år 1752 berättas det om en skånsk bonde som hade en tam utter som hjälpreda vid fiske och som hopbragte så mycket fisk att han kunde föda hela sitt hushåll. Den tama uttern är en viktig aspekt i kulturgeografen Daniel Allens bok *Otter* (Reaktion Books, 2010), men stort utrymme ägnas också utterjakt och om de omfattande kampanjerna för att skydda uttern. Havsuttern var i det närmaste utrotad och då den började repa sig följde andra hot, bland annat oljeutsläpp och andra miljöhot. Från Brittiska öarna uppges att jakthundsrasen otterhound, som togs fram särskilt för att jaga utter, blivit ovanlig sedan fridlysningen av uttern 1978, men nu har man i stället börjat få upp ögonen för den som sällskapshund. Vidare skildras utterns betydelse i indiansk och sydostasiatisk folklöre, men även i modern populärkultur. Det är uppenbarligen ett omtyckt djur, saknat av många, och trots att man sällan ser den (även Skansens exemplar håller sig oftast gömda), är den ändå närvarande i vår närmiljö. I Uppland hjälper man uttrar genom att undanröja hinder för deras framfart, så även vid Akademikvarn i centrala Uppsala, där uttrar rör sig i Fyrisån. Utterns betydelse i kulturhistorien är, som boken visar, omfattande. Läsaren blir inte besviken.

Björnar. Rovdjuren utövar en särskild attraktion för många, inte minst björnen. Det har också kommit en försvarlig mängd böcker de senaste åren som avhandlar björnens kulturhistoria utifrån olika perspektiv. Ämnet avhandlades redan i en dissertation under Lars Robergs presidium. Hans skrift om björnens medicinska betydelse kommer förresten att ges ut i svensk översättning av Sällskapet inom kort. Ämnet intresserade ju också Linné, som visste att köttet ”hålles för delicat, hälst stekarna, i synnerhet pläga dess feta fötter hållas för delice”. Juha Pentikäinens *Golden King of the Forest. The Lore of the Northern Bear* (Etnika, 2007) ger ett religionsetnologiskt perspektiv på björnens roll i kult och föreställningsvärld. Vetenskapshistorikern Bernd Brunners uppmärksammade bok utkom i engelsk översättning samma år, *Bears. A Brief History* (Yale University Press, 2007), oöversatt för den som söker en bred belysning av människans relationer till björn över tid och rum från grottbjörnen till djurets mångsidiga betydelse i dagens populärkultur. Björnen uppmärksammas globalt i Brunners bok. Det är en liten nätt volym som också innefattar viktiga aspekter som björnförare och cirkusbjörnar.

Mera lokalt förankrad är norrmannen Angeir Bergs *Bjørnen, ulven & reven. Norsk folketro* (Pantagruel, 2011) som därtill innehåller avsnitt om räv och varg. Här återges gamla sägner och berättelser, här finns avsnitt om björnens betydelse i folkmedicin och magi. I likhet med andra rovdjur som av allmogen uppfattades som farliga för boskapen var björnen även i Norge känd under en rad noabenämningar, såsom bærttass, maurtass, basse, brefot och bestefar. Boken återger även en rad ramsor och minnesregler. Öivind Jorfald har försett boken med många illustrationer.

Majestätiska lejon i händigt format. Till de verkligen karismatiska djuren i kulturhistorien, utförligt omtalat i Bibeln för sin styrka, hör lejonet. Det ådrog sig uppmärksamhet för att det var ”starkast bland djuren, som inte viker för någon” (Ordspråksboken 30:30), men mötte ändå sitt öde både i form av Simson (som slet itu lejonet) och Daniel (som räddades av en ängel). Lejonet är ett flocklevande kattdjur som en gång i tiden förekom i stort sett hela Afrika, på Balkanhalvön (Herodotos omnämner på 400-talet före vår tideräkning början lejon i ett område mellan floderna Néstos och Acheloos i Makedonien), samt i sydvästra Asien ända bort till nordvästra Indien i öst, där det alltjämt finns en liten population om 400 individer i Girsbogen i provinsen Gujarat. I *Systema naturæ* (1758) anger Linné ”Africa” som hemvist för lejonet, och ursprunget till de(t) exemplar hans beskrivning utgår ifrån (det är ovisst om Linné under sin vistelse på kontinenten hade möjlighet att se ett levande exemplar), har av den amerikanska zoologen J. A. Allen stipulerats till Constantine [= Qacentina] i Algeriet. Lejon har länge funnits i fångenskap och redan under medeltiden uppföddes arten i Europa för export norrut. Varje zoo med självaktning har alltjämt en lejongrupp, så även flera svenska djurparker (Borås, Kolmården, Junsele, Öland och Eskilstuna). Det har betraktats som ett kungligt djur och härskare med pondus har fram till våra dagar gärna omgett sig av lejon, inte bara som emblem utan för att markera styrka och dådkraft. Vi kan exempelvis nämna Haile Selassie, lejonet av Juda, som hade en stor privat lejonpark som de nuvarande härskarna avvecklade först för ett par år sedan. Tjetjeniens nuvarande president Ramzan Kadyrov lär ha tigrar, lejon, leoparder och björnar i ett privat zoo.

Beröringspunkterna mellan lejon och människa är alltså många och långvariga. Deirdre Jackson, till vardags djurintresserad arkivarie vid British Library, har kunnat ösa ur ett stort antal spännande källor för sin volym *Lion* (Reaktion Books, 2011), allt från uppgifter hämtade ur folkloren och populärkulturen till moderna zoologiska undersökningar. Däremellan an-

vänds exempelvis en lejonämjares memoarer och inte minst skildringar av storviltjägare, såsom Ernest Hemingway. Jackson tar oss med på en fascinerande kulturhistorisk safari i lejonets fotspår. Bildmaterialet är omfattande och spännande. Cirkuslejon behandlas utförligt. I Sverige förbjöds lejon på cirkusar 1960 (sedan dess har jag inte varit på cirkus). Vårt förhållande till lejon genom tiderna säger förstås mycket om oss själva.

Ingvar Svanberg

Diverse notiser och meddelanden

Sprengel och insektspollinationen. Att Linné använde växternas könsorgan, blommorna, som verktyg då han klassificerade blomväxterna är välkänt. Han var framgångsrik som marknadsförare då han lanserade *Systema naturæ*, genom att tala om denna oförblommerade företeelse i en tid då det var mer eller mindre tabubelagt av kyrkofäderna att tala öppet om sexuella förhållanden. Han föreläste också för sina studenter om människans ”Sätt att tillhopa gå”. Men märkligt nog antyds inte med ett ord om att blommor och bin skulle samverka till befruktning och avkomma hos växterna. Han såg ju ändå hur bina besökte blommorna och samlade nektar till kuporna vid föräldrahemmet i Stenbrohult, men uppenbarligen trodde han att bina ställde till med skada då de rumsterade om i blommorna. Dessutom antog han att blommornas nektar gav näring till frukten. Även Samuel Liljeblad skriver i sin andra upplaga av *Utkast till en svensk flora* (1792): ”Honungs-huset (Nectarium) är det rum i blomman, hvarest honungs-vätskan som förmenes indragas i frön till deras underhåll samlar sig.” Liljeblad ställer sig således något frågande till nektarns funktionella betydelse.

Linné betraktade vinden som väsentlig för att överföra pollen från hanblommor till honblommor, eller från ståndare till pistillmärken. Det dröjde länge innan han insåg att insekterna inte skadade blommorna, men att de sprätte omkring pollen så att det hamnade på pistillernas märken. Han beskriver dock ingående hur fikonet (*Ficus carica*) innestängda blommor befruktades med hjälp av en stekel som kunde ta sig in igenom väggarna. (Gunnar Eriksson, *Botanikens historia i Sverige intill år 1800*, Uppsala 1969, 230). Linné hade redan i gymnasieåren i Växjö fått del av den franske botanikern Sébastien Vaillants (1669–1722) teorier om växternas sexualitet genom sin lärare, läkaren Johan Rothman. I verket *Botanicon Parisiense* som

publicerades 1727, alltså efter Vaillants död, anges att den hanliga delen i blomman, ståndaren, producerade könsceller, pollen, som befruktade den honliga delen, pistillen, så att frön kunde bildas. Detta illustrerade Linné med en teckning av skogsbingel (*Mercurialis perennis*) i sin skrift *Preludia sponsaliorum plantarum*, som han gav till sin välgörare Olof Celsius som nyårsgåva 1729. Samma teckning finns återgiven på den nuvarande, svenska 100-kronors sedeln.

Befruktning med insekter som aktörer, beskrevs första gången år 1793 av tysken Christian Konrad Sprengel (1750–1816), rektor vid lutherska stadsskolan i Spandau 1780–1794. I sitt enda, men mycket betydelsefulla botaniska arbete, *Das entdeckte Geheimniss der Natur im Bau und in der Befruchtung der Blumen* (1793), påvisar han betydelsen av blommornas färg, doft och nektaravsöndring som nödvändig för växternas fortplantning genom insekternas förmedling. Hans samtida insåg inte betydelsen av detta arbete. Efter mer än 60 år drog Charles Darwin fram det ur glömskan så att det blev uppskattat till sitt fulla värde. Sprengel betraktas därför som blombiologiens grundläggare. Han skrev även *Die Nützlichkeit der Bienen und die Nothwendigkeit der Bienenzucht* (1811). En annan betydelsefull forskare var den tyske botanisten Joseph Gottlieb Kölreuter (1733–1806) som 1761 upptäckte att insekter slickar i sig nektar hos mistelblommorna, men det var Sprengel som tillfullo insåg nektarns betydelse för att locka insekter till blomman. Kölreuter och Sprengel studerade ingående den komplicerade Irisblommans pollination av humlor (Carl Skottsberg, *Växternas Liv. Populärvetenskaplig handbok* VI, Malmö 1954, 132).

Lundaprofessorn i botanik, sedermera biskop i Karlstad, Carl Adolph Agardh (1785–1859) skriver i sin *Lärobok i Botanik* (1829–1832), del 2, Allmän Wextbiologi: "Honungsafsöndringen upphör så snart befröingen gått för sig. Linné, Kölreuter, Krünitz, antogo, att den derföre finnes i blommorne, att insekterne skulle, då de sökte honungen, med detsamma utsprida pollen öfver blommans märke, och Conrad Sprengel, anställde en mängd observationer för att bevisa det." (337 f.) Agardh skriver vidare om befröingens yttre fenomen: "Insekternas bidragande till fekundationen observerades redan af Linné och Kölreuter men i synnerhet af Conrad Sprengel, som dock utsträckte tillämpningen af denna mening alltför vida. Hvad man derom vet, är att en stor del insekter lefva af blommornas safter. Då de söka dem, afstryka de ofta pollen på deras ludna kropp, och flygande till en annan blomma, fästa de sig åter på pistillen. Blommorne äro i en mängd fall just byggda på ett sätt, att de insekter, som besöka dem, äro tvungne att med

detsamma öfverflytta pollen från ståndarn till pistillen.” (348–350) Agardh citerar i sin tur Aristoteles (384–322 f. Kr.) som skriver: ”Bina hafva för sed, att icke söka mer än en slags blomma i sänder, och särskilta Bin söka särskilta blommor, t e. de flyga från Violblomma till Violblomma, och röra ingen annan, förrän de återkommit till sin kupa.” Enligt Agardh med flera skulle alltså Linné ha varit medveten om att insekter bidrog till pollination. Varför har Carl von Linné då inte skrivit något om detta själv? Han gjorde dessutom egna experiment med att, för hand, överföra pollen till pistillmärken för att få frukter och hybrider. Man hade ju förväntat sig att han med emfas hade poängterat betydelsen av att insekterna bär pollen från blomma till blomma.

Linné skrev inte om insekter som viktiga pollinatörer. Det var Conrad Sprengel som var banbrytare på detta område då han beskrev insektspollinationen 1793. Linné hade sett att det förekom, men fäste inget större avseende vid insekternas betydelse i sammanhanget. Däremot beskrev han vindens betydelse då det gäller att överföra pollen från ståndarknapp till pistillmärke.

Anders Bohlin

Linnés plugghäst har länge funnits i nyproduktion men det är aldrig för sent att uppmärksamma den. Det är alltså den föreläsningsstol och pulpet som Linné lät bygga och som man enligt byggsats kan tillverka själv. Originalen står på Hammarby. Sedan 2007 är den datoranpassad. Linné var som framgår särskilt av dietetikföreläsningarna mycket intresserad av ergonomiska och yrkesmedicinska frågor. Adressen är <http://www.plugghasten.se>. Stolentusiasten och eldsjelen är Gunnar Grip. – Läsekreten utmanas med frågan om Linné själv kallade sin stol för plugghäst eller varifrån ordet kommer.

Gunnar Broberg

Linnés tvättbjörn fick ge namnet åt en ny slända. Det skall villigt erkännas att vanligtvis missar jag tidskriften *Zoologische Mededelingen*, särskilt numera när man förväntas följa med på nätet, men den nederländske malakologen och zoohistorikern professor emeritus A. C. van Bruggen i Leiden gjorde mig härförleden uppmärksam på en artikel publicerad i årgång 82, första numret för 2008, s. 81–89. Artikel heter ”Two new dragonfly species from

Yapen and Biak, Papua (Irian Jaya), Indonesia (Odonata)", och är författad av den nederländske entomologen Vincent J. Kalkman. I artikeln beskrivs nämligen två nya arter av trollsländor från ett par öar tillhöriga den indonesiska delen av Nya Guinea. Det är kanske inte så upphetsande läsning, men en av dessa sländor begåvades av Kalkman med det vetenskapliga namnet *Teinobasis sjupp*. Och visst är det Linnés första tama tvättbjörn, den han höll i sin tjänstebostad i Uppsala, som figureerar i artepitetet. Kalkman skriver själv som förklaring till namnvalet: "Sjupp was the beloved pet common raccoon of Carolus Linnaeus. In 1747 Sjupp had an unfortunate encounter with a dog, after which he became the type specimen of *Procyon lotor* (Linnaeus, 1758). No other pet was so closely involved in the birth of binomial nomenclature. A noun in apposition". Det aktuella häftet av *Zoologische Mededelingen* utkom i januari 2008 och hela numret dedicerades till åminnelse av Linné och 250-årsminnet av den moderna zoologiska systematiken. I samma nummer blev såväl en fossil gastropod (*Heliconoides linneensis*) som en fisk (*Haplochromis vonlinnei*) uppkallade efter Linné själv.

Ingvar Svanberg

Symposier

Gunnerus. Konferensen "Nature as book and image – scientific communication and exchange in 18th century Europe" avhölls i Trondheim Suhmhuset, Gunnerus-biblioteket den 12–13 maj 2011, då man firade 250-årsminnet av första volymen av Norska Vetenskapsakademiens Handlingar, grundad av biskop Johan Ernst Gunnerus. "The Workshop will highlight parts of this network."

Regnell. Bo S. Lindbergs bok *Anders Fredrik Regnell. Läkare, botanist och donator* (Acta Universitatis Upsaliensis, 2011) föranledde i november 2011 ett arrangemang på Uplands nation i Uppsala med deltagande av författaren och professor bergianus emeritus Bengt Jonsell. Regnell, av hälsoskäl emigrerad till Caldas i Brasilien 1840 där han stannade till sin död 1884, är en av de stora donatorerna till Riksmuseet och Uppsala universitet – Regnellianum bär vittne om detta liksom stipendiefonder och över etthundratusen herbarieark från Regnells hemprovins Minas Geraës, där han också tjänstgjorde som värd för svenska botanister. I ungdomen hade han också

under flera somrar botaniserat i lappmarkerna. Det finns all anledning att komma ihåg denne särling i svensk botanikhistoria i förskingringen – och att återkomma till Bo S. Lindbergs biografi över honom.

Gunnar Broberg

Sparrman. Den 20–22 maj 2011 hölls symposiet ”Sparrman i nytt ljus” i Uppsala om Linnélärjungen och världsomseglaren Anders Sparrman (1748–1820). Som arrangör stod Svenska Linnésällskapet i samarbete med Swedish Collegium for Advanced Study och Uppsala universitet. Första dagens föreläsningar, som hölls i Thunbergsalen, Linneanum, inleddes av SCAS:s ordförande, professor Björn Wittrock, och prorektor Kerstin Sahlin. Därefter följde nio föreläsningar som beskrev olika sidor av Sparrman som upptäcktsresande, botaniker, zoolog, författare och slaverimotståndare. Idéhistorikern Sverker Sörlin (Kungliga Tekniska högskolan) talade om hur det var att vara Linnélärjunge. Sörlin beskrev deras uppdrag, de noggranna instruktioner som de fick med sig på färden – och som inte alltid följdes – och deras skiftande relationer till Linné. Historikern Kenneth Nyberg (Göteborgs universitet) gjorde en bred översikt över Sparrmans livshistoria och introducerade flera teman som senare kom att behandlas under symposiet, som resenären, naturalhistorikern och abolitionisten Sparrman. Eva Nyström (Svenska Linnésällskapet), idéhistoriker och redaktör för Linnékorrespondensen, berättade om Linnés brevväxling och stora kontaktnät över Europa och övriga världen. Drygt 600 korrespondenter har registrerats. En uppskattning ger att uppemot 10 000 brev har utväxlats. Däribland finns det ett inte obetydligt antal brev från Sparrman till Linné. Latinstenen Ann-Mari Jönsson (Svenska Linnésällskapet), även hon knuten till Linnékorrespondensen, klargjorde för hur Sparrman har blivit förbigången som auktor för det sydafrikanska växtsläktet *Forstera*. De båda Forster, Johann Reinhold och hans son Johan Georg, som medföljde kapten James Cooks andra världsomsegling, prisade Sparrmans insatser. I den botaniska litteraturen uppges att Linné den äldre eller den yngre namngav växten, men att den beskrevs och publicerades först av Johan Georg Forster. Jönsson visade dock att Sparrman i själva verket var den förste att beskriva släktet.

Litteraturvetaren Marie-Christine Skuncke (Uppsala universitet och SCAS) talade om förhållandet mellan Thunberg och Sparrman och jämförde deras olika levnadsbanor. Våren 1772 sammanträffades de av en händelse på

Kap. De två uppvisar dock olika personlighet och karriärvägar. Botanisten Bengt Jonsell (Bergianska trädgården) talade om "biologen" Sparrman och gav många prov på hans zoologiska och ornitologiska insatser som kommer fram i hans reseberättelse och uppsatser i Vetenskapsakademiens handlingar, och inte minst i det påkostade planschverket *Museum Carlsonianum* (1786–1789). Även inom botaniken gjorde han insatser som beskrivningar av *Ekebergia* och *Protea*. Rut Boström (Uppsala universitet), språkvetare och utgivare av Sparrmans brev till Linné, gjorde en genomgång av Sparrmans språkliga stil som i hans brev till Linné låter oss komma nära 1700-talets talade språk. Daniel Ogden (Uppsala universitet), lektor i engelska, satte in Sparrman i den brittiska slavdebatten och motståndet mot slaveriet. Sparrmans upplevelser av handelstationerna i Senegal, slavön Gorée, blir bestämmande för hans vittnesmål om slaveriet. Thomas Clarkson, en av de ledande abolitionisterna, citerade just Sparrmans ögonvittnesskildring av hur vita kolonialister jagade svarta slavar, som visade slaveriets grymhet. Tillsammans med Wadström vittnade också Sparrman 1788 inför en brittisk kommission om slaveriet i Västafrika. Karl Grandin (Kungliga Vetenskapsakademien) talade om Sparrmans verksamhet vid akademien i vilken han invaldes och fick i uppgift att vårda dess naturaliesamlingar. Akademien uttryckte sitt missnöje med hans handhavande och skiljde honom från tjänsten. Dagen avslutades med ett besök på Linnémuseet för att se den nya utställningen om Sparrman upprättad av intendenten Eva Björn.

Den andra dagens föreläsningar inleddes med ett föredrag av idé- och lärdomshistorikern Karin Johannisson (Uppsala universitet) om Sparrman och den animala magnetismen. Sparrman utvecklade en autohypnotisk terapi som innefattande handpåläggning och kom att innebära långa besök hos patienten, den 26-åriga fru O. Läkaren Nils O. Sjöstrand (Karolinska institutet) kunde visa i sitt föredrag om Sparrman som fattigläkare, att hans tjänst inte alls kan räknas som något misslyckande. Museiintendent Eva Björn (Svenska Linnésällskapet och Linnémuseet), redogjorde för privatpersonen och entreprenören Sparrmans ekonomi, konkurser och delägarskap i Järva kattunstryckeri. Det var inte så illa ställt med hans ekonomi, i stället framvisar hans bouppteckning att han lämnade efter sig ett välbärgat hem. Sedan följde en redogörelse av tre elever från Sundsvalls gymnasium som har haft ett utbyte med Colegio Loeffling i Venezuela, sponsrat av bland annat Linnésällskapet (se <http://linneprojektet.blogg.se>). Efter årsmötesförhandlingarna följde ett föredrag av författaren och akademiledamoten Per Wästberg, som talade om Sparrmans kista och gränsen mellan dikt och

verklighet i hans roman om Sparrman. Som sista punkt hölls en paneldebatt om Sparrmans eftermäle som leddes av journalisten Ulrika Knutsson, med kommentarer av Sverker Sörlin, Karin Johannisson, Per Wästberg, Eva Björn och Bengt Jonsell. Diskussionen kretsade kring frågan om hans eftermäle, hur eftervärlden har skapat en bild av honom som en misslyckad lärjunge. Dagen avslutades med middag i Linnéträdgårdens orangeri.

Tredje dagen utgjordes av en exkursion i det uppländska landskapet under ledning av Alf G. Lindström, Storvreta kultur- och hembygdsförening. Färden gick förbi Lena kyrka och vidare mot Tensta, där ett besök gjordes vid Sparrmans barndomshem, Tensta prästgård, varvid där tillhörande potatiskällare noggrant besågs. I Tensta bygdegård föreläste Linnéträdgårdens förra örtagårdsmästare Lena Hansson (Uppsala) som berättade om sjökaptenen vid Ostindiska kompaniet, Carl Gustaf Ekeberg, en viktig person bakom Sparrmans första stora resa 1764. På Altomta gård utförde Ekeberg provodlingar av exotiska grödor och moderniserade arbetsordningen. På de ostindiska resorna utvecklade han navigationsinstrument och upprättade kartor. Väl hemma igen skrev han ett antal uppsatser i Vetenskapsakademiens handlingar. Den soliga vårutflykten avslutades med ett besök på Altomta. Gården med sin vackra symmetri, byggd efter Carl Wijnblads typritningar, visades av ägaren Jan Olsson, och därtill öppnades festsalen med sina fantastiska väggmålningar, bland annat med en unik målning över Kanton, samt ett antal bilder med skepp i stormande hav. Hemvägen, förbi Vattholma bruk, gick genom det grönskande uppländska vårlandskapet. Föreläsningarna planeras att ges ut i bokform.

David Dunér

Thunberg. Marie-Christine Skuncke som slutför ett större arbete om den självklare men ändå bortglömde Carl Peter Thunberg arrangerade under fyra dagar i början av oktober i Uppsala ett internationellt symposium i SCAS:s regi i dess lokaler i Linneanum med ett femtiotal deltagare. Huvudlokal var lämpligt nog Thunbergssalen. Skuncke själv inledde om Thunbergs långa resor och långa liv. Bertil Nordenstam (Riksmuseet), Kiyoshi Maatsuda (Kyoto) och Catharina Blomberg (Stockholms universitet) behandlade olika aspekter på besöket i Japan; Kenneth Nyberg (Göteborgs universitet), Hanna Hodacs (Warwick University), Bengt Jonsell (Vetenskapsakademien) och Staffan Müller-Wille (University Exeter & Max Planck Institut, Berlin) diskuterade det linneanska metoden och "apostlarna"; Gunnar Broberg (Lunds

universitet), Leos Müller (Uppsala universitet), Leonard Blussé (Universiteit Leiden) och Maxine Berg (Warwick University) tog sig an olika aspekter på Ostindiska kompaniet, handel och konsumtion inklusive bokproduktion; Andreas Önnerfors (Malmö högskola) talade om översättningen av Thunbergs resa till tyska; Kapil Raj (Paris och London) och Julie Harvey (Natural History Museum, London) gav inblickar i vetenskaplig kommunikation på 1700-talet och i dag. Universitetsbiblioteket hade anordnat en visning av de mycket rika samlingarna efter Thunberg. Evolutionsmuseet öppnade dörrarna till naturaliesamlingarna och det allra heligaste av Thunbergiana. Visning av Linnémuseet och utflykt till Hammarby ingick också. Som synes många och goda belägg för Thunbergs betydelse i naturalhistoriens och globaliseringens historia.

Gunnar Broberg

Svenska Linnésällskapetets egna angelägenheter

Svenska Linnésällskapetets verksamhetsberättelse 2010

Sammankomster: Svenska Linnésällskapet har under året haft följande stadgeenliga sammankomster: 1) Vårsammankomsten ägde rum på IKEA Hotell & Restaurang i Älmhult lördagen den 22 maj 2010 i samband med Sällskapetets resa till Linnés hembygd i Stenbrohult, Råshult och Möckelsnäs den 22–23 maj. Efter ordinarie förhandlingar berättade Hembygdsföreningen Linné om sin verksamhet genom ordföranden Bengt-Eric Ericsson och länsantikvarie Heidi Vassi, Växjö, informerade om ärendet Linné som världsarv sett ur ett småländskt perspektiv. Drygt tjugotalet medlemmar deltog i sammankomsten. Därefter avåts en gemensam middag i hotellets restaurang. Om resan, se mer nedan. 2) Höstsammankomsten hölls torsdagen den 18 november 2010 i Linnésalen, Kungl. Vetenskapsakademien, Stockholm, då, efter ordinarie förhandlingar Gudrun Nyberg, adjungerad professor emerita i internmedicin, Göteborg, höll ett föredrag över ämnet *Vetenskapsmannen, mecenaten och patienten Claes Alströmer (1736–1794)*. Sammankomsten avslutades med en buffésupé i Klubbvillan. Ett trettiootal medlemmar bevistade höstsammankomsten.

Styrelsen har sammanträtt fyra gånger: 2 februari, 20 april, 7 september och 2 november. Sammanträdeslokalen har varit på Hotell Linné. Styrelsens sammansättning under verksamhetsåret har varit: Roland Moberg (ordförande), Eva Willén (vice ordförande), Eva Nyström (sekreterare), Leif Kruse (skattmästare), Gunnar Broberg (redaktör för årsskriften), Ing-Marie Munktel (prefekt för Linnémuseet), samt övriga ledamöter Karl Johan Eklund, Karin Martinsson, Annie Mattsson, Gunilla Mattsson, Thomas Nybrant, Ingvar Svanberg, Annika Windahl Pontén och Jon Ågren.

Valberedning: Mariette Manktelow (sammankallande), Anna Rask Andersen, Carl Frängsmyr och Bertil Nordenstam.

Revisorer: Jan-Olov Sandberg och Mats Thulin. Revisorssuppleanter: Mattias Iwarsson och Hanna Östholm.

Linnémuseet: Ing-Marie Munktel (museiprefekt), Eva Björn (intendent), Cecilia Bergström (antikvarie). Amanuenser (samtliga säsongsanställda eller på timtjänst): Bojana Simsic, Gunilla Beckholmen, Carolina Durieu du Pradel, Audrey Wen och Anna-Pia Norman. Museiutskottet: Ing-Marie Munktel, Roland Moberg, Karl Johan Eklund, Eva Björn och Cecilia Bergström. För besöksiffror samt museets övriga verksamhet hänvisas till deras egen verksamhetsberättelse.

Linnékorrespondensen: Utgivningen av Linnékorrespondensen har även under 2010 administrerats och letts av Svenska Linnésällskapet. Den ekonomiska förvaltningen har skötts av Leif Kruse. I redaktionen har Carl-Olof Jacobson haft huvudansvaret. Redaktörer har varit Ann-Mari Jönsson och Eva Nyström. Övriga medarbetare har varit Marie Almqvist, Leif Feltenius, Sten Hedberg, Kai-Inge Hillerud och Johnny Strand. Som translator och språkgranskare har John Brewer verkat. Sedan 2008 har projektet lokaler på Uppsala universitetsbibliotek. Eva Nyström representerade Linnékorrespondensen vid det 15:e Linnaeus Link Partner's meeting vid Conservatoire et Jardin botaniques i Genève den 30 september–1 oktober.

Publikationsutskottet: I serien *Valda avhandlingar* utkom 2010 nr 75 Anders Sparrman, *Resa till Kina (Iter in Chinam)*; nr 76 *Purgerande medel (Medicamenta purgantia)*; nr 77 *Färgväxter (Plantae tinctoriae)*; nr 78 *Växten Alströmeria (Planta alströmeria)*. Samtliga avhandlingar är översatta av Johnny Strand och har efterskrifter och noter av Ingvar Svanberg (nr 75–77) respektive Karin Martinsson (nr 78). Sällskapets årsskrift (*SLÅ*) för 2010 utkom i slutet av året. Publikationsutskottet: Gunnar Broberg, Karin Martinsson, Eva Nyström och Ingvar Svanberg.

Reseutskottet: Sällskapet arrangerade en vårresa den 22–23 maj till Stenbrohult och Råshult. Vi fick en inspirerande och levande visning av hur kyrkogården kunde ha sett ut under Linnés tid och vad som finns kvar i dag. Kyrkan ligger vackert vid sjön Möckeln, men än vackrare och närmare stranden låg den på 1700-talet, innan sjön sänktes. Nu ligger vattenytan åtminstone cirka två meter under dåvarande vattenstånd. Linné påpekar ofta i sina reseberättelser att bönderna har problem med översvämningar som då beror på att utloppets dämms för att underlätta för ålfisket. Som en rest av Linnés föräldrahem på kyrkogården finns nu en källarruin. Minnesstenar har rests över föräldrarnas gravplats som förstördes i samband med uppförandet av nuvarande kyrka. Stämningen på kyrkogården sett med 1700-talets glasögon levandegjordes för oss av vår guide Anton Härder. Eftermiddagen i Råshult, där den lilla Linnéstugan besöktes liksom örtagården, blev minnesrik och stämningsfull. I de omgivande ängsmarkerna uppmärksammade oss länsekolog Ingvar Nilsson på floristiska rariteter liksom på den skötsel ett sådant ängslandskap kräver. Det var en mycket lyckad dag som avslutades med vårsammankomst tillsammans med lokala Linnéentusiaster (se ovan). Dagen därpå tittade vi på orangeribygget i Möckelnäs och intog en avslutande lunch på herrgården innan färden hemåt antogs. En redogörelse för resan finns även i *SLÅ* 2010, s. 217 f. Reseutskottet: Gunilla Mattsson, Roland Moberg och Eva Willén. Bilder från Sällskapets resa till Linnés hembygd 2010 går att finna på sällskapets hemsida.

Världsarvsansökan: Genom Linnémuseet har Sällskapet varit involverade i världsarvsansökan till "The Rise of Systematic Biology". Det planerade blivande världsarvet är internationellt och innefattar förutom Sverige även platser i sju andra länder. Tillsammans bildar dessa ett kulturarv från den period under 1700-talet då den systematiska biologiska vetenskapen växte fram genom den verksamhet Linné och hans kollegor och lärjungar utförde. Ordföranden har suttit med i planeringsgruppen och förvaltningsgruppen, och tillsammans med Eva Björn och Karl-Johan Eklund har vår del av nomineringstexten tagits fram. Hela ansökan beräknas vara klar 2013 när även de övriga ländernas texter är klara. Övriga ingående länder är Storbritannien, Nederländerna, Frankrike, Sydafrika, Japan, Australien och USA. Se vidare Länsstyrelsen i Uppsalas hemsida.

Nytt besökscentrum i Linnéträdgården under planering: Ett nytt permanent besökscentrum planeras i Linnéträdgården och ordföranden har ingått i referensgruppen.

Kungl. Vetenskaps societeten i Uppsala 300 år: Under hösten 2010 firade Kungliga Vetenskaps societeten i Uppsala sitt 300-årsjubileum. Eftersom Linné dels bland annat fick medel till sin berömda lappländska resa och dels aktivt deltagit i societetens arbete var Sällskapet inbjudna att delta genom sin ordförande och sekreterare. Firandet bestod av ett symposium, uppvaktningar och jubileumsmiddag på Uppsala slott.

Medlemsnål: Sällskapet har låtit framställa en medlemsnål i silver föreställande en *Linnea borealis* och med texten, Svenska Linnésällskapet 1917.

Löflingprojektet i Sundsvall: I början av juni invigde ordföranden en Linnéträdgård vid Västermalms skola i Sundsvall. Det är elever i nionde klass som under några år byggt upp trädgården. I projektet ingår även ett utbytesprogram med Venezuela där Löfling verkade en kort tid före sin död. Initiativet till utbytet har tagits av Solveig Nordin.

Medlemsantal: Den 31 december 2010 hade Sällskapet 607 medlemmar. Medlemsantalet fördelar sig i följande kategorier: A. hedersmedlemmar svenska (5), B. ständigt medlem svenska (38), C. betalande medlem svensk (496), D. betalande medlem utländsk (18), E. familjemedlem svensk (47), och F. ständigt och hedersmedlem utländsk (3).

Uppsala den 13 april 2011

Roland Moberg
Ordförande

Eva Nyström
Sekreterare

Linnémuseets verksamhetsberättelse 2010

Året som gick: Under år 2011 besöktes Linnémuseet av drygt 11 300 personer – ett gott resultat med tanke på värmeböljan i juli-augusti, då temperaturer på +28–29 grader uppmättes inne i Uppsala. Inne i museet var det ännu varmare, men trots detta valde många turister att besöka oss. Tack vare god ekonomisk satsning av huvudmannen Svenska Linnésällskapet, kunde museet möta detta allmänhetens intresse och hålla öppet 1 maj–30 september, tisdag–söndag, klockan 11–17. Under sommaren gjordes en enkätundersökning i vilken besökarna överlag var mycket positiva till museet och dess utställningar samt till det goda bemötandet från personalen. Det var också tydligt att det finns både lokalt, nationellt och internationellt intresse för museet och att antalet svenska och utländska besökare vägde tämligen jämnt.

Museibutik: Museibutiken har haft ett bra år med bruttointäkter på 165 000 kronor vilket är en ökning med 33 % mot föregående år. Med sin inriktning på Linnés liv och verk, botanik, trädgård, inredning och kulturhistoria intresserar butiken många av museets besökare. Där erbjuds också litteratur och produkter med anknytning till museet. Under 2009–2010 tog museet fram en kollektion med brickor, skärbrädor, magnetiska bokmärken och kylskåpsmagneter med tema Linnéporträtt, botaniska tryck och museets tapetkopior. Dessa har även återförsålts av Linnéträdgården och Linnés Hammarby, vilket gett ytterligare inkomster till museet.

Visningsverksamhet: Under sommaren har allmänna visningar hållits två gånger per dag, en svensk och en engelsk visning. Tillsammans blev det 191 visningar och 1 201 personer deltog. Beställda visningar av museet har också hållits under perioden januari–december. Utöver den egna visningsverksamheten har researrangörer bokat auktoriserad Linnéguide genom Uppsala Tourism. Totalt har 82 beställda visningar hållits, 23 av museets egen personal och 59 visningar av extern guide. Dessutom har 2 292 personer besökt museet genom någon form av grupparrangemang.

Programverksamhet: Linnémuseets större arrangemang 2010 var Linnés födelsedag den 23 maj (228 personer) samt 1700-talsmarknaden i Linnéträdgården i augusti (384 personer). Båda arrangerades i samarbete med Uppsala Linneanska trädgårdar. Museet hade även öppet med fri entré under Kulturnatten (436 personer). Vid några tillfällen under

sommaren, samt på Kulturnatten hölls även stil- och möbelhistoriska specialvisningar i Linnémuseet. På första advent höll Linnémuseet öppet lördag och söndag (154 personer).

Publikundersökning: Under juli–september 2010 genomfördes en publikundersökning med 500 svarande i samarbete med Museum Gustavianum. För arbetet med enkätens utformning och sammanställning stod Caroline Öjdahl. Resultatet av undersökningen bekräftar tidigare års statistik att Linnémuseets publik är mycket internationell med en knapp majoritet svenskar följt av besökare från USA, Tyskland, Storbritannien, Finland, Danmark och Norge. På frågan om hur de hört talas om Linnémuseet svarade en övervägande del att de fått museet rekommenderat av vänner, vilket inte minst bekräftar att nöjda besökare är den bästa långsiktiga marknadsföring en verksamhet kan ha. För gruppen utländska besökare verkade många antingen ha läst en tidningsartikel om museet eller hittat museet i en guidebok, och att detta legat till grund för beslutet att komma hit i samband med semestervistelse eller konferens i Uppsala eller Stockholm. En övervägande majoritet av de intervjuade (81,3 %) besökte Linnémuseet för första gången. Under Kulturnatten utgjordes huvuddelen av besökarna av Uppsalabor (74,7 %). Fri entré, kvällsarrangemang och stort utbud av aktiviteter under kulturnatten lockade en större andel yngre besökare än under reguljärt öppethållande.

Världsarvsansökan: Under år 2010 fortsatte det omfattande arbetet med ansökan om världsarv i systematiskt biologi – The Rise of Systematic Biology. Världsarvet kommer att knytas till fysiska platser som varit viktiga för utvecklingen av systematisk biologi, vilket gäller Linnéminnena i Sverige men även flera platser i Holland, Frankrike, England, Frankrike, USA, Australien, Sydafrika och Japan. Linnémuseets underlag till ansökan skrevs färdigt under hösten 2010 och lämnades till Länsstyrelsen i Uppsala län.

Utställningar: Årets tillfälliga utställning hade titeln ”Linné och trädgården”. Utställningen beskrev Linnés undervisning i trädgården, vilken roll trädgårdsmästarna spelade, vad studenterna fick lära sig i den praktiska undervisningen och svårigheten att få tillräckligt med pengar, ved och gödsel till verksamheten. Även djuren i Linnés djurgård uppmärksammades. I övrigt gjordes den årliga genomgången av museets basutställningar och vissa montrar fick justeras inför säsongen.

Samlingar och bibliotek: Under 2009 gick större delen av Linnésällskapets och Linnémuseets modernare bibliotek igenom och cirka 2 400 böcker, särtryck och småskrifter sorterades, fick signum och katalogiserades. Under 2010 fortsatte arbetet och återstående småskrifter samt Sällskapets äldre boksamling på Carolina Rediviva fördes in i den digitala katalogen. Anticimex har gjort löpande kontrollinspektioner i museet och preventiva UV-ljusfällor för skadeinsekter finns installerade i magasinstrymmen.

Linnémuseets hus: Under den snörika vintern 2009–2010 uppstod vatten- och frostsprängningsskador på tak och takfot, vilket rapporterades till förvaltare Bengt Skoglund, SFV. I början på hösten reparerades plåttak och fotrännor, en del tegel i takfoten byttes ut på grund av vattenskadorna och delar av takfot och fasad putsades om. Arbetet utfördes med gott resultat av byggtreprenör Treman fasad, Hedemora, en firma som är specialiserad på kulturhistoriskt värdefulla byggnader. Från och med år 2010 gällde nya krav på fysisk tillgänglighet till offentliga lokaler. I Linnémuseets fall ligger det huvudsakliga ansvaret att avhjälpa hinder på Statens Fastighetsverk och en undersökning pågår om vilka problem som föreligger och hur dessa skall lösas.

Rådgivning och service: Under 2010 har museet på olika sätt haft kontakter med musei-institutioner, organisationer, media och allmänheten, vilka har sökt bilder, information eller inspiration från Linnémuseet. Bland annat har Linnémuseet fått forskarbesök från England och Frankrike, dels med generellt 1700-talsintresse och dels med specialisering på naturaliekabinett. Likaså har en grupp från norska riksantikvarieämbetet gjort ett studiebesök. Intendent Eva Björn har också deltagit i en referensgrupp med inriktning på besöks slitage och kulturhistorisk utvärdering av Skansens museala hus. Museet har också fungerat som en första kontakt för Linnésällskapets medlemmar. Dess personal administrerar även de skrifter som säljs via Sällskapets hemsida.

Samarbete med Uppsala universitet och Uppsala kommun: Under 2010 fortsatte Linnémuseet och Svenska Linnésällskapet att delta i det lokala samarbetet kring Linné som initierades med anledning av jubileumsåret. Övriga deltagare är Uppsala universitet genom Uppsala Linneanska trädgårdar, Sveriges lantbruksuniversitet, Uppsala Tourism och Uppsala kommun.

Marknadsföring och media: En stor del Linnémuseets marknadsföring har skett inom ramen för lokalt samarbete kring marknadsföring av Linnébesöksmål och utvalda evenemang knutna till dessa. Samarbetet 2010 har inte som tidigare år innefattat att driva gemensamma publika arrangemang utan huvudsakligen inriktats på marknadsföring av befintliga arrangemang och besöksmål. Gruppen har samarbetat kring deltagande i TUR-mässan, annonsering på webb och i tryckta media (nationellt till exempel DN.se samt lokalt) samt placering av material på turistbyråer i Stockholm, Gävle med flera. Den lokala samarbetsgruppen har även producerat eget tryckt material samt en webbsida (www.linneuppsala.se). Utöver detta har Linnémuseet stått för egen information och marknadsföring, däribland genom annonsering riktad till grupper och enskilda besökare. Linnémuseet har fortsatt marknadsföringssamarbete med Uppsala Linneanska trädgårdar, huvudsakligen kring trycksaker och annonsering riktade till gruppbesök. Under 2010 har Linnémuseet bland annat medverkat i BBC-produktionen History of Botany. Även författaren och frilansjournalisten Anthony Gardner fick en visning i museet av antikvarie Cecilia Bergström.

Hemsida: Nyproduktionen av Linnésällskapets och Linnémuseets hemsida på engelska färdigställdes våren 2010. Responsen från den engelskspråkiga publiken har varit mycket positiv. Informationen på den svenska och engelska webbsidan uppdateras vid behov.

Personal: Prefekt Ing-Marie Munktell (styrelseuppdrag), intendent Eva Björn (heltidsanställd), antikvarie Cecilia Bergström (heltidsanställd), förste amanuens Bojana Simsic (säsongsanställd, timtjänst), amanuens Gunilla Beckholmen (säsongsanställd, timtjänst), amanuens Carolina Durieu du Pradel (säsongsanställd, timtjänst), amanuens Audrey Wen (säsongsanställd, timtjänst) och amanuens Anna-Pia Norman (timtjänst). Alla amanuenser har informerat och hållit visningar på svenska och engelska, bemannat museets entré och butik, skött lager, städlat samt utfört andra på museet förekommande arbetsuppgifter.

Konferenser och mässor: Linnémuseets personal har deltagit i Riksförbundet Sveriges museers vårmöte i Falun, TUR-mässan i Göteborg, olika studiebesök och referensgruppsmöten i Stockholm samt museiföreningen Forum för utställares studieresa till Glasgow.

Uppsala den 19 januari 2011

Ing-Marie Munktell Eva Björn
Prefekt Intendent

Cecilia Bergström
Antikvarie

Övriga meddelanden

Exkursioner 2011. Svenska Linnésällskapets resa för medlemmarna gick i maj till tre slottsmiljöer vid Mälarens nordöstra fjärdssystem, Fånö, Ekolsund och Sjöo. Ett fyrtiotal personer hade anmält sig till resan som utgick med buss från Uppsala. Reseguide var Karl Johan Eklund från Sällskapets styrelse som tidigare varit länsantikvarie i Uppsala län. Under hela resan fram till målen informerade Eklund om intressanta kultur- och naturmiljöer som vi passerade. På Fånö och Ekolsund koncentrerades intresset kring parkmiljöerna. I den skira vårgrönskan framstod parken på Fånö som särskilt intagande med sina många bokar och gamla ekar, de senare enligt tradition planterade redan av Axel Oxenstierna, som föddes på egendomen och sedan blev dess arvtagare. I den frodiga lundvegetationen under träden fanns rikligt med vitsippor, gulsippor, violer och skogsbingel.

Ekolsunds slott, som byggdes på 1600-talet, består av två flygelbyggnader som inramar en stor gårdsplan och är i dag förklarat som byggnadsminne. Slottet har ägts av personer med såväl kunglig som adlig börd. Flera av tidens namnkunniga arkitekter har varit engagerade i byggnation och renoveringsarbeten. Parkanläggningen på slottets ursprungliga entrésida levandegjordes för oss liksom arbetet med många utländska trädslag, som vi också fick tillfälle att vandra igenom.

Efter besöket på Ekolsund samlades hela sällskapet på Parnassen, en tidigare del av slottsparken som nu ingår i Hjälstavikens naturreservat. Där intogs en medförd packlunch i strålende vårväder. På eftermiddagen besökte vi Sjöo slott dit vi inbjudits till en initierad visning av nuvarande ägarens son, Carl Banér. Slottsbyggnaden som ritats av Nikodemus Tessin den äldre uppfördes 1669 och har ägts av flera namnkunniga släkten men ända från 1813 av släkten Banér. På 1950-talet gjordes en del omfattande restaurerings- och moderniseringsarbeten och fortfarande görs stora insatser för att bevara slottet i bästa skick.

Sällskap från England reser i Linnés fotspår. Den rubriken presenterades i Ölandsposten i samband med den av Svenska Linnésällskapet organiserade exkursionen till Öland och Linnés småländska hembygder för medlemmar ur The Linnean Society of London den 31 maj–4 juni 2011. Organisationen har skötts av Sällskapets ordförande och vice ordförande tillsammans med professor emeritus Bengt Jonsell. Resan som arrangerats efter direkta förfrågningar från det brittiska sällskapet följer på deras mycket positivt upplevda resa på Gotland år 2007 under samma ledning. Efter samling och övernattnig i Älmhult för sällskapet som bestod av 27 personer inklusive ledare med buss via Växjö till Kalmar där inkvartering var bokad för alla dagar. Torbjörn Lindell som innehar linnélektoratet på Katedralskolan i Växjö guidade oss i Karolinerhuset – Linnés gamla skola. Hit kom också den lokala pressen och fick ta del av vårt sällskaps synpunkter på det planerade församlingshemmet i anslutning till Karolinerhuset (*Smålandsposten* 1 juni 2011). Under eftermiddagens samling på stadsbiblioteket fick vi se Linnés skolschema från tiden samt hans äldsta, opublicerade manuskript, *Örtaboken*, skriven redan under skoltiden. Vi fick också insyn i valda delar av Lindells gedigna samling av linneana och annan äldre originallitteratur från tiden, en demonstration som uppskattades mycket av deltagarna och genererade många frågor. Här kunde också expertis från det engelska sällskapet bidra med vissa synpunkter när det gäller bokkonservering.

Ovan: Parkanläggningen framför Ekolsunds slott på 1800-talet. Oljemålning av Carl Stefan Bennet. Till höger: Packlunch vid Parnassen, maj 2011. Foto: Eva Willén.

Efter fortsatt busstransport till Kalmar med inkvartering kunde exkursionen fortsätta den 1 juni då vi koncentrerade oss på norra delen av Öland med start på Ismanstorps borg där Bengt Jonsell kunde demonstrera en mångfald blommande orkidéer och andra växter med särskild utbredning i vår del av världen. Deltagarnas breda intressen, som omfattade inte bara växter, utan också fåglar, insekter, geologi, naturfotografi och kulturhistoria gjorde att varje stopp tog avsevärd tid, och gav upphov till många diskussioner. På eftermiddagen fortsatte resan till Jordhamn där geologen Jan Mikaelsson från Linnéuniversitetet i Kalmar

demonstrerade Ölands enda bevarade skurkvarn för polering av kalksten samt berättade något om de geologiska förhållandena på ön. Sedan vidare till Byrum för att visa utsikten mot Blåkulla (Blå Jungfrun). I den närbelägna tallskogen fick vi en intressant föreläsning av docent Geoffrey Lemdahl om landskapsutvecklingen på platsen sedan Linnés tid, som den avspeglar sig i insektsfaunan. Vi kunde föreställa oss ett betydligt glesare skogsbestånd än idag. Denna första ölandsdag avslutades med ett besök i Gärdslösa kyrka där vi fick en eminent föredragning av Robin Jonsson som slutade med att läsa den till engelska översatta dikten Näcken av Stagnelius, vars far varit kyrkoherde på platsen – ett av sällskapet mycket uppskattat poem.

Den andra dagen på Öland ägnades så gott som helt åt Stora Alvaret, dess utveckling, vegetation och skötsel. Efter en inledande föredragning på Station Linné i Ölands Skogsby där dagens forskning på stationen presenterades, for vi ut på Alvaret under ledning av docent Eje Rosén från Uppsala för att botanisera. På Alvaret fanns möjlighet för alla att ta tillvara sina specialintressen och fågelintresserade kunde rikta kikarna mot ängshök, en i vårt land starkt hotad art som huvudsakligen häckar på Öland, mot storspov och mångtaliga ängspiplärkor. Vår guide vävde på ett elegant sätt samman information om dominerande växtlighet, miljöförhållanden och naturskydd så att vi alla fick kunskap om världens största Alvar och dess unika förhållanden som en del av världsarvet Södra Ölands odlingslandskap. Kvällen ägnades åt en stadsvandring i Kalmars äldre delar, där en entusiastisk guide försökte sätta in hela vårt lands historia i ett Kalmarperspektiv vilket blev lite svårsmält för den som inte var så historiskt bevandrad.

Sista dagen på Öland, den 3 juni, ägnades i huvudsak åt odlingslandskapet och dess kulturhistoria under ledning av Ann Moreau från Länsstyrelsen i Kalmar län, som har varit koordinator för världarvsarbetet. Här fick vi bekanta oss med några olika bebyggelse typer och radbyar och vi fick även ta del av odlingslandskapets skötsel. Lunch intogs på schäferi-ängarna på Ölands sydspets som utgörs av stora öppna betesmarker och havsstrandängar. Här kunde deltagarna vandra runt på ängarna, skåda fågel och botanisera innan ett inbokat besök på Ottenby fågelstation vidtog. Där presenterades hur fågelmärkning går till och vad som i övrigt registreras hos infångade fåglar, samt något om stationens historia och nuvarande arbetsuppgifter – allt genererande mycket diskussion. Slutmålet för dagen blev Ottenby Kungsgård, besökt av Linné 1741 och nu ägd av svenska staten. Förvaltarfamiljen visade verksamheten som, särskilt när det gäller djurhanteringen, tilldrog sig avsevärt intresse. Man kan inte tro att en invitation till ett ladugårdsbesök kan väcka så stor förtjusning som det gjorde – besättningen utgjordes av mer än 450 mjölkkor och minst lika många ungdjur och därtill ett stort antal får – ett av Sveriges största jordbruksföretag. Förvaltaren Hans Wiström, som redan under SLS Ölandsresa 1991 guidade oss på gården, visade också i år stor generositet vid mottagandet av det engelska sällskapet. Sista dagen på Öland avslutades med en gemensam middag i Kalmar för hela gruppen samt alla guider.

Tidigt följande morgon avreste vi med buss mot Linnés hembygder i Stenbrohult och Råshult. Där blev vi vid Stenbrohults kyrka mottagna av hembygdsföreningens och stiftelsen Linnés Råshults representanter, Bengt-Eric Ericsson och Anton Härder, och deltagarna strövade omkring på kyrkogården, insöp atmosfären och gick också in i den nuvarande kyrkan. Särskilt välfotograferad blev en framtagna odling av *Linnea borealis* – Linnés symbolblomma som placerats på familjen Linnés minnesmärke. Efter en god

*Ismanstorps borg,
Öland, den 1 juni
2011.*

lunch på Råshult och en guidning i Linnéstugan och i den bredvidliggande lustgården ägnades eftermiddagen åt en naturvandring i de omgivande, restaurerade ängsmarkerna under ledning av ekologen Ingvar Nilsson som gav en intresseväckande inblick i hur gammaldags skötsel av den här typen av mark kan gynna en biologisk mångfald.

Svenska Linnésällskapet är, som organisatör av denna resa, stort tack skyldig alla guider för all välvilja och allt intresse som visats och den fond av kunskande som vi fått åtnjuta. En av deltagarna, Goronwy Wynne från Wales, sammanfattade sina och gruppens intryck av resan för oss i följande poem:

We've come from the North, from Scotland and Yorkshire,
Two members from Wales – and even "Down Under;"
That's quite a long trip all the way from Australia;
And we've all left home to explore Scandinavia.
We've all come to Sweden to see the sights,
Much better than Blackpool all bingo and lights,
Some for the birds and some for the flowers –
And we have sat in the bus for hours and hours!
Our leaders are Eva and Bengt and Roland,
They've taught us some Swedish and how to say Öland.
They've looked after our needs, all our ills, every antigen;
They've counted us on, and they've counted us off again.
Eva struggled to greet us all just the same,
Even the Welshman with the unpronounceable name,
Now she's mastered them all with the greatest of ease –
At first she thought "Goronwy" was some kind of disease!
The beginning was "iffy" – no taxis in Älmhult,

But then things improved with buses and comfort;
 No need for a caffè with tea for a fiver,
 We just stop for a coffee prepared by the driver.
 Daphne sweated to get the arrangements just right –
 Guaranteed to keep one awake half the night;
 She sent letters and e-mails and notes by the score,
 And when she was finished – she sent us some more!
 We've learnt about churches, old books, glaciation,
 We've seen paintings and farming with great fascination;
 Our guides have been legion – we've had quite a lot,
 The ones who spoke briefly – and the ones who did not!
 We saw a big windmill for polishing rocks,
 The geologist shouted – we pulled up our socks;
 His lecture was gripping – he made us all listen
 He said that the quarry was ordovician.
 We've seen lots of churches and castles and towers,
 We've learnt about insects and landscape and flowers;
 Our leaders and drivers have gone to great pains –
 And we've learnt that the Swedes don't think much of the Danes!
 Now all this is due to our old friend Linnaeus –
 The man from Uppsala who named things for all of us;
 For most of us here he's a man we all love –
 But if you are a Swede – then he's "God up above"!
 The whole event has been quite a caper,
 And some even got their names in the paper;
 The mammals were scarce though we searched quite a bit,
 No sign of an Elk – but we all saw its – droppings!
 We've really enjoyed it, the weather's been great,
 We've all been good children – we've never been late;
 We've been bitten by insects and we've come up in spots,
 But we're just like the place-names, all covered with dots.
 And now it is time to start thinking of home,
 The real world beckons – no more time to roam;
 So "thank you" to Eva and Bengt and to Roland,
 We'll never forget our visit to Öland.

Eva Willén

Svenska Linnésällskapets styrelse 2011

Ordförande

Doc. Roland Moberg
Banérg. 14 A, 752 37 Uppsala. 018-50 89
95 (bost.), 018-471 27 91 (tj.), 018-471
27 94 (fax). roland.moberg@bredband.net,
roland.moberg@em.uu.se
2011

Vice ordförande

Doc. Eva Willén
Tullgarnsg. 13, 753 17 Uppsala. 018-30 27
47 (bost.), 018-67 31 14 (tj.), 073-993 71
77 (mob.). eva.willen@slu.se
2011

Sekreterare

Forskningsred. Eva Nyström
Bäverns gränd 18 B, 753 19 Uppsala. 018-
71 11 10 (bost.), 018-471 62 71 (tj.), 070-
491 34 47 (mob.). eva.nystrom@idehist.
uu.se
2010–2012

Skattmästare

Bankdir. Leif Kruse
Drottningg. 59, 111 21 Stockholm. 08-
23 92 01 (bost.), 070-091 60 96 (mob.).
AL.Kruse@Salvera.se
2009–2011

Redaktör

Prof. emer. Gunnar Broberg
Östervångsv. 34, 224 60 Lund. 046-15 13
98 (bost.), 046-222 75 89 (tj.), 046-222 44
24 (fax). Gunnar.Broberg@kultur.lu.se
2011–2013

Prefekt för Linnémuseet

Museichef, FD Ing-Marie Munktell
Gunsta Villav. 15, 755 97 Uppsala. 018-36
37 19 (bost.), 018-471 75 78 (tj.), 018-471

75 72 (fax), 070-425 05 47 (mob.). ing-
marie.munktell@gustavianum.uu.se
2009–2011

Övriga ledamöter

F. länsantikv. Karl Johan Eklund
Ringg. 27 D, 752 17 Uppsala. 018-52 45
05 (bost.). kjeklund@gmail.com
2009–2011

FD Karin Martinsson
Boängsv., Ekbacken, 741 92 Knivsta. 018-
55 04 59 (bost.), 08-545 91 722 (tj.), 08-
612 90 05 (fax). karin@bergianska.se
2009–2011

FD Annie Mattsson
Jenny Linds v. 4, 756 50 Uppsala. 018-51
40 08 (bost.), 070-297 22 07 (mob.). an-
nie.mattsson@littvet.uu.se
2011–2013

Agronom Gunilla Mattsson
Bonadsv. 26, 757 57 Uppsala. 018-42 99
50 (bost.), 08-681 93 52 (tj.), 070-549 03
43 (mob.). gunilla.mattsson@bahnhof.se
2011–2013

Prof. Thomas Nybrant
Drottningg. 5, 753 10 Uppsala. 070-630 38
74 (bost. och mob.). thomas@nybrant.se
2010–2012

FL Ingvar Svanberg
Väktargatan 58 B, 754 20 Uppsala. 018-
23 69 83 (bost.), 070-399 60 22 (mob.).
ingvar.svanberg@ucrs.uu.se
2010–2012

FM Annika Windahl Pontén
Styrbjörnsgr. 12, 753 34 Uppsala. 018-25 84

54 (bost.) 070-525 84 54 (mob.). annika.windahl@ponten.se, annika.windahl_ponten@idehist.uu.se
2009–2011

Prof. Jon Ågren
Skolg. 7, 753 12 Uppsala. 018-12 12 10 (bost.), 018-471 28 60 (tj.), 018-55 34 19 (fax). jon.agren@ebc.uu.se
2010–2012
Utsedd av Uppsala universitet

Linnémuseet

Besöksadress: Svartbäcksg. 27, Uppsala.
Postadress: Box 15093, 750 15 Uppsala.
018-13 65 40, 018-12 65 47 (fax).
Webbadress: www.linnaeus.se
E-postadress: linnemuseet@linnaeus.uu.se

Öppettider 2011: Vinteröppet 19–20 mars, kl. 12–17; smygpremiär för våren 16–17 april, kl. 12–17; maj–sept., tis–sön, kl. 11–17. Bokade gruppvisningar året runt. För mer information se museets hemsida eller kontakta museet. Entré: gruppentré 40 kr. vuxen, barn under 16 år gratis inträde tillsammans med vuxen. Perioden maj–sept. entré tillsammans med Linnéträdgården 60 kr. Aktuella öppettider kommer att publiceras på hemsidan.

Prefekt för Linnémuseet

Ing-Marie Munktel (se ovan)

Intendent för Linnémuseet

Eva Björn
Marmorv. 11 C, 752 44 Uppsala. 018-50 62 42 (bost.), 018-13 65 40 (tj.), 018-12 65 47 (fax), 073-364 62 44 (mob.). eva.bjorn@linnaeus.uu.se

Antikvarie vid Linnémuseet

Cecilia Bergström
Börje Nyby 21, 755 92 Uppsala. 018-36 92

72 (bost.), 018-13 65 40 (tj.), 073-314 74 00 (mob.). cecilia.bergstrom@linnaeus.uu.se

Museiutskottet

Cecilia Bergström, Eva Björn, Karl Johan Eklund, Roland Moberg och Ing-Marie Munktel

Svenska Linnésällskapets Årsskrift

Redaktör Gunnar Broberg (se ovan)

Bitr. redaktör, Doc. David Dunér
Inst. för kulturvetenskaper, Biskopsg. 7, 223 62 Lund. 046-222 09 61 (tj.), 046-222 31 43 (fax). David.Duner@kultur.lu.se

Valberedning

FD Mariette Manktelow (sammankallande)
Avd. för systematisk biologi, Evolutionsbiologiskt centrum, Norbyv. 18 D, 752 36 Uppsala. 018-471 64 55 (tj.). mariette.manktelow@ebc.uu.se
2011–2012

FD Carl Frängsmyr
Säves v. 18, 752 63 Uppsala. 018-10 12 38 (bost.), 070-756 69 51 (mob.). carl.frangsmyr@idehist.uu.se
2011–2012

Prof. em. Bertil Nordenstam
Krutv. 4, 192 55 Sollentuna. 08-35 56 69 (bost.). Bertil.Nordenstam@nrm.se
2011–2012

Doc. Anna Rask-Andersen
Kyrkogårdsg. 11, 753 10 Uppsala. 018-69 40 91 (bost.), 018-611 36 50 (tj.), 018-51 99 78 (fax), 070-425 06 54 (mob.). anna.rask-andersen@medsci.uu.se
2011–2012

Revisorer

Bankkamrer Jan-Olov Sandberg

Skyttes v. 3, 740 21 Järlåsa. 018-39 17 35
(bost.). ann-marie.janne.sandberg@swip
net.se
2011

Prof. Mats Thulin
Noreens v. 48, 752 63 Uppsala. 018-46 33
07 (bost.), 018-471 27 74 (tj.). mats.thulin
@ebc.uu.se
2011

Revisorssuppleanter

FD Hanna Östholm

Avd. för vetenskapshistoria, Inst. för idé-
och lärdomshistoria, Box 629, 751 26 Upp-
sala. 018-471 79 59 (tj.). hanna.ostholm@
idehist.uu.se
2011

FL, konsulent Mattias Iwarsson
Malma Bergsv. 26, 756 45 Uppsala. 018-30
99 73 (bost.), 018-67 22 96 (tj.). Mattias.
Iwarsson@cbm.slu.se
2011

Svenska Linnésällskapets adress

Postadress: Box 15093, 750 15 Uppsala
Webbadress: www.linnaeus.se
Plusgiro: 55 18 55-0
Bankgiro: 625-1169
Organisationsnummer: 81 76 00-4409

Medlemsavgift 2011 är 200 kr. för medlem
boende i Sverige. 100 kr. för extra familje-
medlem. 350 kr. för medlem boende ut-
anför Sverige. Ständigt medlemskap kan
erhållas av fysisk person mot erläggande av
20x årsavgiften.

Valda avhandlingar av Carl von Linné

Sällskapet har sedan 1920-talet ett pågående projekt att översätta Linnés avhandlingar till svenska. Alla avhandlingar finns i lager. Avhandlingarna beställer man enklast via Svenska Linnésällskapets hemsida: www.linnaeus.se. Klicka på Skrifter i menyraden, och sök vidare där. Priser inklusive moms är 50 kronor. Som medlem har man 20 % rabatt, fyll bara i medlemsnumret i rätt ruta så räknas rabatten av. Frakt och emballage tillkommer. Med bokförsändelsen kommer en faktura med 30 dagars betalningstid. Det går också bra att beställa skriftligen till Svenska Linnésällskapet, Box 15093, 750 15 Uppsala.

1. Botaniska exkursioner i trakten av Uppsala (Herbationes Upsalienses). 1921. *Nytryck 1998, 2008.*
2. Växternas förvandling (Metamorphosis plantarum). 1921.
3. Växternas sömn (Somnus plantarum). 1921.
4. Amman som styvmoder (Nutrix noverca). 1947.
5. Hinder för läkekonsten (Obstacula medicinae). 1948.
6. Observationer till materia medica (Observationes in materiam medicam). 1949.
7. Sjukdomsgrupperna (Genera morborum). 1949.
8. Granskning av de enkla läkemedlen ur växtriket (Censura medicamentorum simplicium vegetabilium). 1950.
9. Två sörmlandsfloror (Flora Åkeröensis & Pandora et Flora Rybensis). 1950.
10. Officinella växter (Plantae officinales). 1950.
11. Adonis Stenbrohultensis (med en inledning om Linné och Stenbrohult). 1951.

12. Den lärda världens omdöme om Med. Dr Carl Linnaei skrifter (Orbis eruditi judicium). 1952.
13. Levnadsordning vid en surbrunn (Diaeta acidularis). 1953.
14. Om vintersjukdomar (De morbis ex hyeme). 1954.
15. Läkemedlens lukt (Odores medicamentorum). 1954.
16. Levnadsordning under människans olika åldrar (Diaeta per scalam aetatis humanae). 1954.
17. Svenska vattunymfer (Najades Svecicae). 1954.
18. Pharmacopaea Holmensis. Bihang: Utkast till Materia medica 1761. 1954.
19. Elektriskt-medicinska satser (Consectaria electrico-medica). Med en inledning om Linné och elektriciteten. 1955.
20. Hantverkarnas sjukdomar (Morbi artificum). 1955.
21. Menniskans cousiner (Linnés originalmanuskript till Antropomorpha). 1955.
22. Menniskans förvandling (Metamorphosis humana). 1956.
23. Caroli Nic. fil. Linnaei Bibliotheca medica. 1956.
24. Det förändrade köket (Culina mutata). 1956.
25. Grönsakstorget (Macellum olitorium). 1956. *Nytryck 2008*.
26. Spetälska (Lepra). 1957.
27. Älderdomen enligt Salomo (Senium Salomoneum). 1957.
28. Grunderna till hälsan (Fundamenta valetudinis). 1958.
29. Om salladsväxter (De acetariis). 1958. *Nytryck 2008*.
30. Linnés stambok (Libellus amicorum). 1958.
31. Läkemedlens smak (Sapor medicamentorum). 1958.
32. Uppsalafebern (Febris Upsaliensis). 1959.
33. Om lymfkärlen (De venis resorbentibus). 1959.
34. Om chokladdycken (De potu chocolatae). 1959. *Nytryck 2006*.
35. Inledning till dieten. Fyra föreläsningskoncept. 1960.
36. Om dragsjukan (De raphania). 1960.
37. Om smultron (Fraga vesca). 1961. *Nytryck 2006*.
38. Promotionsprogram. 1961.
39. Tvåkönad alstring (Generatio ambigena). 1962.
40. Berusningsmedel (Inebriantia). 1963. *Nytryck 2006 i samarbete med NBV*.
41. Rektorsprogram. 1963.
42. Nyttan av rörelse (Motus polychrestus). 1963. *Nytryck 2006*.
43. Den beboeliga luften (Aer habitabilis). 1964.
44. Om brödet som födoämne (De pane diaetetico). 1964. *Nytryck 2007*.
45. Nordbornas styvmoderliga Ceres (Ceres noverca arctoum). 1964.
46. Andningens dietetik (Respiratio diaetetica). 1965.
47. Om ormbett (De morsura serpentum). 1965. *Nytryck 2006*.
48. Ätliga frukter (Fructus esculenti). 1965. *Nytryck 2008*.
49. Kaffedrycken (Potus coffeae). 1966. *Nytryck 2007 i samarbete med Lindvalls kaffe*.
50. Om omväxling i födan (De varietate ciborum). 1966. *Nytryck 2008*.
51. Botanikens grundvalar (Fundamenta botanica). 1967.
52. Medicinens dubbla nyckel (Clavis medicinae duplex). 1967.

53. Om följderna av dietetiska fel och deras behandling (De effectu et cura vitiorum dieteticorum generali). 1967.
54. Starkt luktande läkemedel (Medicamenta graveolentia). 1968.
55. Om bruket av varm och kall mat och dryck (Circa fervidorum et gelidorum usum). 1968. *Nytryck 2008*.
56. Om den kemiska metoden att undersöka läkemedlens krafter (De methodo investigandi vires medicamentorum chemica). 1969.
57. Växternas krafter (Vires plantarum). 1970. *Nytryck 2008*.
58. Ambrosiska läkemedel (Ambrosiaca). 1970.
59. Om bruket av Mentha (De menthae usu). 1971. *Nytryck 2008*.
60. Blomsteruret (Horologium plantarum). 1971. *Nytryck 2007*.
61. Sädesslagens förvandling (Transmutatio frumentorum). 1971.
62. Kvassiateden (Lignum qvassiae). 1971.
63. Botaniska författare (Auctores botanici). 1973.
64. Om marsvin (De mure Indico). 2007.
65. Om renen (Cervus rheno). 2007.
66. Om den akademiska trädgårdskonsten (De horticultura academica). 2007.
67. Om får (Oves). 2007.
68. Om svinet (Sus scrofa). 2007.
69. Om blodigeln (De hirudine). 2007.
70. Om växterna som nybyggare (De coloniis plantarum). 2008.
71. Mossornas användning (Usus muscorum). 2008.
72. Johannesörter (Hypericum). 2008.
73. Om binnikemasken (Taenia). 2008.
74. Hybridväxter (Plantae Hybridae). 2009.
75. Resa till Kina (Iter in Chinam). 2010.
76. Purgerande medel (Medicamenta purgantia). 2010.
77. Färgväxter (Plantæ Tinctoriæ). 2010.
78. Växten Alströmeria (Planta Alströmeria). 2010.
79. Rabarber (Rhabarbarum). 2011.
80. Armsalamander (Siren lacertina). 2011.
81. Medicinska droger ur djurriket (Materia medica in regno animali). 2011.
82. Skvattram (Ledum palustre). 2011.
83. Skörbjugg (Scorbutus). 2011.

Om bidrag till SLÅ

Manuskript sänds som papperskopia och i digital form som bifogat dokument via e-post till redaktionen. Det digitala format som bör användas är Word- eller RTF-format. Eventuella bilder till bidraget levereras digitalt på CD. Konsultera redaktionen i förväg om lämpliga format. En artikel bör ej överstiga 60 000 tecken. Summary på engelska ska medfölja liksom uppgift på författarens akademiska grad och institutionstillhörighet. Noter numreras löpande som slutnoter. Första gången en hänvisning förekommer ska all bibliografisk information skrivas ut i enlighet med exemplen nedan. Därefter räcker det med att ange författarnamn,

tryckår och sida. Vid den första hänvisningen till en bok anges förlagsort, däremot ej förlag. *SLÅ* använder inte litteraturförteckning.

Exempel: [bok] Carl von Linné, *Caroli Linnaei Diaeta naturalis 1733. Linnés tankar om ett naturenligt levnadssätt* (Stockholm, 1958), 168.

[artikel i antologi] Arvid Hj. Uggla, "Linné om öl och ölbrygd", i Bertil Nordenfelt (red.), *Svenska bryggareföreningen 75 år. Minnesskrift 1960* (Stockholm, 1960), 11.

[artikel i tidskrift] Tycho Tullberg, "Linnés Hammarby", *SLÅ* 1918, 14.

Artikeln inleds med artikelförfattarens namn varefter följer artikelns titel. Onödiga blankrader bör undvikas. Underrubriker markeras genom kursiv stil. Nytt stycke markeras med indrag. Undvik förkortningar. De bidrag som inte följer ovan nämnda råd returneras med begäran om korrigering. Redaktionen förbehåller sig rätten att, i samråd med författaren, göra nödvändiga ändringar i insända bidrag. Redaktionen ansvarar inte för bidrag som inte uttryckligen har beställts. Artikelförfattare får kostnadsfritt 25 särtryck av sitt bidrag. Textbidrag skickas till biträdande redaktör, docent David Dunér, Institutionen för kulturvetenskaper, Biskopsgatan 7, 223 62 Lund. E-post: David.Duner@kultur.lu.se. Telefon: 046-222 09 61. Bidrag för nästa volym av *SLÅ* måste vara redaktionen tillhanda senast den 1 juni 2012.